

O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

Qarshi davlat universiteti

B.Bahriddinova

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI SINTAKSIS

5A 220100 – o'zbek filologiyasi bakalavri yo'nalishi uchun
ma'ruza matnlari

Qarshi – 2007

Ushbu ma'ruza matni «Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)» fanidan V - 220100 va 5 - 220100 - filologiya (o'zbek tili va adabiyoti) bakalavrluk yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Ma'ruza matni uzluksiz ta'lim tizimida 1999 yilning 16-avgustida tasdiqlanib, umumiy o'rta ta'limga joriy etilgan «Ona tili» (qar.: Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. «Ta'lim taraqqiyoti». 1999. 1- maxsus son), 2000 yilning 10-avgustida ma'qullanib, akademik litseylarning ijtimoiy-gumanitar va filologiya yo'nalishida 2000-2001 o'quv yilida tatbiq qilingan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv dasturlarining (tuzuvchilar A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Sobirov, N.Qosimova) bevosita davomi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengash Prezidumida muhokama etilgan va tasdiqlangan (2002- yil 15-iyun, 27-bayonnomasi) Filologiya (o'zbek tili va adabiyoti) bakalavri yo'nalishi uchun namunaviy o'quv dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva) asosida yozilgan.

U shu yo'nalish dasturiga mos yozildi. Ma'ruzalar matnini yaratishda o'zbek tili sintaktik qurilishini formal-funksional tadqiq qilish natijasida erishilgan yutuqlarga tayanildi.

Ma'ruza matnlari o'zbek tilshunosligi kafedrasining 28.08.07. dagi yig'inida muhokama qilinib, qo'llashga tavsiya qilingan

Tarix va o'zbek filologiyasi fakulteti ilmiy-uslubiy kengashining 29.08.07. dagi yig'inida muhokama qilinib nashrga tavsiya etilgan

Fakultet dekani: dots. B.Saidov

Kafedra mudiri prof. B.Mengliyev

Taqrizchi dots. O.SHukurov

yirtqich xayvonlar bor edi tarzida o'zgartirilsa, gaplardagi grammatik mustaqillik kuchayib, ular qo'shma gapni hosil qilmaydi, balki alohida sodda gaplarga aylanadi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
2. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
3. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
4. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: - T., 1993. - 48 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

5. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WpM valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
6. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WpM-WpM] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
7. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
8. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-max son. T.: Sharq, 1999 B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Murakkab sintaktik birliklarga nimalar kiradi?
2. Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari nima?
3. Matn haqida ma'lumot bering

O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti B. Bahridinovning “Sintaksis”dan ma'ruza matnlariga TAQRIZ

Ma'ruzalar matni «Hozirgi o'zbek adabiy tili» dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullaeva) asosida yozilgan bo'lib, unda hozirgi o'zbek adabiy tilining sintaktik qurilishi hamda bu tizimning lisoniy holati talqini va nutqiy voqelanishi yoritildi.

Ma'ruzalar matnining yaratilishida filologiya fanlari doktorlari N.Mahmudov, H.Ne'matov, A.Nurmonov, R.Sayfullaeva, M.Qurbonova, filologiya fanlari nomzodlari M.Abuzalova, Sh.Akramov, R.Bobokalonov, S.Nazarova kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari, ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan asos vazifasini o'tgan. Shuningdek, ma'ruzalar matni filologiya fanlari doktori B.Menglievning «O'zbek tilining struktur sintaksisi» o'quv dasturiga asoslangan holda yozilgan.

Ma'ruzalar matni bakalavriat bosqichidagi talabalar uchun mo'ljallanganligi bois unda nazariy sintaksisning hali yechimini topmagan munozarali nazariy masalalariga to'xtalinmagan.

Ma'ruzalar matnining maqsadi o'zbek adabiy tili zotiy tabiatining bir qirrasini bo'lgan sintaktik qurilishining hozirgi holatini lison va nutq farqlanishi nuqtai nazaridan asoslab berishdan iboratdir.

O'zbek tilining sintaktik qurilishini yoritishda lisoniy sintaktik birliklarga umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab (UMIS) va ularning voqelanishi natijasida hosil bo'lgan nutqiy birliklarga yakkalik (xususiylik), hodisa, voqelik, oqibat (YaHVO) sifatida munosabatda bo'lindi. Biroq UMIS va YaHVO munosabati «Hozirgi o'zbek adabiy tili» kursining kirish qismida batafsil yoritilishi lozimligidan kelib chiqqan holda bunda u haqda keng ma'lumot berish noo'rirligi e'tiborga olindi. Shuning uchun talabalar kursning qat'iy izchilligidan kelib chiqqan holda bu qo'llanma bilan tanishishga kirishguncha lisoniy va nutqiy birliklarni farqlash metodologiyasi bilan puxta tanish bo'lishlari lozim.

Sintaktik qonuniyatlarni yoritishda ilmiy tamoyil birligiga putur yetkazmaslikka, metodik ko'rsatmalarga amal qilishga, ifoda usulining talablarbop bo'lishiga, grammatik qonuniyatlarning izohlanishi uchun keltirilgan misollarning o'zbek adabiy tili uchun tipik bo'lishiga e'tibor berilgan.

Ma'ruzalar matnining o'rta umum ta'lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari uchun ham qo'llanma vazifasini o'tashi ko'zda tutilgan.

1-ma'ruza. Sintaksis va uning o'rganish manbai. Lisoniy sintaktik qolip

(**Tayanch tushunchalar:** sintaksis, o'rganish manbai va predmeti, tilshunoslik bo'limlari va til sathi, sintaktik birliklar, tizim, qolip)

Reja:

1. Sintaksis va uning tadqiq manbai.
2. Asosiy sintaktik birliklar.
3. LSQ haqida tushuncha.
4. LSQning asosiy turlari
5. An'anaviy va sistemaviy (struktur) sintaksis.

Sintaksis va uning tadqiq manbai. Til o'z ijtimoiy vazifasini sintaktik qurilma - gap vositasida amalga oshiradi. Tildagi barcha - fonetik, leksik, morfologik hodisalar ana shu sintaktik qurilishga xizmat qiladi. Biroq bular sirasida leksika va morfologiyaning til grammatik qurilishidagi ishtiroki bevosita muhimdir. Zero, har qanday sintaktik hodisada so'z va morfologik ko'rsatkichlarni ko'ramiz. Shu boisdan sintaktik mohiyatlarni belgilashda leksik va morfologik omillarga tayaniladi.

Grammatika morfologiya va sintaksisni o'z ichiga oladi. Morfologiya, asosan, sintaktik qurilish vositalari bo'lmish grammatik ko'rsatkichlar tizimi - morfologik kategoriyalarni o'rganadi, ularning umumiy va xususiy grammatik ma'no (UGM va XGM) larini o'rganadi. Shuningdek, u so'z turkumlarining umumiy grammatik xossalarini ham tekshirib keladi. Aslida, morfologiyaning tekshirish manbai yo leksik, yo sintaktik tabiatga ega bo'ladi. Masalan, so'z turkumlari lug'aviy ma'nosi yaqin so'zlarning yuksak darajadagi umumlashmasi, so'zlarni bosqichma-bosqich birlashtirib borish natijasida hosil qilingan katta guruhlardir. Demak, so'z ma'nolari umumlashuvi pog'onasining yuqori zinasini morfologik mohiyat sifatida qaraluvchi so'z turkumlaridir.

Morfologik ko'rsatkichlar ikkiga bo'linadi:

1. lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar;
2. sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi ko'rsatkichlar leksemalarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir qilib, odatda, leksik ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, o'qigan bola birikmasidagi o'qigan lug'aviy shakli -gan ko'rsatkichini olib, lug'aviy ma'nosidagi «harakat» semasini kuchsizlantiradi va buning evaziga «belgi» ma'no bo'lakchasiga ega bo'ladi.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir qilmasdan, ularni sintaktik aloqaga kiritish uchungina xizmat qiladi. Masalan, kitobni olmoq birikmasidagi tushum kelishigi qo'shimchasi kitob leksemasini olmoq fe'lga tobelash vazifasini bajarmoqda.

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, so'z turkumlari yuksak lug'aviy umumlashtirish, so'zlarni umumiy belgilari asosida birlashtirish natijasi bo'lsa, grammatik ko'rsatkichlarning bir qismi leksik va bir qismi sintaktik ahamiyatga egadir. Demak, tilshunos I.I.Meshchaninov ta'biri bilan aytganda, morfologiya aslida leksik va sintaktik jihatlar birligidir.

bilan aytganda, sodda qilib aytganda, aniqrog'i, qisqasi, gapning indallosi.

Fikrning bog'lanishini, matn tarkibiy qismlari orasida munosabat, ichki a'loqa kabilarga so'zlovchining qanday qarashini: demak, xulosa, sababi, shunday qilib, ko'rinadiki, ma'lum bo'ladiki, buning ustiga, odatda.

Aytilayotgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiruvchi so'zlar: menimcha, fikrimcha, uning so'ziga qaraganda, aytishlaricha, xabar berishiga qaraganda.

Fikrning tartibini, izchilligini bildiradigan so'zlar: birinchidan, avvallo, ikkinchidan.

Kiritma qurilmalar. Kiritma qurilmalar gap holatida bo'lib, nutqda gapdan anglashilayotgan fikrga qo'shimcha tariqasidagi yangi fikrni bayon etish vositasidir. Kiritmalar kirish gaplardan o'zining gaplik mohiyatiga to'la egaligi (kirish gaplar garchi shaklan gap tarzida bo'lsa-da, ko'proq kirish so'zlik tabiatiga ega bo'ladi), asosiy gap bilan mazmuniy bog'liklikning o'ziga xosligi bilan ajralib turadi: Buvamga (hamma band bo'lganligi uchun) men qarashib turadigan bo'ldim. Bu gapdagi hamma band bo'lganligi uchun qurilmasi kiritma gap bo'lib, u asosiy gap bilan grammatik jihatdan bog'lanmasa-da, mazmunan undan anglashilgan voqea/hodisaning sababini bildirib, mazmunan qo'shma gaplarda bo'lgani kabi izohlash vazifasini o'tamoqda. Kiritma gapning nisbiy mustaqilligi gap ohangidan ham anglashilib turadi.

Kiritma gapning qo'shma gap tarkibidagi sodda gapdan farqi uning ma'lum gapga nutq momentida tug'ilib qolgan ehtiyojga ko'ra kutilmagan tarzda birdan kiritilishidir. Bu uni sof nutqiy xodisadek tasavvur qilishga olib keladi. Biroq so'zlovchi ongida kiritma qurilmalarni gapga kiritish ko'nikma va malakasi mavjud bo'lib, bu uning lisoniy hodisa tajallisi ekanligidan, lisonda uning nutqiy qo'llanish andozasi mavjudligidan dalolat beradi.

Kiritma qurilmalarning o'zni ham gap tarkibida qat'iydir. U asosiy fikrga qo'shimcha, ilova fikrni ifodalaganligi bois gap avvalida kela olmaydi. Chunki asosiy fikr boshlanmasdan ilova fikrni berish noo'rindir. Shuningdek, kiritma gap oxirida ham bo'lmaydi.

Kiritma gaplarning yana bir xususiyati uning yig'iq (kesimdangina iborat) bo'lmashligidir. 1.Yalpiz (cho'l yalpizini aytgani yo'q) oshga solinadi. 2. O'sha yosh bolani (u ota-onasiz qolgan edi) boyga qarol qilib berishdi. Chunki, birinchidan, fikr qo'shimcha bo'lsa-da, u muhim, shu boisdan, odatda, uni faqat kesim bilan berishning imkoni yo'q. Ikkinchidan, kiritma bir so'z bilan berilsa, u ajratilgan bo'lakka aylanib qoladi: Onam (o'gay) meni ko'p urishardi. Bunday ko'rinishdagi ajratilgan bo'lak ba'zi darslik va qo'llanmalarda kiritma gap sifatida talqin qilinadi. Biroq Otam (o'gay) qazo qildi gapida o'gay birligi ajratilgan aniqlovchi (Bayroq, havo rang, hilpiramoqda gapidagi kabi).

Demak, kiritma qurilmali gaplar mohiyatan qo'shma gaplarga o'xshaydi. Biroq grammatik shakl va intonatsion o'ziga xoslik ularni farqlovchi belgidir. Misol sifatida O'rmondan (u yerda yirtqich hayvonlar bor edi) bo'kirgan ovozlar eshitilardi gapini olaylik. Gap mazmunini O'rmonda yirtqich hayvonlar bor, shuning uchun u yerda bo'kirgan ovozlar eshitilardi deya tushunish mumkin. Biroq uni O'rmonda bo'kirgan ovozlar eshitilardi, u yerda

qo'llab bo'lmaydi. Biroq, unga zich mazmuniy munosabatda bo'lganligini inobatga olib ularni bo'lak, gap bo'lagi, gap kengaytiruvchisi deyish mumkin. Demak, kirish kengaytiruvchilar so'z va gap kengaytiruvchilari oralig'idagi «oralig' uchini» bo'lganligi bois ularni gapning konstruktiv bo'lmagan bo'lagi atamasi bilan nomlash mumkin. Atamaning konstruktiv bo'lmagan degan qismi hodisaning so'z kengaytiruvchilari sifatiga egaligini ko'rsatsa, bo'lak uzvi gap kengaytiruvchilar sirasiga daxldorligini bildiradi.

Kirish kengaytiruvchilar so'z, birikma va gap ko'rinishlarida bo'lishi mumkin. 1.Farg'onada, balki, balqarsan.(A.O.) 2.Tabibning ta'biricha, shohning sog'ayishi uchun uch narsa zarur ekan. (Ertakdan.) 3.Men sizga aytсам, bir kunda uch mahal shaharga qatnashning o'zi bo'lmaydi.(Samar Nuriy.) Shu sababli kirish kengaytiruvchilar kirish so'z, kirish birikma, kirish gap kabi turlarga bo'lib o'rganiladi. Aslida barcha kirish kengaytiruvchilar nominativ birliklardir. Garchi ularning ayrim ko'rinishlari gap xarakterida bo'lsa-da, ularni tom ma'nodagi gap deb bo'lmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan, men sizga aytсам qurilmasi mazkur gap tarkibida shaklan gap ko'rinishida bo'lsa-da, uning zimmasiga fikr ifodalash, axborot uzatish vazifasi yuklatilmagan. Unda Pm shakli mavjud bo'lsa-da, unda tegishli ma'nolar voqelanishi o'ta kuchsizlangan. Shu boisdan undagi Pm shakllari va unga mos gap kengaytiruvchilari o'zgartirib ko'rilsa, uning kirishlik mohiyati butunlay yo'qoladi.

Kirish kengaytiruvchilarning umumiy va o'zlariga xos xususiyatlari quyidagilar:

Kirish gap tarkibiga muayyan denotativ ma'nolari bilan kirmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan Men sizga aytсам kirish gapidagi so'zlarda harakat, harakatni bajaruvchi shaxs, ob'ekt kabi ma'nolar ifodalanmagan. Unda bir butun holda «ishontirish» modal ma'nosi mavjud.

Grammatik shakllanganlik nuqtai nazaridan kirishlar rang-barangdir. Unda tuslangan fe'llar ham (aytсам), tuslanmagan fe'llar ham (shunday qilib), otlar ham (chamasi), olmoshlar ham (meningcha) kirish vazifasida keladi. Ammo ular, aytilganidek, ba'zan qisman, ba'zan butunlay o'z lug'aviy ma'nosini yo'qotib, paradigmasidan vaqtincha uzilgan bo'ladi.

Kirish kengaytiruvchilarning barchasi o'ziga xos yagona «so'zlovchining o'z fikriga munosabatini bildirish» umumiy ma'nosi ostida birlashadi.

Kirish kengaytiruvchilarning gapdagi o'rni qat'iy emas.

Bu belgilarning barchasi kirish kengaytiruvchilarni o'ziga xos lug'aviy-sintik guruhni tashkil etadi.

Kirish kengaytiruvchilar gapda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

Ta'kidlash, tinglovchining diqqatini bayon qilimayotgan fikrga tortish. takrorlayman, muhimi, ishonsangiz, masalan, misol uchun, ta'kidlayman, aytish kerakki.

Sub'ektiv munosabat, his-tuyg'ularni ifodalash. baxtimizga, baxtga qarshi, uylayman, umid qilaman, o'ylaymanki, shubhasiz, ehtimol, shu ma'noda, qaysidir ma'noda, afsuski, attang, essiz.

Fikrni bayon qilish usuliga munosabat: to'g'risini aytganda, bir so'z

Sintaksis (gr. syntaxys - tuzish, qurish)ning asosi gap haqidagi ta'limotdir. Gaplar, aslida, so'zlarning erkin birikuvlariga ham asoslanganligi tufayli so'zlarning bog'lanish qonuniyatlari, so'z birikmalari ham sintaksisda o'rganiladi. Atom xususiyatlari va ularning birikish qonuniyatlarini ochish molekula tabiatini o'rganishga bo'ysundirilganligi kabi so'z birikmalarini o'rganish ham gap ta'limotining tarkibiy qismi bo'lib, undan ajratilgan holda qaralishi mumkin emas.

Sintaksis so'zlarning har qanday birikuvlarini emas, balki hokim-tobelik munosabatiga kirishgan erkin nutqiy birikuvlar va ularning lisoniy mohiyatlarini tekshiradi. Qaysidir yo'sindagi so'zlarning birikuvlari sanalmish qo'shma so'zlar (uchburchak, ertapishar, sotib olmoq), frazeologik birliklar (ilonning yog'ini yalagan, po'konidan yel o'tmagan, ko'ngli bo'sh) sintaksisning tadqiq doirasidan chetda qoladi. Chunki ular erkin bog'lanishga ega emas.

Sintaksis atamasi, grammatika atamasining o'zi kabi, zulma'nayn (ikki ma'noli) dir:

1)tilning sintaktik qurilishi;

2)grammatikaning tarkibiy qismi.

Biz atamani ana shu ikkinchi ma'nosida qo'llab, birinchi ma'no ifodasi uchun sintaktik qurilish atamasini ishlatamiz.

Asosiy sintaktik birliklar. So'z birikmasi va gap sintaksisning asosiy birliklaridir. Shunga ko'ra, sintaksis uchga bo'linadi;

so'z shakli sintaksisi:

so'z birikmasi sintaksisi;

gap sintaksisi;

So'zlarning nutqda o'zaro aloqaga kirishuvidan so'z qo'shilmalari vujudga keladi. So'z qo'shilmalarini ikki guruhga birlashtirish mumkin:

gap (osmon tip-tiniq);

so'z birikmasi (tip-tiniq osmon);

Til jamiyatda aloqa qilish, axborot uzatish vositasi hisoblanadi. Axborot uzatish esa gap orqali amalga oshiriladi. Demak, gap fikr ifodalaydi. So'z birikmasi fikr emas, balki so'z kabi tushuncha ifodalaydi. (Biroq so'z birikmasi ifodalagan tushuncha so'z ifodalagan tushunchadan farqlanadi.) Ko'rinadiki, sintaksisning bosh birligi gap bo'lib, so'z birikmasi so'z kabi bevosita yoki bilvosita uning tashkil etuvchisidir.

Sintaktik birliklar – gap va so'z birikmalari – so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lishi, bu qo'shilishning esa turli vosita (qo'shimchalar, yordamchi so'zlar) va usul (masalan, tobe aloqaning turlari) lar orqali yuzaga kelishi sintaksisning boshqa sathlar bilan zich aloqada ekanligini ko'rsatadi. Demak, nutqda:

1.So'z boshqa so'z bilan tobe yoki hokim mavqeda bog'lanadi. Buning uchun u ma'lum bir grammatik shaklga ega bo'ladi (uyga bormoq, a'lochi o'quvchi). Grammatik shakllangan so'z sintaksisi so'z shakl sintaksisi deb yuritiladi.

2.So'zlar o'zaro sintaktik bog'lanib, tushuncha ifodalovchi birlik - so'z birikmasi vujudga keladi. So'zlarning o'zaro birikib tushuncha ifodalovchi

birlik hosil qilish qonuniyatlarini o'rganish so'z birikmasi sintaksisining vazifasidir.

3. So'zlar o'zaro bog'lanib, fikr ifodalashga ixtisoslashgan nutqiy birlik - gapni shakllantiradi. Gap hosil qilish qonuniyatlari bilan gap sintaksisi mashg'ul bo'ladi.

LSQ tushunchasi. Fonetika, leksika va morfologiyada bo'lganligi kabi sintaksisda ham lisoniy va nutqiy jihatlar farqlanadi. Ma'lumki, lisoniy hodisalar bevosita kuzatishda berilmaganlik (moddiylikdan xolilik), miqdoran cheklilik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik va majburiylik belgilariga ega bo'lib, bevosita kuzatishda berilganlik, miqdoriy cheklanmaganlik, betakrorlik, individuallik, ixtiyoriylik sifatlariga ega bo'lgan nutqiy hodisalarga qarama-qarshi turadi.

Nutqiy sintaktik birliklar sifatida nutqda qo'llaniladigan, sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan o'qish, yozish, aytish, eshitish mumkin bo'lgan so'z birikmalari va gaplar tushuniladi. Lisoniy sintaktik birliklar esa so'z birikmasi va gap hosil qilish qoliplaridir. Biz ularni lisoniy sathga tegishli bo'lganligi uchun lisoniy sintaktik qolip (qisqacha LSQ) lar deb ataymiz.

LSQ nima?

G'isht quyuvchi usta g'isht quyishda qolipdan foydalanadi. Loyni qolipning kataklariga joylashtirib, u qolip shaklini olgach, qolipdan chiqarib to'kadi. Qolip asosida qancha g'isht quyilsa ham, g'ishtlarning barchasi bir xil shaklga ega bo'ladi. Bu bir xillik g'ishtlarning o'ziga bog'liq bo'lmay, qolipning xususiyatlari bilan aloqadordir.

LSQlar ham g'isht qoliplariga o'xshaydi. Inson ongida ham so'zlash, nutqni shakllantirish maqsadida leksemalarni so'z birikmalari shakliga keltirish, gap hosil qilish qoliplari mavjud. Ular LSQlar, modellar, konstruksiyalar, qurilmalar tarzida nomlansa-da, aslida, bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kitobni o'qimoq kabi cheksiz birikmalarni chiqaradigan [ot + fe'l] so'z birikmasi qolipi, qanday nomlanmasin, bu uning mohiyatiga ta'sir qilmaydi.

Qolip va nutqiy hosila (so'z birikmasi va gap) lar dialektik birlikdadir. Qolip nutqiy hosilasiz o'lik va jonsiz, nutqiy hosila esa qolipsiz bo'lishi mumkin emas. Quyida LSQ va nutqiy so'z birikmasi hamda gaplarning bir-biriga o'xshamaydigan, farqli xususiyatlarini bayon etamiz.

1. LSQning moddiylikdan xoliligi va nutqiy hosilaning moddiylikka egaligi. LSQlar jamiyat a'zolari ongida mavjud bo'lib, kishilarning erkin birikmalar hosil qilish ko'nikmasi sifatida uzoq vaqtlar davomida shakllanadi. Bu ko'nikmalar bo'lmasa, inson birikmalar hosil qila olmaydi. Bunga quyidagi dalil asosida amin bo'lishimiz mumkin. Deylik, biror tilni, masalan, ingliz tilini o'rganmoqchi bo'lgan kishi ongida bu tilga xos birikma tuzish ko'nikmasi - LSQ shakllanmagan bo'lsa, o'zbekcha kitob va o'qimoq so'zlarining ingliz tilidagi a book va to read muqobillarini bilsa-da, birikma hosil qila olmaydi yoxud o'zbek tiliga xos [ot + fe'l] qolipi asosida a book to read deya oladi, xolos. Ingliz tilida esa kitobni o'qimoq birikmasini hosil qiluvchi LSQ [to V+ the N] ko'rinishida bo'lib, undan to read the book, to write the letter kabi hosilalar paydo bo'ladi.

Ma'lum bo'ladiki, LSQlar jamiyat a'zolari ongida yashaydi va moddiy

Ega: Oybek, (sen) maktabga kechikypasan.

Hol: Salim, sen tufayli murodimga yetdim.

Aniqllovchi: Gulbadan, sening muhabbating dilingda pinhon.

To'ldiruvchi: Qarchig'ay changalim, senga yo'l bo'lsin.

Undalma qo'llanganda u kengaytirgan so'z tushib qolishi ham mumkin. 1. Ey Sharqning bo'stoni, dilimga payvand! 2. Kel, ey Furqat, suxanni muxtasar qil.

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs/predmetni ifodalovchi so'zshakl gap tarkibida yo'q va uni tiklab ham bo'lmasligi mumkin: 1. Hay qizlar, mana bo'ldi pora-pora paranji. 2. Yigitcha, mashina jo'naypti. Ammo baribir, undalma ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshi mazmunining muayyanlashtiruvchisi ekanligi ma'lum bo'lib turadi.

Undalma vazifasida qo'llanadigan so'zlar:

1. Ot: Xola, bemahalda nima qilib yuribsiz?

2. Otlashgan so'zlar: 1. Ko'rganlar, gapiring. 2. Tentagim, nima deysan? 3. Birinchi, men ikkinchi!

Undalma kengayishi ham mumkin: 1. Yaxshi yigit, sevganingdan ayrilma.

2. Oq ilon, oppoq ilon, oydingda yotganing qani?

Undalma uyushishi ham mumkin. Bunda nutq turli narsalarga qaratiladi. Daraxtlar, bo'stonlar, sizdan so'rayman.

Undalma gapning barcha o'rinlarida kela oladi. Gap boshida kelganda uni ochadi, oxirida esa yopadi: 1. Aziz do'stim, omonmisan? - 2. Omonmisan, aziz do'stim.

Undalma mustaqil gap sifatida ham bo'lishi mumkin: 1. Opa! Sen ham odam edingmi? 2. Bola qichqirdi: «Dada!»

Kirish kengaytiruvchilar. Ma'lum bo'ladiki, gap [Pm] tarkibida mayl/modallik ma'nolari ham mavjud. Modallik gap kesimini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda modallikning o'zigina gapni tashkil etadi degan qarashlar ham mavjud. Chunki gap [Pm]ida mavjud va xilma-xil vositalar bilan ifodalangan taxmin, gumon, shubha, ishonch, qat'iylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zaruriyat, majburiylik kabi ma'nolar ifodalangan har qanday hukm, fikrda ustuvor qiymati bilan ajralib turadi. Shu boisdan gap tarkibida gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmagan, so'z birikmasi hosil qilmagan bo'lsa-da, Pm dagi mazkur ma'nolarga bevosita daxldor bo'lgan sub'ektiv modallik munosabatini ifodalaydigan atov birliklari ko'plab uchraydi: 1. Aka, bugun ota-onalar yig'ilishiga dadam borardilarmi? - Dadam, albatta, boradilar, balki, onam ham borarlar. 2. To'g'ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, - dedi Saida. 3. Bu chol, qizinig so'ziga qaraganda, hali juda baquvvat ekan. 4. Siz o'ylab qaragam, shu lavozimga loyiq nomzod ekansiz.

Bunday atov birliklari va qurilmalar gap tarkibiga kirar ekan, [Pm] tarkibidagi modal va tasdiq/inkor ma'nolarini muayyanlashtiradi, ya'ni gapning kesimi bilan mazmunan bog'lanadi. Shu boisdan ular modal yoki kirish kengaytiruvchilar deb ataladi. Kirish kengaytiruvchilar gapning konstruktiv bo'laklari sanalmish ega va hollar kabi faqat va to'g'ridan-to'g'ri gap markaziga munosabatda bo'ladi. Biroq kirish kengaytiruvchilar Pm ga grammatik jihatdan bog'lanmaganligi bois unga nisbatan konstruktiv sifatini

2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Sayfullaeva R.R. O'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.: Fan, 1994.
4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
5. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
6. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
7. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: F. f. d. dis.. avt. - T., 1993. - 48 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

8. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WPm valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
9. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
10. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
11. Umumiy o'ra ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-max son. T.: Sharq, 1999 B. 55-145.

Mayzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ko'chirma gap haqida ma'lumot bering
2. O'zlashtirma gapning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

20-ma'ruza. Murakkab sintaktik birliklar

(Tayanch tushunchalar: sintaktik birlik, yaxlitlanish, murakkablashish,)

Reja:

1. Murakkab sintaktik birliklar.
2. Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari.
3. Matn

Gap undalma bilan ham kengayishi mumkin. Undalma gap tarkibidagi II shaxs kishilik olmoshi bo'lgan so'zshakl ma'nosini muayyanlashtiruvchi unsur bo'lib, u mantiqan so'z kengaytiruvchisi maqomida bo'ladi. Biroq u kengayayotgan so'z bilan bog'langanda, grammatik aloqaga ega emas. Undalma mazmunan bog'langan so'zshakl nutq yo'naltirilgan shaxs yoki narsa predmetni ifodalaydi. Undalma vazifasida, odatda, bosh kelishikdagi ot, ba'zan otlashgan so'zshakllar keladi.

Demak, undalma gap lisoniy strukturasi ga bevosita daxldor bo'lmagan, gap tarkibidagi ifodalanagan yoki ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshining so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Ajratilgan bo'lak ajralmish bo'lak bilan mazmunangina munosabatga kirishganligi kabi, undalma ham nutq yo'naltirilgan shaxs, predmet bilan mazmuniy bog'lanishga ega bo'ladi.

Undalma kengaytirgan olmosh so'zshakl gapning barcha bo'laklari, bo'lakning kengaytiruvchilari, qolaversa, bo'lak bo'laklarining kengaytiruvchilari bo'lishi mumkin.

Kesim: Do'stim, ishonganim sizsiz.

qiyofaga ega emas. Uni sezgi a'zolari asosida bilib bo'lmaydi. Qoliplardan chiqqan nutqiy hosilalarni esa aytish, eshitish, yozish va o'qish mumkin ekan, bu ularning moddiylikka egaligidir.

1.LSQLarning ijtimoiyiligi va nutqiy birikmalarning individualligi. LSQLar bir kishi tomonidan emas, balki shu tilda so'zlashuvchi jamiyatning barcha a'zolari tomonidan uzoq vaqtlar davomida shakllangan. Shuningdek, ular bir kishi uchun emas, balki jamiyatning shu tilda so'zlashuvchi barcha a'zolari uchun birday xizmat qiladi. Bu LSQLarning ijtimoiy tabiatga egaligini ko'rsatadi.

LSQLar asosida vujudga keluvchi nutqiy hosilalar har bir kishi nutqida o'ziga xosdir. Masalan, kitobni o'qimoq so'z birikmasi har bir so'zlovchi nutqida o'zgachadir. Bu nutqiy hosilalar kimning nutqiga tegishligi, aytilgan o'rni va zamoni, aytilish maqsadi va sharoiti kabi qator belgilari bilan bir-biridan farqlanadi. Hatto bir kishi nutqida aytilgan ikkita (kitobni o'qimoq va kitobni o'qimoq) so'z birikmasidan ikkinchisi birinchisining aynan takrori emas. Zero, bu nutqiy hosilalar hech bo'lmaganda zamoni bilan farqlanadi. Nutqiy hosilalarning individualligi (alohidaligi)ni ana shunday tushunmoq lozim.

2.LSQLarning takrorlanuvchanligi va nutqiy hosilalarning betakrorligi. Qolip har bir g'ishtda o'z izini qoldiraverganligi kabi LSQ ham har bir so'z birikmasi va gapda takrorlanaveradi. Lekin ikkinchi g'isht birinchi g'ishtning takrori bo'lmaganligi kabi, nutqiy hosilalarga ham betakrorlik xos. Aslida borliqda bevosita kuzatishda berilgan birorta hodisada takroriylik yo'q. Kesilgan daraxtni, qayta ekib bo'lmaganligi kabi qolipdan chiqqan so'z birikmasini qayta aytish, yozish mumkin emas. Qayta aytilgandek tuyulgan so'z birikmasi, aslida, boshqa hosiladir.

3.LSQLarning cheklanganligi va nutqiy hosilalarning cheksizligi. G'isht qolipi bitta, undan chiqqan g'ishtlarning hisobiga yetib bo'lmaydi. Shuningdek, deylilik, [ott.k.+fe'l] qolipi bitta bo'lib, undan kitobni o'qimoq, qalamni sotmoq kabi so'z birikmalarini ming-minglab hosil qilish mumkin. Bugungi kunda o'zbek tilida so'z birikmasi hosil qilishning 18 ta ustuvor qolipi aniqlangan. (Ular haqida "So'z birikmasi" faslida bahc yuritiladi.) Bu qoliplardan chiqqan, chiqayotgan va chiqadigan nutqiy so'z birikmalari miqdorini tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Gap qoliplari va ularning hosilalari ham xuddi shunday.

4.LSQLarning majburiyiligi va nutqiy hosilalarning ixtiyoriyiligi. O'zbek tilida so'zlashuvchi kishilar nutq jarayonida so'z birikmasi tuzishga ehtiyoj sezar ekan, bunda LSQning yuqorida aytilgan 18 ta turidan foydalanishga majbur. Ularning LSQLarni o'zgartirishga, yangi-yangi LSQLar tuzishga til "qonunchiligi" tomonidan yo'l qo'yilmadi. Biroq nutqiy so'z birikmasi hosil qilish-qilmaslik, qanday so'zlarni tanlashi so'zlovchining ixtiyorida bo'lib, xohlasa tuzib, xohlamasa tuzmasligi mumkin.

LSQ umumiylik va nutqiy hosila yakkalik sifatida. LSQ umumiylik sifatida ko'plab nutqiy hosilalardagi umumiy belgi-xususiyatlarni o'zida jamlaydi. Masalan, kitobni o'qimoq, xatni yozmoq va qo'yni sotmoq birikmalaridagi kitobni, xatni, qo'yni tobe a'zolari quyidagi umumiy belgilarga ega:

ot turkumiga mansublik;
tushum kelishigi bilan shakllanganlik;
tobe a'zolik.

Bu uch umumiylik [ot + fe'l] LSQsining ot uzvida mujassamlangan. LSQning keyingi uzvi haqida ham shunday fikrni aytish mumkin. Nutqiy hosila esa boshqa nutqiy hosilalarga mutlaqo o'xshamaydigan yakkaalikdir. Aytilganidek, muayyan nutqiy hosilada muayyan lug'aviy ma'noli birliklar muayyan makon va zamonda erkin nutqiy birikma hosil qilgan bo'ladi.

2.LSQ mohiyat va nutqiy hosila hodisa sifatida. LSQ nutqiy hodisalar zahirida yashiringan, ularning ichki, barqaror, o'zgarmas mohiyati bo'lib, u nutqiy hosilalardagi rang-barangliklarga befarqdir. Nutqiy hosila esa bu mohiyatni turli nutq sharoitlariga mos ravishda rang-barang ko'rinishlarda aks ettiruvchi, biroq mohiyat chegarasidan tashqariga chiqq olmaydigan vaqtinchalik hodisadir. Masalan, [ot + fe'l] qolipi o'zgarmasdan turadi. Ammo uning hosilalari uyni supurmoq, qog'ozni yirtmoq, xatni jo'natmoq, derazani bo'yamoq kabi turfa ko'rinishlarda bo'ladi. Bu rang-baranglikning barchasi, u qancha ko'p bo'lmasin, tushum kelishigidagi tobe ot va fe'l doirasidan chetga chiqq olmaydi. Nutqiy hosila LSQning o'zgarmasdan, turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatsa, LSQ nutqdagi xilma-xil hosilalarni bir asosga birlashtiradi.

3.LSQ imkoniyat va nutqiy hosila voqelik sifatida. LSQlar voqelikka aylangan, namoyon bo'lishi uchun zarur shart-sharoit va ehtiyoj talab etiladigan imkoniyatdir. Nutqiy hosilalar esa ana shu imkoniyatning yuzaga chiqishi, voqelikka aylanishidir.

4.LSQ - sabab, nutqiy hosila uning oqibatidir. LSQ - bu o'ziga muvofiq keladigan biror natija keltirib chiqaruvchidir. Chunki sabab biror ta'sirning boshlanish nuqtasi bo'lib, u ma'lum bir natija, oqibatni yuzaga keltiradi. LSQ natijasida kelib chiqadigan oqibat shunday hosiladir. Sabab oqibatdan oldin kelganligi kabi LSQ ham nutqiy hosiladan oldin kelib, uning qanday bo'lishini belgilaydi.

LSQning asosiy turlari. Lisoniy birikmalarning qoliplar asosida birikuvidan vujudga kelgan nutqiy hosilalarni 3 guruhga birlashtirish mumkin:

yasama so'zlar;
so'z birikmasi;
gap.

(ishla) yasama so'zi [ish] leksemasi va [lar] morfemasining, kitobni o'qimoq nutqiy so'z birikmasi [kitob] va [o'qi] leksemalarining, O'qidim gapi esa [o'qi] leksemasi va [-dim] kesimlik kategoriyasi shaklining birikishidan hosil bo'lgan.

(ishla) so'zi [ot+la = asosdan anglashilgan narsa bilan shug'ullanmoq] so'z yasash qolipi mahsuli bo'lsa, kitobni o'qimoq so'z birikmasi [ot + fe'l] LSQsi, O'qidim gapi esa [Wpm] qolipi hosilasidir. Bular sirasida so'z yasash va so'z birikmasi qoliplari tushuncha ifodalovchi - atash(nominativ) vazifa bajaruvchi hosilalarni beradigan qoliplar bo'lsa, gap qolipi fikr ifodalovchi (kommunikativ) hosilalarni tug'diruvchi qoliplar hisoblanadi. So'z yasash qolipi lisoniy bo'lsa-da, lekin sintaktik mohiyatga ega emas. Shuning uchun u lisoniy derivatsion qolip (LDQ) sifatida so'z yasalishi bo'limida qoldirilib, sintaksisda erkin sintaktik hosilalar beruvchi, ya'ni so'z birikmasi va gap

va tobelanishdan farq qiladi. Bu quyidagilarda qo'rinadi:

1.Sodda gapda teng va tobe aloqa turli qurilmalarni vujudga keltiradi. Aniqrog'i, teng aloqa uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'laydi:1.Yashil o'rmonlar va qorli tog'lardan o'tdik. 2.Javohir o'qir va yozar edi.

So'z birikmalarini faqat tobe aloqa vujudga keltiradi: kitobning varag'i, kitobni o'qimoq kabi. Qo'shma gapda esa teng va tobe aloqa bitta lisoniy birlik - qo'shma gapning turli ko'rinishlari uchun xizmat qiladi.

Tobe va teng bog'lovchi vositalar bir xil semantik munosabatni ifoda etishi mumkin. Faqat ularda ushbu ma'no kuchli yoki kuchsizligi bilan farqlanadi: Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi - Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi. Har ikkala qo'shma gap a'zolari orasida ham sabab-oqibat munosabati mavjud. Gaplarning ikkinchisida u kuchli, birinchisida kuchsiz. Gaplarning propozitsiyasida bu munosabat bir xil, faqat va bog'lovchisi buni kuchsiz, shuning uchun bog'lovchisi kuchli namoyon qilgan.

2.Sodda gapdagi teng bog'lanish qo'shma gapdagi teng bog'lanishga nisbatan mustaqildir. Chunki sodda gapda teng bog'lanish uyushuvlik bilan «yo'ldoshdir». U sodda gapni kengaytirish, axborotni murakkablashtirish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda tarkibiy qismlarni bir yaxlitlikka birlashtirish vazifasini bajaradi.

3.Tenglanish va tobelanish aloqalari ifodalaydigan ma'noviy munosabatlari jihatidan sodda va qo'shma gap farqlanadi. Sodda gapda bog'lovchisizlik, asosan, tenglanish munosabatini ifodalaydi va uyushiq bo'laklarda yuz beradi. So'z tarkibidagi grammatik vositalar tobelashishni bog'lovchisizlik, vositasizlikka almashtirib bo'lmaydi. Qo'shma gapda esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham, bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin. Uning aloqa turi bog'lovchisiz aloqadir.1.Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi. (H.O.)2.Bor boricha, yo'q holicha.3.Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi (Maqol.) 4.Yuragida qanday dard bor - mana bu menga sir.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro tobe yoki teng bog'lovchi vositalarisiz birikadi. Ammo bu gaplarda mazmuniy va intonatsion yaxlitlik kuchayadi. Chunki bog'lovchi vositalar, mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari qo'shma gap tarkibida ucburchak burchaklari kabi yaxlitlikni tashkil etib, ulardan biri kuchsizlansa, boshqalari buning evaziga kuchayadi. Demak, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda bog'lovchi vositalarning hissasi mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari zimmasiga yuklatiladi.Ko'rinadiki, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bir murakkab butunlikni tashkil etishi ularning shakli (grammatik), mazmuniy va intonatsion muvofiqligi natijasida yuz beradi. Qo'shma gapni tashkil etayotgan sodda gaplar ohang jihatidan mutlaqo tugallikka ega bo'lmaydi. Ammo mazmuniy va grammatik jihatdan nisbiy yakunlangan bo'ladi. Bu nisbiylik mustaqil sodda gaplardagi tugallanganlikdan farqlanadi. Qo'shma gap tarkibida birikayotgan bir sodda gapning modal sifatlari ikkinchisiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Natijada yangi modal ma'no vujudga keladi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.

uzoqlardan chuponlarning hay-haylagani quloqqa chalinardi. Ikkinchidan, shuning uchun bog'lovchisi qo'shma gap a'zolarini grammatik jihatdan zich munosabatga kiritgan. (Biroq bu bog'lovchisiz ham qo'shma gap hosil qilish mumkin: Bahor keldi, dala ishlari qizib ketdi.) Ammo sodda gaplar orasidagi intonatsion uzilish qo'shma gapni sodda gapga parchalab yuborishi mumkin: Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro zichlashuvi mazmun, grammatik shakl va intonatsiya nuqtai nazaridan bo'ladi. Ammo bu omillar darajali ziddiyatda turadi.

intonatsiya - grammatik shakl - mazmun

CHunki mazmuniy bog'liqlik va grammatik shakl mavjud bo'lsa ham, birlashtiruvchi intonatsiya bo'lmasa, ayrim gaplar qo'shma gapni tashkil eta olmaydi. Ammo mazmuniy bog'liqlik va grammatik aloqa bo'lmasa ham, intonatsiya asosida qo'shma gap hosil qilish mumkin (bog'lovchisiz qo'shma gap.) Sodda gaplar asosida ajratuvchi pauza bo'lganda, qo'shma gapning yaxlitligiga putur yetadi. Masalan, Men sen bilan bormoqchi edim. Biroq sen qarshilik qilmasliging kerak. Gaplar orasida qushma gapning barcha belgilari mavjud. Birgina birlashtiruvchi ohang yo'qligi sodda gaplarning mustaqil bo'lishiga olib kelgan.

Qo'shma gaplarni uyushiq kesimli sodda gaplardan, sodda va qo'shma gaplar orasidagi uyushgan gaplardan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gaplar egasi bitta, bitta umumiy Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topgan gaplardir. Misollar: 1.Jamshid o'qir, yozar va chizar edi. 2.Do'kondorlar do'konlarini ochib, mudrab o'tirishardi. 3.Qushlar tinimsiz chug'urlashar va charx urishar edi. Uyushgan gaplar esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy Pm li birdan ortiq kesimga ega bo'lgan gaplardir. Misollar: 1.Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi. 2.Jamshid o'qir, Jahongir yozar, Isroil esa chizar edi. 3Do'kondorlar savdoga chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o'tirishardi. Qo'shma gaplar esa har biri o'z Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topadi. 1.Jamshid o'qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa chizardi.

Qo'shma gaplardagi formal-funksional yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gaplar qo'shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik/mayl (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtai nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi.

Qo'shma gaplar tarkibiga kiruvchi sodda gaplar orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo'ladi. Agar u teng bog'lovchi yordamida amalga oshirilgan bo'lsa, tenglanish deyiladi. 1.O'g'lim keldi va tuyni boshlab yubordik. 2. Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi. To'g'ri, gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud va gapni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritish mumkin. Biroq gaplarda mazmunan tobelik, shaklan tenglik mavjud bo'lganda, formal yondashuv gaplarni teng munosabatli qo'shma gap sifatida qaraydi. Shu boisdan bog'lovchili qo'shma gaplar bog'lovchilarning tabiatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplarga ajraladi.

Sodda gaplardagi tenglashish va tobelanish qo'shma gaplardagi tenglashish

qoliplari tekshiriladi.

An'anaviy va sistemaviy (struktural) sintaksis. An'anaviy sintaksis bevosita kuzatishda berilgan, nutqiy sintaktik hodisalarni o'rganadi. Boshqacha aytganda, u yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat sifatidagi nutqiy hosilalar bilan band bo'lib, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab sifatidagi lisoniy birliklarni (nutqiy birliklarning lisoniy tomonini) o'rganishni sistemaviy (struktural) sintaksis hukmiga havola etadi. Shuningdek, an'anaviy sintaksis kitob va o'qimoq so'zlari orasidagi sintaktik aloqani ham tekshiradi. Zero, bundagi o'qimoq fe'lining tushum kelishigidagi so'zni boshqaruvi ham bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisadir. Lekin bu aloqa uchun [o'qi] leksemasining biriktirish imkoniyati bo'lmish ob'ekt valentligi bevosita kuzatishda berilmagan. Bu esa struktural sintaksis tomonidan tekshiriladi.

Struktural sintaksis tadqiqotlari uchun an'anaviy sintaksis tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar zamin, poydevor vazifasini o'taydi. Demak, an'anaviy sintaksissiz struktural sintaksisning bo'lishi mumkin emas. An'anaviy sintaksis esa struktural sintaksissiz ham ish ko'raveradi. Zero, struktural sintaksis mohiyatni tadqiq etar ekan, buning uchun hodisalar jamlangan bo'lishi kerak. Hodisani jamlash uchun esa struktural sintaksis tiklaydigan mohiyatga ehtiyoj sezilmaydi.

Har bir nutqiy parchada turli sath hodisalari qorishgan holda voqelanadi. Masalan, Salim keldi gapida fonetik (tovushlar tizimi, ohang), leksik (so'zlar), morfologik (grammatik shakllar) va uslubiy (masalan, so'zlovchining munosabati yoki uslubiy betaraflilik) sathlar o'z izini qoldirgan. An'anaviy sintaksis nutqiy parchani shu holda, turli mohiyatlar zarralarining qorishmasi sifatida o'rganadi va uning qorishmaligiga e'tibor qaratmaydi. Struktural sintaksis esa nutqiy parchada qorishiq holatdagi sintaksisga daxldor bo'lmagan jihatlarni e'tibordan soqit qiladi. An'anaviy sintaksis keltirilgan gapni muayyan (aniqlik) sifatida e'tirof etsa, struktural sintaksis unda turli hodisalar qorishganligi sababli mohiyatini anglash mushkulligini hisobga olgan holda mavhum (noaniqlik) sifatida qaraydi. Qorishiq hodisalar chetlashtirilgan mohiyat "tozalangan"ligi uchun struktural sintaksis tomonidan muayyanlik, bevosita kuzatishda berilmaganligi uchun esa u an'anaviy sintaksis tomonidan mavhumlik sifatida qaraladi.

Demak, an'anaviy sintaksis asosiy diqqatini hodisalarning zohiriy (bevosita kuzatishda berilgan) tomoniga, struktural sintaksis esa botiniy (bevosita kuzatishda berilmagan, ichki) tomoniga qaratadi. Ular bir-birini ham taqozo, ham inkor etadi. An'anaviy sintaksis hodisalar bilan, sistemaviy sintaksis mohiyatlar bilan shug'ullanadi deb ularning vazifalarini butunlay qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Chunki an'anaviy sintaksis mohiyatga intilganligi kabi sistemaviy sintaksis ham faqat an'anaviy sintaksis to'plagan hodisalargagina tayanadi. Bunda an'anaviy va sistemaviy sintaksisning o'rganish manbalari jihatdan qarama-qarshiligi so'nadi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.

3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
4. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

5. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress,
6. Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dokt. ... dis. - T., 2002. - 248 b.
7. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

2. Sintaksisning tadqiq manbai nima?
3. Asosiy sintaktik birliklarga nimalar kiradi?
4. LSQ haqida tushuncha bering.
5. LSQning qanday turlari bor?
6. An'anaviy va sistemaviy (struktur) sintaksisning tadqiq usullari haqida ma'lumot bering.

2-ma'ruza. Valentlik

(**Tayanch tushunchalar:** Valentlik, lison va nutq, imkoniyat va voqelik, erkin bog'lanish, leksema va so'z, valentlik va sintaktik aloqa, leksema, morfologik shakl va so'zshakl valentligi.)

Reja:

1. Valentlik haqida tushuncha.
2. Lug'aviy valentlik.
3. Sintaktik valentlik.
4. Grammatik shakl valentligi.

Valentlik haqida tushuncha. Valentlik aslida ximiyaviy atama bo'lib, tilshunoslikda lisoniy birliklarning amalga oshmagan birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlari sifatida qaraluvchi lisoniy hodisaga nisbatan qo'llanadi. Valentlikning ximiyaviy tavsifi quyidagicha. Masalan, kislorod (O) atomi boshqa turdagi yana ikkita atomni biriktirish imkoniyatiga ega. Bu uning elektron qavatidagi ikkita atomning bo'sh o'rniga qarab belgilanadi. Suv molekulasida (N₂O)da bu bo'sh o'rinlar to'ldirilgan. Shuningdek, nafaqat kislorod, balki vodorod (N) ham valentlikka ega bo'lib, uning bo'sh o'rnini bittadir. Demak, ko'rinadiki, suv molekulasida kislorodning ham, vodorodning ham valentlik imkoniyatlari voqelikka aylangan bo'lib, ular kislorod biriktiruvchi, vodorodda esa birikuvchi tabiatga ega. Har ikkala atom (vodorod va kislorod) ham bir-biriga muvofiq bo'lgandagina birikma hosil qilishi mumkin. Masalan, vodorod va oltin atomlari birikib, molekula hosil qila olmaydi.

Atomlarning valentligi ro'yobga chiqmagan, namoyon bo'lishi uchun sharoit talab etiladigan imkoniyatdir. Lisoniy birliklar ham ana shunday birikish-biriktirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu (ya'ni valentlik) ham lisoniy birliklarning o'zi bilan muayyan til jamiyati a'zolari ongida yashaydi. Masalan, [o'qi] leksemasi kishi ongida 8 ta bo'sh o'rniga ega holda mavjud bo'ladi va

2. WpM – WpM tarkibli qo'shma gap haqida ma'lumot bering.
3. WpM – WpM tarkibli qo'shma gap haqida ma'lumot bering

19-ma'ruza. Ko'chirma gap

(**Tayanch tushunchalar:** muallif gapi, o'zlashtirma gap, ko'chirma gap, ko'chirma)

Reja:

1. Ko'chirma gap
2. O'zlashtirma gap.
3. Ko'chirma gapda tinish belgilari

Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun, hamda, grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. Misollar: 1.Men sizni bilaman, siz bunday qilmaysiz. (O.) 2.Nima qilasan, qishloqqa qaytasanmi? (O.) 3.Dunyoda nima ko'p - kulgu ko'p. (O.) 4.Bilamanki, sodda barmoqlaring tilla uzuk taqmagani. (U.) 5.Majlisda ko'riladigan masalalarning muhim tomoni shundaki, Baqa qurilmadagi cho'l yerlarni suvga serob qilish masalasi muxokama qilinadi.

Ko'rinadiki, 1-gapda bilaman va qilmaysiz, 2-gapda qilasan va qaytasanmi, 3-gapda ko'p va ko'p, 4-gapda bilaman va taqmagani, 5-gapda shundaki va muhokama qilinadi kabi har bir gapdagi birdan ortiq kesim sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlovchi muhim asoslardan biridir. Kesimlarning birdan ortiqlikidan tashqari, har bir qo'shma gapda ifodalananayotgan birdan ortiq fikr, axborotning o'zaro zich munosabati, gaplararo grammatik taqozo etuvchilik hamda intonatsion yaxlitlik kabilar ham bu sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlaydi.

Kommunikativ nuqtai nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda birdan ortiq hukm o'z ifodasini topgan bo'ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo'shma gapda qaysidir darajada bo'rtib turadi. Masalan: Jahongir keldi. Men shu ondayoq jo'nadim gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqozo etadi. Bu jixatdan ular Jahongir keldi va men shu ondayoq ketdim gapidan ajralib turadi.

SHunday qilib, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida olingan sodda gaplardan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvallo, bu grammatik va intonatsion nomustaqillikdir. Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi qurilmasini ergash gapli qo'shma gap qilib turgan narsa mazmuniy taqozo etuvchanlikdir. Birinchi gapdagi mazmun ikkinchi gapdagi mazmun uchun sabab maqomidir. Biroq bunday mazmuniy zich bog'lanishsiz ham qo'shma gap hosil bo'lishi mumkin. Osmonda turnalarning «qurey-qureyi» eshitilardi,

birliklari qo'llanadi: 1.O'zi kelsin edi, aytardi. (N.Tilovov.) 2.Keksa ovora bo'lmasin edi, o'zi berib kelardi. (N.Tilovov.)

b)birinchi qism kesimi tarkibida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -sa shakli keladi: 1.Oltin-kumush qurib ketsin edi, hammaning oyog'iga to'kilaversa. (Oybek.) 2.O'zi borsin edi, ko'ngli to'lmasa. (S.Nuriy.)

Birinchi gap kesimida boshqa shakllar, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi/-(a)r edi shakli keladi: 1.Men bo'lmasam, qo'ying yarmi yo'qolar edi.(G'.G'ulom.) 2.Lekin hozir Gulorning gavdasini parchalab tashlasalar ham, og'riq sezmagani bo'lur edi. (Oybek.)

Birinchi gap kesimi -gan edi birligi bilan, keyingisi boshqa birliklar bilan keladi: 1.Agar bu ikki batalon bu yerdan ketmaganda edi, to'plar himoyasiz qolgan bo'lur edi.(L. Tolstoy.)

Qo'shma gap tarkibida nisbiy so'zlar ishtirok etganda, sodda gaplar nomustaqillik kasb etgandek tasavvur uyg'otadi:1.Kim devorning narigi tomonida bo'lsa, u omon qoldi. (R.Fayziy.) 2. Qaer obod bo'lsa, o'sha yer mehri tortadi. 3.Qo'shning tilini nechog'lik yaxshi bilsang, uni tutish shunchalik oson bo'ladi. (Hamza.) Biroq bunda mazmuniy va shakliy

nomustaqillik-mustaqillikni farqlash lozim bo'ladi. Salim kelsa, u voqeani aytib beradi qo'shma gapi shakliy jihatdan [Wp m Wp m] tipik ko'rinishi hosilasidir. Chunki birinchi gapni ikkinchisiz qo'llab bo'lmaydi. Kim kelsa, u voqeani aytib beradi gapining har ikkala qismi mazmunan bir-birini taqozo etadi, shaklan esa [Wp m Wp m] qolipi mahsulida ham, [Wp m Wp m] mahsulida ham nisbiy so'zlar ishtirok etadi. Ammo [Wp m Wp m] qolipli gaplarda u mutanosiblikni kuchaytiradi, ammo uni hosil qilmaydi.

Demak, [Wp m+Wp m] umumiy qolipining ko'rinishlaridan bo'lgan [Wp m Wp m] qolipi har ikkala uzvi kesimlarining ham nomustaqilligi bilan karakterlanadi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Sayfullaeva R.R. O'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.: Fan, 1994.
4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
5. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
6. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
7. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: Filol. fan. dokt. dis. ... avtoref. - T., 1993. - 48 b.

8. Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

9. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [Wp m-Wp m] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
10. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Wp m, Wp m tarkibli qo'shma gaplar haqida ma'lumot bering.

nutqda voqelanib, bir vaqtning o'zida o'ziga 8 ta birikuvchini ham torta olishi mumkin. Uni chizmada quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

kim	
nimani	
kimga	
qanday	o'qidi
qachon	
nima bilan	
nima sababdan	
qancha	

8 ta so'roq olmoshi [o'qi] leksemasiga birikish imkoniyatiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi. Bu imkoniyat bevosita kuzatishda berilmagan bo'lib, [o'qi] leksemasining mohiyatida yashiringandir. Lekin (kitobni o'qimoq), (har kuni o'qimoq), (ko'p o'qimoq) nutqiy birikuvlarida bu imkoniyatlar bitta-bitta voqelangan. Quyidagi birikuvlarning birinchisida bir vaqtning o'zida bu imkoniyatdan ikkitasi, ikkinchisida esa uchta voqelikka aylangan, so'z birikmasi hosil qilingan: kitobni tez o'qimoq; kutubxonada kitobni tez o'qimoq; [o'qi] leksemasining ongdagi birikish imkoniyati valentlik ekan, uning nutqiy voqelanishi sintaktik aloqa hisoblanadi. Demak, valentlik lisoniy, sintaktik aloqa esa nutqiy hodisa sifatida qaraladi. Ular lison va nutqning barcha qarama-qarshi belgilarni o'zida aks ettiradi. Lisoniy birlikning valentlik o'rinlarini to'ldiruvchi birliklar aktantlar deb ham yuritiladi.

Yuqorida aytilganidek, kislorod atomi bilan birga vodorod atomi ham valentlikka ega bo'lganligi kabi [o'qi] leksemasiga birikuvchi leksemalar ham valentlikka ega. Biroq [o'qi] leksemasi hokim, tortuvchi mavqeda bo'lganligi sababli uning valentligi hokim valentlik, unga birikuvchi leksemaning valentligi esa tobe valentlik deyiladi:

Turli atomlar bir-biriga mos bo'lgandagina birika olganligi kabi lisoniy birliklar ham ma'no va grammatik jihatdan muvofiq bo'lmog'i lozim. Boshqacha aytganda, biriktiruvchi leksema birikishi lozim bo'lgan leksemani nafaqat ma'no jihatdan, balki uning ma'lum bir grammatik shaklda bo'lishini ham talab etadi. Shunga ko'ra, valentlik lug'aviy va sintaktik qatlamlarga ajraladi.

Lug'aviy valentlik. Lug'aviy valentlik biriktiruvchi leksemaning ma'noviy jihatdan o'ziga mos birikuvchilarni tanlashidir. Masalan, [hangra] leksemasi [qush] leksemasini o'ziga torta olmaydi, [qush] leksemasi [hangra] leksemasidagi birorta ham bo'sh o'ringa tusha olmaydi. Chunki ularda ma'noviy muvofiqlik mavjud emas. Leksemalar bir-biriga ma'noviy mos bo'lishi uchun ularning ma'no strukturalarida o'xshash ma'no bo'lakchalari -semalari bo'lmog'i lozim. [qush] leksemasi ma'no tarkibidagi «sayray oladigan» ma'no bo'lakchasi «sayramoq» leksemasida va «sayramoq» leksemasidagi «qushlarga xos» ma'no bo'lakchaga qush leksemasida mavjud. Bu ularning birlikma hosil qilishga asos bo'la oladi.

Leksemalarning valentliklari tor yoki keng bo'lishi mumkin. Masalan: [hangramoq] leksemasining nima? so'rog'iga javob bo'ladigan valentligi to'ldiruvchisi - [eshak] [xo'tik], [hangi] leksemadir. [kishnamoq] leksemasining bunday valentligini to'ldiruvchi unsurlar - [ot], [toy], [bedov],

[saman] leksemalaridir. Baʼzan birikuvchi yoki biriktiruvchi leksemalar maʼnolari muvofiq boʻlmagani holda ular nutqda birikuvlar hosil qilishi mumkin. Masalan, artist hangradi kabi. Bunda endi meʼyoriy valentlik buzilgan holda namoyon boʻlib, koʻchma, obrazli maʼno yuzaga chiqadi. Lekin bu sof nutqiy hodisa boʻlib, [hangra] va [artist] leksemalarining lisoniy mohiyatidan joy olmagan. Chunki [artist] leksemasining maʼno tarkibi «sanʼatkor», «qoʻshiqchilik-teatr» semalari boʻlib, unda «hangra» semasi yoʻq, [hangramoq] leksemasi «eshakka xos», «ovoz chiqarish» maʼno tarkibiga ega boʻlib, unda «sanʼatkor», «qoʻshiqchilikka xos» maʼno boʻlakchalari mavjud emas.

Biz lugʻaviy valentlikni ot va feʼl turkumlaridan olingan namunalar asosida dalillashga harakat qildik. Lekin lisoniy-lugʻaviy valentlik nafaqat ot yoki feʼlga, balki boshqa soʻz turkumlariga ham xosdir.

Sintaktik valentlik. Sintaktik valentlik leksema valentligining ikkinchi tomoni boʻlib, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni oʻziga tortish uchun ularning maʼlum bir sintaktik shaklda - kelishik, koʻmakchi, ravishdosh, sifatdosh qoʻshimchalarini olgan holda boʻlishini talab qilishidir. Bu hokim leksemaning sintaktik mavqei, grammatik shakli tomonidan belgilanadi. Masalan, Xatni yozdi, Xat yozildi sintaktik qurilmalaridagi xatni va xat soʻzlarining grammatik shakli bosh soʻzning grammatik shakli bilan belgilangan.

Sintaktik valentlik lugʻaviy valentlik bilan zich bogʻlangan boʻlib, ikkinchisi ham oʻzgaradi, biri yoʻqolsa, ikkinchisi ham boʻlmaydi. Masalan, [etakla] leksemasi joʻnalish kelishigidagi otni oʻziga tortmaydi (Salimga yetakla tarzida). Lekin [etakla] leksemasi orttirma nisbat shakli -t bilan shakllansa, (Salimga) soʻz shakli unga tortila oladi. Bunda, [etakla] leksemasining sintaktik valentligi oʻzgardi.

Lugʻaviy va sintaktik valentliklar oʻzaro bogʻliq boʻlsa-da, ular tez-tez oʻzgarishga uchrab turadi. Masalan, (ashulachi hangradi) birikuvda sintaktik valentlik oʻzgarmasdan voqelangan, ammo lugʻaviy valentlik yangilangan holda yuzaga chiqqan. Bunday hol koʻchma maʼno yuzaga chiqqanidan dalolat beradi. (xat yozildi), (xatni yozdi) birikuvlarida maʼnoviy valentlik joyida, biroq sintaktik valentlik oʻzgargan. Bu turlicha sintaktik shakllar voqelanganligini koʻrsatadi. Biroq aytilgan har ikkala oʻzgarish ham bir yoqlama - yo maʼnoviy, yo sintaktik tabiatga egadir. Agar oʻzgarish birdaniga ikki tomonlama - ham lugʻaviy, ham sintaktik boʻlsa-chi? Bunda soʻz yasalishi sodir boʻladi. Dalil sifatida [ochmoq] feʼlining lugʻaviy va sintaktik valentliklarini aniqlash orqali bunga amin boʻlish mumkin:

1. Tergovchi jinoyatni ochdi.
2. Jinoyatchi tergovchi tomonidan ochildi.
3. Amerikani Vespuchchi ochdi.
4. Gul ochildi.

1- va 2- misollarda [ochmoq] feʼli valentliklarini toʻldiruvchi soʻz (tergovchi)ning maʼnosi oʻzgarmagan, lekin sintaktik shakli (tergovchi - bosh kelishikda, tergovchi tomonidan - koʻmakchili) oʻzgargan. Demak, [ochmoq] leksemasining maʼnoviy valentligi oʻzgarishsiz saqlangan, sintaktik valentligi

ehtiyoj sezadi. 1.Oʻzi soʻrasa ekan, men aytsam.(P.Tursun.) 2. Agar suv boʻlsami, hosilga hosil qoʻshilardi. (SH.Rashidov.) 3.Agar Bozor oʻqiganda edi, momosining orzusi ushalgan boʻlur edi.(N.Illhomov.) Bunday qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarni mustaqil qoʻllash mumkin. Lekin ular mustaqil qoʻllanganda, butunlay boshqa maʼno yuzaga chiqadi: 1.Salim biznikiga kelardi. (oʻtgan zamon davom feʼli - Tez-tez kelib turar edi maʼnosida). 2.Biz birga borardik. (oʻtgan zamon davom feʼli - Birga borib turar edik maʼnosida). Ammo bu gaplar ushbu kesimlik shakllarini oʻzgartirmasdan birlashtirilib qoʻshma gap hosil qilinsa, Salim biznikiga kelardi, biz birga borardik (Mazmuni: Salim biznikiga kelsa edi, biz birga borgan boʻlur edik) va gap kesimlari [WPm WPm] koʻrinishidagi birikuvni hosil qiladi.

[WPm WPm] tipik koʻrinshli qoʻshma gaplarning kesimlarini shakllantiruvchi vositalar kam miqdorni tashkil etadi:

a)birinchi qismda -sa, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi shakli keladi: 1.Oyi, havo ochilib ketsa, birga daryo boʻyiga borar edik. (M.Safarov.) 2.Yoz kelsa, bitta asbobni olib, boshqa yurtlarga ish qidirib ketardi. (P.Tursun.)

b)birinchi gap kesimida -sa ekan, ikkinchi gap kesimida -sa shakli keladi: 1.Otam boʻlsa ekan, men endi yursam.(F.Yuldosh oʻgʻli.) 2.Yoz boʻlsa ekan, daryoda choʻmilsang.

v)birinchi gap kesimida -sa+mi, ikkinchi gap kesimida -ardi shakli keladi: 1. Boʻz oʻtlarning ming-ming yillardan buyon chirib yotgan ildizlari bu yerlarni oʻgʻitlab, semirtirib yuborgan, agar suv boʻlsami, togʻ-togʻ hosil bitardi. (SH.Rashidov.) Baʼzan -mi yuklamasi -sa shakliga bevosita qoʻshiladi: 1.Maboda uning qoʻlidan yetaklasa bormi, mushkuli osonlashib, ahvoli yengillashardi. (A.Qahhor). 2.Gʻing desa bormi, jonini sugʻurib olardi. (S.Nuriy.)

s)birinchi gap kesimida -sa edi, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi shakllari keladi: 1.Onam boʻlsa edi, qishlogʻimga ketardim. (O.) 2. Agar Bozorning aqli boʻlsa edi, men senga oʻxshash kambagʻallar bilan maslahat qilar edi. (S.Ayniy.)

d)birinchi qismi -sa va ikkinchi qismi -ma+sin ekan shakli bilan keladi: 1.Yetim qoladigan boʻlsa, onadan tugʻilmasin ekan. (P.Tolib.) Bu shakllar bilan qoʻllangan gaplar, asosan, shart, istak, ishonchsizlik, shart-istak kabi maʼnolarni ifodalaydi.

Yuklamalar gap tarkibiga kirib qoʻshma maʼnolar berish bilan birga, kesimlarning nomustaqilligini yanada kuchaytiradi:

a)-u-yu yuklamasi: Koʻzim tezroq ochilsayu, bogʻlarni maysalarni koʻrsam. (SH. Rashidov.)

b)-da yuklamasi: Quvonchi koʻksiga sigʻmasa-da, odob yuzasidan oʻzini hazin tutishga tirishar edi. (Oybek)

v)axir, nahotki yuklamalari: 1.Axir xotinim deb, bola-chaqam deb olov ichidan kelsa-yu, bu tantiq undan yuz oʻgirsam. (S. Ahmad.) 2.Oʻgʻli qahramon boʻlsa-yu, nahotki undan shunday ish kelib chiqsa. (S.Axmad.)

Yuklamalar qoʻshma gapdan anglashilgan yuqoridagi shakllar maʼnosida taajjub, taʼkid kabi boʻyoqlarini orttiradi.

a)birinchi gap kesimida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -(a)rdi

ko'zlaridan dumalab tushayotgan achchiq yoshlari ajinli yuzlarini kuydirardi. (S.Ahmad.)

v) sabab: Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to'kar ekanmiz, turmushimiz ham farovon bo'lishi shart. (SH,Rashidov.)

-gan edi shakli, odatda, [WPm, WPm] qolipli gaplarni ham hosil qiladi. Chunki bu ham omonimik tabiatli shakldir. Lekin uning tarkibiga boshqa birlik kiritilishi bilan qo'shma gap a'zolari orasidagi tenglik munosabati so'nib, tobelik munosabati vujudga keladi. Masalan, Qopqon tomonga burilgan edi, baqiriq-chaqiriq boshlandi gapi ham [WPm, WPm] ham [WPm WPm] qolipiga tushadi.

-gan ham edi: Ergash ko'ringan ham edi, bolalar yugurishdi. (S.Nuriy.)

-gan edi hamki: Arz qilishga og'iz juftlagan ham ediki, kulimsmirab turgan Burgut polvonga ko'zi tushdi. (S.Ahmad.)

ganda edi: Bizning duomiz ijobat bo'lganda edi, hammamiz sevinardik. Keltirilgan misollarning barchasida gaplarning birinchi qismlari ikkinchi qismlarining kelishini talab qiladi.

-(i)b edi shakli ham ayrim hollarda [WPm WPm] tipini vujudga keltirishda ishtirok etadi: Shu kuni endi ko'chaga chiqib edi, Zunnun boshliq besh nafar bola poylab turgan ekan.

deb vositasi: 1.Xolmuurod Gulunning o'qituvchisini ko'rsam deb, deraza orqasidan sekin qaradi. (P.Tursun.). 2. Bolalar ovqatlanamiz deb, birdan shiypun tomon yo'l oldilar. (H. Nazir).

Qo'shma gapning [WPm WPm] tipik ko'rinishi hosilalari tarkibiy qismlari uchun nafaqat qo'shimchalarning, balki ularga ko'makchi maqomidagi nisbiy so'zlar ham muhimdir:1.Kim ko'p ishlasa, ko'p haq oladi. 2.Kimki chindan sevsa yorini, umri hamisha bahor. 3.Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir, Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir. (A.Navoiy.) 4.Gulnora qachon kelsa, Jahongir hoziru nozir.(«Yosh kuch».)

Ko'minadiki, qo'shma gaplar tarkibiy qismlarining hokim-tobelik munosabatini namoyon qilishda nisbiy so'zlar nomustaqil kesimlik shakliga qo'shimcha vositadir.

Qo'shma gap tarkibiy qismlari inversiya holatida ham bo'ladi: 1.Borishim kerak, aytmasa ham. Bunday gaplar qo'shma gapning [WPm WPm] qolipi ham mavjudligidan dalolat bermaydi, balki ular [WPm WPm] tipik ko'rinishining nutqiy xoslangan mahsulidir. Demak, qo'shma gapning ko'p hosila beruvchi tipik qoliplaridan biri [WPm WPm] dir. Bunda birinchi gap kesimi shaklan va mazmunan ikkinchi bir gapga ehtiyoj sezadi, lekin aksincha ham emas.

Tobelik munosabatini ta'minlashda sof nomustaqil kesimlik shakli ham, omonimlik kesimlik shakllari ham xizmat qiladi.

Nisbiy so'zlar nomustaqil kesimlik shakllarining vazifasini mustahkamlovchi vositadir.

[WPm WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar. [WPm WPm] umumiy ko'rinishli qo'shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar kesimlarining biri ikkinchisini, ikkinchisi birinchisini taqozo qiladi. Ikkalasi ham kesimi NKSH hisoblanadi. Boshqacha aytganda, bu sodda gaplar qo'shma gapdan anglashilgan mazmuni ifodalash uchun bir-biriga

o'zgaragan. Bu o'zgarish [ochmoq] fe'liga -il majhul nisbat qo'shimchasi tomonidan kiritilgan. 3- misolda esa fe'ning sintaktik valentligi o'zgarishsiz qolgani holda ma'noviy valentlik o'zgarishga uchragan. Chunki [Amerika] so'zining ma'nosi [ochmoq] fe'li ma'nosiga muvofiq kelmaydi. Ammo sintaktik shakli mos. 4-misolda esa ham ma'noviy, ham sintaktik valentliklar butkul o'zgaragan. Chunki [gul] so'zi [ochmoq] fe'liga ma'noviy jihatdan mos emas. Bundan tashqari, birikuvchi so'zning sintaktik shakli ([gul] - bosh kelishik) [ochmoq] fe'lga -il qo'shimchasi qo'shilishi natijasida o'zgarishga uchragan.

Demak, ma'lum bo'ladiki, leksemaning lisoniy valentligi ikki yoqlama bo'lib, uning ma'noviy tomoni leksemalarga qanday leksemalar birika olishi me'yor, chegarasini ko'rsatsa, sintaktik tomoni birikuvchi so'zning qanday grammatik qo'shimchalarni olishini belgilaydi.

Grammatik shakl valentligi. Leksemalarga grammatik shakllar qo'shilganda ularning birikuvchilari sirasida jiddiy o'zgarish yuz beradi. Bunga amin bo'lish uchun [kitob] leksemasining grammatik shaklsiz va grammatik shakllangan holatlarida valentlik imkoniyatlarini taqqoslash kifoya.

Qiziq	
Katta	
Badiiy	kitob
O'nta	
Ko'p	

Qiziq	
Katta	
Badiiy	kitoblar
Ko'p	

Qiziq	
Badiiy	kitobcha
O'nta	
Ko'p	

Ayon bo'ladiki, 2- va 3- chizmalarda [kitob] leksemasining birikuv imkoniyatlari ko'plik son shakli -lar va kichraytirish qo'shimchasi -cha hisobiga toraygan. Quyidagi gaplarda esa leksemaning biriktirish imkoniyati kengayganligiga amin bo'lamiz: 1. Salim kitob o'qidi. 2. Salim ukasiga kitob o'qitdi.

Demak, leksemalar kabi grammatik shakllar ham valentlikka ega bo'lib, ular leksemalar valentligiga ta'sir qilishi - uni toraytirishi yoki kengaytirishi mumkin.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Nazarova S. Erkin birikmalarda bog'lanish omillari. NDA, -T.1997.

- Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dokt. ... dis. - T., 2002. - 248 b.
- Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qosimova N. Ona tili. 8-sinf uchun darslik (sinov). -T.: O'qituvchi, 1998. - 176 b.
- Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qosimova N. Ona tili. 9-sinf uchun darslik (sinov). -T.: O'qituvchi, 1998. - 160 b.
- Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

- Valentlik nima?
- Lug'aviy valentlik haqida ma'lumot bering.
- Sintaktik valentlik haqida ma'lumot bering.
- Grammatik shakl valentligi haqida ma'lumot bering.
- Lihgvistik valentlik va kimyoviy valentlik

3-ma'ruza. Sintaktik aloqa va муносабатлар

(Tayanch tushunchalar: teng va tobe aloqa, so'z tizmasi, so'z birikmasi, aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari, yordamchi so'zlar, so'z tartibi, ohang)
Режа

- Sintaktik aloqa.
- So'z tizmasi.
- So'z birikmasi.
- Sintaktik aloqani ta'minlovchi vositalar.

Sintaktik aloqa. Mustaqil so'zlarning nutq jarayonidagi erkin bog'lanishi sintaktik aloqa deyiladi: Suvlar tiniq, toza havo. Sintaktik birliklar bir necha a'zoli bo'ladi. Faqat gap bir a'zoli bo'lishi mumkin. Nutqda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanishi har bir tilning LSQlari, leksemalarning birikish imkoniyatlari asosida sodir bo'ladi.

So'zlarning sintaktik munosabatga kirishuvi natijasida hosil bo'lgan sintaktik qurilma so'z qo'shilmasi deyiladi. Bu so'zlarning bir-biriga ergashishi (a'lochi o'quvchi) yoki tenglashishi (olma va anor) shakllarida bo'lishi mumkin. A'lochi o'quvchi birikmasida bir so'z ma'noviy qobiliyatini namoyon qilish uchun boshqasiga ehtiyoj sezadi. Aniqrog'i, (o'quvchi) uzvi izohlanishga muhtoj. Shu boisdan (a'lochi) so'zi unga ergashib, izohlab keladi. Bu tobelanish aloqasidir. Tobelanish aloqasi natijasida so'z birikmasi va gaplar hosil bo'ladi: tiniq suv, Salim o'qidi. O'zbek tilida keyin kelib, ma'nosi izohlanayotgan so'z hokim (bosh) so'z, hokim so'zga ergashish yo'li bilan bog'lanib, uning ma'nosini izohlaydigan so'z tobe (ergash so'z) deyiladi. (Tiniq suv), (Salim o'qidi) birikuvlarida (tiniq) va (Salim) so'zlari tobe, (suv) va (o'qidi) so'zlari hokim a'zolardir.

Nutqda so'zlarning barchasi ham tobe aloqada bog'lanavermaydi. So'zlar (olma va anor), (nok va anjir), (o'qidi va yozdi) shaklida biri

chi.. (A.Qahhor.)

Ushbu gaplarda -sa shart mayli qo'shimchasi istak, achinish, sevinch, qistash kabi ma'noviy bo'yoqlarga ega. Bu gaplar o'zidan keyin keluvchi gaplar bilan mazmunan bog'lanib, matn yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu kabi gaplar qanchalik mustaqil qo'llana olmasin, baribir o'zlaridan keyin qandaydir qurilmalarning bo'lishini taqozo qiladi. Masalan, 1. -Uyga qaytsam. Nima deysiz? -Yaxshi bo'lardi kabi.

-sa biriktiruvchi unsur sifatida quyidagi mazmunlarning ifodalanishiga sabab bo'ladi:

- payt: Borsam, joyi gulzor ekan, ko'rsam o'zi jonon ekan. (qo'shiqdan).
 - to'siqsizlik: Alisher Navoiy dunyodan o'tgan bo'lsa, uning asarlari tirik.
 - v) shart: Sen bo'lmasang, gullar kulmaydi, sen bo'lmasang bo'lmaydi bahor.
- sa unsuri tobelik vositasi sifatida ko'p hollarda ergash gapning kesimini shakllantiradi (yuqoridagi misollar). Mehmonlarni jo'natdik, endi tarqalsak gapidagi bosh gapni, Mehmonlar kelsa, men ketsam gapida ergash gapni ham, bosh gapni ham shakllantirgan.

-sa unsurining qo'shma gaplar tarkibida shart mazmunini ifodalashi bir xil emas. -sa shaklli ba'zi gaplarda shart mazmuni kuchli bo'lsa, ba'zilarida kuchsiz namoyon bo'ladi. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi o'ta kuchli bo'ladi: Siz bo'lmasangiz, men yashay olmayman. Boshqa ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi boshqa ma'nolar «soya»sida juda kuchsizlanadi: 1.Aytsam, ko'nmadi. 2.CHaqirsam, eshitmadi. 3.Dutor chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi. 4.Kim gapirsa, o'sha aybdor sanaladi.

Ko'rinadiki, -sa shart mayli shakli faqat shart ergash gapli qo'shma gap uchungina xizmat qiladi.

-(a)r+ -di shakli ham [WPm WPm] tipik ko'rinishidagi gaplarni hosil qiladi. Bu shakl ko'p hollarda -ar edi shaklida keladi.

-(a)r+ -di shakli qo'shma gap tarkibidagi sodda gap kesimini shakllantirganda ikki xil vazifa bajaradi: Salim o'qirdi gapida fe'ning zamon shakli vazifasida kelgan. Salim o'qirdi, ukasi qo'ymadi esa -(a)rdi «o'qigan bo'lardi» ma'nosini voqelantirishi uchun keyingi gap zarurdir. Demak, bunday holda -(a)rdi bog'lash, tobelash vazifasini bajarmoqda. Ko'rinadiki, Salim o'qirdi, ukasi qo'ymadi gapi omonimlik tabiatiga ega.Ya'ni: Salim har kuni o'qir edi, bugun esa ukasi qo'ymadi. Salim o'qirdi, ([WPm, WPm]) ukasi qo'ymadi. Calim o'qigan bo'lur edi, ukasi o'qigani qo'ymadi. ([WPm WPm])

-(a)r ekan shakli qo'shma gapning [WPm Wpm] tipik ko'rinishli gaplarning ham nomustaqil kesimini shakllantiradi. Misollar: Davron papirosini og'ziga keltirar ekan, qo'li hayajondan qaltirardi. -(a)r ekan shakli [WPm,WPm] qoliqli gaplar uchun ham xizmat qiladi: U kelar ekan, demak, mening borrmaganim ma'qul.

-(a)r shakli qo'shma gapning [WPm WPm] tipik ko'rinishi hosilalari tarkibida kelganda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

- shart: Agar ana shu ishga munosib hissa qo'shar ekanman, xalq ishonchini oqlagan bo'laman.(SH.Rashidov.)
- payt: Jannat xola begona notob bola tepasida o'tirib, o'z bolasini o'ylarkan,

yiroq. (A.O.)

[W] qismi bir xil, [Pm] qismi har xil bo'lgan gaplar: 1.Siz bilmaysiz, bilolmaysiz ham («SHarq yulduzi») 2.Siz chidab o'tirdingizmi, chidadingizmi? (SH.Xolmirzaev) 3.Bormang, bormoqchimisiz? (S. Nurov).

[S] lari bir xil, [W]lari bir xil, lekin [Pm]lari har xil bo'lgan takror gaplar: 1.Menga nima bo'ldi, nima bo'lgan edi-ya? 2.Nega endi bo'lmas ekan, bo'lgan edi, bo'ldi,-dedim shoshib-pishib. (X.To'xtaboev.) 3.Qutursa, quturgandir, erga tekkandan keyin quturmaydi. (S.Ahmad).4.Voy xotinni sizlar olasizmi, siz olmoqchimisiz. (S. Ahmad.)

[S] lari va [W]lari har xil, [Pm] lari bir xil bo'lgan gaplar: 1.Sen hech bir gazit-pazit o'qiysanmi, uqiganmiz biz ham. (A. Hatamov). 2.O'ldirding, o'laman, devona. (SH. Xolmirzaev.) 3.Bunaqa ot senga bitmagandi, bitkulik qilmasin ham. (A.Qo'shshaev.) 4.Siz meni bilmaysiz, men sizni bilaman. (SH.Xolmirzaev)

[WPm, WPM] tipik ko'rinishli gaplarni ular kengaytiruvchilarining xususiyatlari (tuzilishi, ifodalanishi), bog'lovchi vositalarining xossalari asosida ham yanada kengroq va batafsilroq tavsiflash mumkin.

[WPm+WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar. [WPm] [WPm] tipik ko'rinishli gaplarda har ikkala sodda gap ham shakllangan [Pm] ga ega bo'lsa-da, birinchi gapning markazi mustaqil sodda gap kesimi (MKSH) bo'la olmaydi. U hamisha tobe gap markazini shakllantiruvchi vosita sifatida bo'lib, o'z mazmunini namoyon qilish uchun o'zidan keyin mustaqil holda namoyon bo'la oladigan, voqelanishi uchun oldingi gapga ehtiyoj sezmaydigan gap bo'lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, bu tipik ko'rinishli gap tarkibidagi oldingi sodda gapning kesimi NKSH bilan, keyingisi MKSH bilan shakllangan bo'ladi. 1.Firuz toshli uzukni olar ekan, Saidaxonning ko'zlari quvonchdan yaltirab ketdi. (S.Ahmad.) 2.Ra'no guruchni endi tuzlagan ham ediki, ichkaridan Anvar chiqib keldi. 3.Botirjon telefonda endi gaplashib bo'luvdiyam, choy ko'tarib Qirmizxon kirib keldi. (N.Aminov.) 4.Havo ochilsa, aylanishga boramiz. (S.Nuriy). 5.Unga ustoz chindildan barakalla barakalla desa, Aziz ko'nglida to'lib turgan niyatini ham aytadi. Bu gaplarning barchasidagi birinchi sodda gap mustaqil qo'llana olmaydi, qo'llanganda ham ushbu qo'shma gap tarkibidagi ma'nolarni bera olmaydi. Keyin turgan sodda gaplar esa bunday emas.

[WPm WPm] tipli qo'shma gaplar tarkibidagi nomustaqil kesimni hosil qiluvchi turli-tuman vositalar bor. Nomustaqil kesim shaklining o'zbek tilidagi tipik vakili shart mayli qushimchasi -sa dir. Masalan, Men o'qisam, u eshitadi gapida U eshitadi gapi o'z holicha mustaqil sodda gap bo'lib kela oladi, Men o'qisam qismi esa qo'shma gap tarkibidan tashqari ham shu holicha mazkur mazmunni beraveradi.

-sa qo'shimchasi bilan shakllangan kesimli gaplar mustaqil qo'llanaverishi ham mumkin. Masalan: 1.Avra-astarini ag'darib mohiyatiga nazar tashlasangiz. (S.Azimov.) 2.Qishloqqa borsam. (A.Qahhor). 3.Vatangdolikning men tortmagan azobu-uqubati, ozori bo'lmas kerak. (S.Azimov.) 4. Nahotki, o'ldirsalar. 5. Menga, Iskandariyadagi mashhur devonaga Berlindan telegramma kelsa bo'ladimi? (S.Azimov.) 6.Qani, hey Mamadali, gapirsang-

ikkinchisiga bo'ysunmay, teng holda ham bog'lanishi mumkin. Bu so'z qo'shilmalari a'zolari teng huquqli bo'lib, biri ikkinchisining ma'nosini izohlamaydi.

Demak, so'zlar orasidagi aloqa ikki xildir: tenglashish va tobelanish. Ular esa uch xil hosilani beradi: so'z birikmasi, so'z tizmasi va gap. Tenglashish aloqasi asosida so'z tizmasi hosil bo'lsa, tobelanish aloqasi asosida so'z birikmasi va gap shakllanadi.

So'z tizmasi. So'z tizmasi (olma va anor) teng huquqli a'zolaridan tashkil topadi. Ular orasida tobelik bo'lmaydi. Shunga muvofiq, ular orasida bir-birini izohlash, to'ldirish hodisasi ham bo'lmaydi. So'z tizmasi tashkil etuvchilarining o'rnini almashtirish ham mumkin: (anor va olma). Bu ularning sintaktik mavqei va ma'nosiga putur yetkazmaydi. So'z tizmasidagi a'zolar birgalikda boshqa so'zga tobelanib, uni aniqlashi (oq va sariq gullar) yoki boshqa so'z tomonidan izohlanib, birgalikda hokim uzv bo'lib kelishi mumkin (shirin olma va anor). Shuningdek, so'z tizmasidagi har bir uzv o'ziga xos tobe uzvlarga ham ega bo'lishi mumkin (o'qiyotgan bola) va (yozayotgan qiz).

So'z tizmasi a'zolari teng bog'lovchilar yordamida yoki bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'lanishi mumkin: bola, qiz kabi. So'z tizmasi a'zolari, asosan, bir so'z turkumiga mansub leksemalar voqelanishlari bo'ladi: olma (ot) va anor (ot). Ba'zan ular turli turkumlardan ham bo'ladi: Salim (ot) va men (olmosh).

So'z birikmasi birikuvchi so'zlarning hokim-tobelik munosabati asosida hosil bo'ladi. Bunda izohlanuvchi a'zo kengayuvchi, izohlovchi a'zo kengaytiruvchi a'zo ham deb yuritiladi: (kitobni o'qimoq) (kitobni - izohlovchi, kengaytiruvchi, o'qimoq - izohlanuvchi, kengayuvchi).

Tobelanish aloqasida hokim a'zo hokimlik mavqei va vositalariga, tobe a'zo tobelik mavqei va uni ta'minlovchi vositalarga ega bo'ladi. kitobni o'qimoq birikmasida (kitobni) a'zosi oldin kelib, tushum kelishigi ko'rsatkichi bilan shakllangan bo'lsa, (o'qimoq) a'zosi hokimlik mavqei va shakliga ega.

A'zolarining hokim-tobeligini bildiradigan shakliy ko'rsatkichlar har doim ham bo'lavermaydi. Morfologik ko'rsatkichlar bo'lmaganda ham tobelik va hokimlik belgilari birikuvchi so'zlarning lug'aviy-grammatik tabiatidan, sintaktik o'rnidan hamda tartib va ohangdan bilinib turadi. Masalan: (tiniq suv) (tobe+hokim), suv tiniq (tobe+hokim).

Nutqiy birikuvlarda hokim-tobelik belgilarini aniqlashda ohangga asoslanishning ahamiyati katta. Masalan, so'z tizmasida sanash ohangi mavjud bo'lsa (qalam, daftar), so'z birikmasida ko'tariluvchi (kitobni o'qimoq) va gapda pasayuvchi ohang (suvlar tiniq) amal qiladi. Biroq hokim-tobelikni aniqlashda morfologik ko'rsatkichlarga tayanish har doim ham to'g'ri bo'lavermaganligi kabi (chunki morfologik ko'rsatkichlarsiz ham so'z birikuvlari hosil bo'lavermaydi - qizil qalam), ohang va so'z tartibiga tayanish ham mutlaq asos emas. Chunki kitobni o'qidi nutqiy so'z birikmasi pasayuvchi ohang bilan aytilsa, o'qidim kitobni hosilasida hokim so'z oldin tobe so'z keyin kelsa-da u so'z birikmasi sanalavermaydi. Umuman, tobelikning ko'rsatkichlari bo'lmaganda, tartib hokim-tobelikning asosiy belgisi bo'ladi, bunday ko'rsatkich bo'lganda esa u o'z kuchini yo'qotadi.

Tenglashish uyushiq bo'laklar va ayrim qo'shma gap a'zolari orasida amal qilsa, bulardan boshqa bog'lanishlar tobelanish aloqasidir.

Gap. Gapning asosini ham tobelanish tashkil qiladi. Kesim gapning markaziy, uyushtiruvchi bo'lagi bo'lib, u barcha gap bo'laklarini o'ziga bevosita yoki bilvosita tobelaydi.

Sintaktik aloqani ta'minlovchi vositalar. Erkin birikmalarda so'zlar bir-biri bilan har xil bog'lanadi: bu bog'lanishlarda sintaktik aloqa turli vositalar asosida amalga oshadi: a'lochi o'quvchi, o'qituvchini tabriklamog, paxtani mashina bilan termoq, kitobning varag'i va h. kabi.

So'zlarning turli vositalar yordamida bog'lanishi ularning qaysi lug'aviy-grammatik tip (so'z turkumi) ga kirishiga, lug'aviy-grammatik xususiyatlariga bog'liq. Zero, ayrim lug'aviy-grammatik tip so'zlar, asosan, tobe a'zo vazifasida kelish uchun ixtisoslashgan (masalan, son, ravish, sifat): besh o'quvchi, tez gapirish, a'lochi bola kabi. Shuning uchun ular so'z birikmasida tobe a'zo mavqeda kelish uchun ma'lum bir grammatik ko'rsatkichni talab qilmaydi. Ayrim so'z turkumlari (masalan, ot, fe'l) asosan, hokim mavqe egallashga xoslangan: issiq non, kitobni keltirmog. Shu boisdan ular tobe a'zo sifatida nutqda ishtirok etishi uchun o'ziga xos grammatik shakl kasb etadi: paxtani termoq, terilgan paxta.

Sintaktik aloqalarni ifodalovchi vositalar sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar, yordamchi so'zlar, so'z tartibi va ohanglardir.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari. Bular sintaktik shakl hosil qiluvchi vositalar - kelishik, egalik, kesimlik shakllaridir. Aloqa-munosabat shakllari so'zlarni erkin birlashtirishning eng faol vositalaridan hisoblanadi. Men qishloqqa bordim gapida -ga shakli qishloq so'zini bormog fe'li bilan, -dim kesimlik shaklidagi -m ko'rsatkichi men so'zini bormog fe'lga tobelash vazifasini o'tamoqda.

Egalik qo'shimchalari mustaqil so'zlarning hokim mavqeda kelishini ifodalab, uning tobe so'zga munosabatini ko'rsatadi (sizning uyingiz). Shuningdek, bog'lash bilan birgalikda, hokim va tobe so'zning shaxs va sonda moslashishini ham ta'minlaydi.

Kelishik mustaqil so'zlarning barchasi uchun tobelikni ta'minlovchi formal ko'rsatkichdir. Masalan, bosh kelishik egani, tushum kelishigi to'ldiruvchini, qaratqich kelishigi aniqlovchini hokim bo'lakka tobelaydi.

SHaxs-son qo'shimchalari, kesimlikning boshqa shakllari bilan birgalikda, o'zi hosil qilayotgan hokim bo'lakni tobe bo'lak -egaga bog'laydi.

Yordamchi so'zlar. Sintaktik aloqalarni ifodalashda qo'llanadigan yordamchilar ko'makchi, bog'lovchi va bog'lamalardir.

Ko'makchilar bir so'zni ikkinchi so'zga tobelovchi vositadir. Ular ma'no va vazifalari jihatdan kelishiklarga o'xshaydi (telefonda gaplashmog - telefon orqali gaplashmog). Shuningdek, ko'makchi so'zlarni sintaktik aloqaga kiritishda o'zi bilan birga ularning ma'lum bir kelishik shaklida bo'lishini ham talab qiladi: Marraga qadar bir tekisda yugurib borishdi.

Bog'lovchilar odatda, so'z tizmalarining, gaplarning a'zolarini bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: olma va anor. Men o'qidim va yozdim. Teng bog'lovchi birinchi misolda so'z tizmasi a'zolarini, ikkinchi misolda esa

18-ma'ruza. Qo'shma gap LSQlari

(Tayanch tushunchalar: sodda va qo'shma gap, bosh gap, ergash gap, kesim, uyushgan gap)

Reja:

1. WPm, WPm tarkibli qo'shma gaplar.
2. WPm – WPm tarkibli qo'shma gap.
3. WPm – WPm tarkibli qo'shma gap

[WPm WPm] qolipli qo'shma gaplarning mohiyati shundaki, uning tarkibiy qismlari sanalmish sodda gaplar kesimlarining har biri mustaqil shakllangan bo'lib, ularni osongina sodda gaplarga aylantirib yuborish mumkin: 1. Men seni o'ylayman, shuni bilasanmi? 2. Borish kerak, borish kerak. 3. Yigitni uchratish kerak, haytovur sovib qolgandir). 4. Men seni deyman, lekin sen kimni deysan?

[WPm, WPm] tipik ko'rinishli gaplarda mustaqil kesimlik shakli(MKSH)dagi gaplar birlashtiriladi. Birlashish intonatsion va mazmuniy omillar asosida, ko'p hollarda bog'lovchilar vositasida amalga oshiriladi.

[WPm, WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar orasida turli ma'noviy munosabatlar mavjud bo'ladi. Masalan, mazkur qolip asosidagi O'qituvchi keldi, dars boshlandi gapida quyidagi rang-barang munosabatlar bor:

- a)uzilishli birin-ketinlik;
- b)uzilishsiz birin-ketinlik;
- v)payt munosabati;
- g)natija munosabati;
- d)sabab munosabati va hokazo.

Bu munosabatlar har bir gapning tarkibidagi [W] lar, [Pm]lar, qo'llangan bog'lovchi vositalarning ma'no va vazifalari bilan bog'liq bo'lib, bevosita sintaktik strukturaga daxldor emas. Chunki bir fikrni turli sintaktik shakllarda, turli fikrlarni bir sintaktik shaklda berish mumkin bo'ladi.

Demak, [WPm, WPm] tipik ko'rinishining umumiy xususiyatini quyidagicha belgilab olamiz. [WPm,WPm] bu mustaqil sodda gap sifatida qo'llana oladigan birdan ortiq gapning nutqda ma'lum bir bog'lovchi vositalar bilan o'zaro bog'lanishi va bitta tugal ohangga, bitta gap to'xtamiga ega bo'lishidir. Ma'lum bo'ladiki, [WPm, WPm] [WPm+WPm] umumiy qolipining oraliq bir ko'rinishi sifatida lison va nutqqa daxldor bo'ladi. [WPm,WPm] tipik qurilishli gaplar [W] va [Pm], shuningdek, (S) xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

1.[W] va [Pm] qismlari aynan bo'lgan gaplar: 1.E, keling, xola, keling. (A. Qahhor.)2.Bo'ldi, bo'ldi, mana hal, xola (S.Abd.) 3.Bevaqt hazon bo'lmay har kim Yashab o'tsin dunyoda. Onajonim, har kim oshin Oshab o'tsin dunyoda (A.O.) 4.Odamlar o'tdilar bir vaqt, bir zamon O'tdilar eng oddiy baxtdan ham

Bu oraliq ko'rinishlar bir qarashda an'anaviy bog'lovchisiz, ergash gapli va bog'langan qo'shma gaplarning ramziy ko'rinishidek tasavvur uyg'otadi. (Masalan, Bahor keldi va gullar ochildi -[WPm, WPm], Bahor kelsa, gullar ochiladi -[WPm WPm] va Bahor keldi va gullar ochildi -[WPm WPm] kabi). Aslida bu qurilish qoliplari qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalarga ko'ra emas, balki bu sodda gaplarning qo'shma gap tarkibidan chiqarilganda mustaqil qo'llana olish-olmaslik belgisi asosida amalga oshirilgan. Bunda, albatta, asos sifatida kesimlik turlari - MKSH va NKSH ga tayaniladi.

Demak, qo'shma gaplarning lisoniy struktur turlarini belgilashda asosiy omil qo'shma gap tarkibidagi to'liq shakllangan sodda gaplarning o'zaro munosabati va sodda gaplarning har birining nutqiy jarayonda qo'shma gap tarkibida voqelangan ma'nolari bilan qo'llana olish yoki qo'llana olmasligi belgisidir.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Sayfullaeva R.R. O'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.: Fan, 1994.
4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
6. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: F. f. d. dis. avf. - T., 1993. - 48 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

7. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WPm valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
8. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
9. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
10. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-max son. T.: Sharq, 1999 B. 55-145.

qo'shma gap a'zolarini bog'lash uchun xizmat qilgan.

Bog'lama ot kesimni ega yoki boshqa tobe a'zolar bilan bog'lash uchun xizmat qiladi: Biz o'tgan yili talaba bo'ldik. Bunda bo'ldik bog'lamasi shaxs-son va zamon ma'nolarini ifodalagan va kesimni uning shaxs (biz) va zamon (o'tgan yili) kengaytiruvchilari bilan bog'lagan.

So'z tartibi. So'zlar erkin birikuvlarda grammatik shakllar asosida bog'langanda so'z tartibi o'zgarsa-da, u ma'naviy munosabat yoki bog'lanishga ta'sir qilmaydi: Sen kitobni keltirdingmi? Kitobni sen keltirdingmi? Keltirdingmi sen kitobni? Birikuvlaridagi so'zlar o'zni almashtirilganiga qaramay, keltirdingmi so'z shakli hokim, sen va kitobni so'z shakllari tobe a'zo sifatida qolavergan. Chunki ular sintaktik mavqelarini ta'minlovchi vositalar - morfologik ko'rsatkichlarga ega. So'zlarning hokim-tobeligi (sintaktik mavqei)ni ko'rsatuvchi vositalar bo'lmaganda so'z tartibining qimmatini oshadi (achchiq olma). Bunda so'zning gapdagi funktsiyasi, asosan, tartibi bilan belgilanadi, tartib o'zgarsa, mazmun bilan birga, sintaktik holat ham o'zgaradi: Hayot go'zal (ega+kesim), go'zal hayot (aniqlovchi+aniqlanmish).

Gapda uslubiy maqsadlarda so'z tartibi o'zgarishi mumkin. O'qituvchi intizom haqida gapirdi. Intizom haqida o'qituvchi gapirdi. Tartibning bunday o'zgarishi a'zolarining hokim-tobeligiga ta'sir qilmaydi, biroq gapning uslubiy jihatlariga ma'nodagi, fikrdagi ottenkaga ta'siri mavjud.

Ohang. Ohang ham, yuqorida aytilganidek, birikuvlarning tabiatini ko'rsatuvchi nisbiy vosita hisoblanadi. Gap tugallangan ohang bilan aytilsa, gap tarkibidagi ayrim birikuvlar sanash (olma va anor), ayrimlari ko'tariluvchi ohangga (qizil qalam) ega bo'ladi.

Ohang (pauza) birikuvlarning sintaktik bo'lishini ko'rsatadi. Masalan, Ko'p qavatli uy birikmasini ikki xil ko'p//qavatli uy va ko'p qavatli//uy tarzida aytilish mumkin. Demak, sintaktik aloqani, unga bog'liq ravishda mazmuniy boshqalikni ifodalashda ohangning o'zni bor. Ya'ni, ko'p\qavatli uy tarzida birinchi so'zdan keyin pauza qilinishi natijasida (ko'p) so'z shakli tobe va (qavatli uy) birikmasi unga hokim, mavqeda bo'lib, bunda qavatli uylarning ko'pligi ma'nosi anglashiladi. Ikkinchi holatda (ko'p qavatli//uy) esa ko'p qavatli birikmasi tobe, uy so'z shakli esa hokim mavqeda bo'lib, birikmadan uying qavatlari ko'pligi ma'nosi anglashildi.

Sanash ohangi bir xil bo'laklarning aloqasini ifodalaydi: oltin, kumush tosh bo'lar.

Qo'shma gapning tarkibiy qismlari orasida ham maxsus-qarama-qarshilik (Kunduzi issiq - kechasi sovuq), shart (Sen kel - u boradi), sabab (Kecha borolmadim - mehmonlar kelib qoldi) mavjud.

Ko'rinadiki, ayrim o'rinlarda so'zlarni va gaplarni bog'lashni ohangning o'zi bajaradi. Bog'lashni boshqa vositalar o'z zimmasiga olganda ohangning roli kuchsizlanadi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Sayfullaeva R.R. O'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional

talqini. -T.: Fan, 1994.

4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
6. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: Filol. fan. dokt. dis. ... avtoref. - T., 1993. - 48 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

7. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress,
8. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
9. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [Wpm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
10. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Sintaktik aloqa nima?
2. So'z tizmasi deganda nimani tushunish?
3. So'z birikmasining belgilari.
4. Sintaktik aloqani ta'minlovchi vositalarni sanang.

4-ma'ruza. So'z birikmasi

(**Tayanch tushunchalar:** SB, SB qolipi, bog'lanish omili, bog'lanish usuli, lison va nutq, qolip va hosila)

Reja:

1. Nutqiy so'z birikmasi (SB) haqida tushuncha. SB da hokim va tobe kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z.
2. SB da bog'lanish usullari.
3. Hokim a'zoning ifodalanihiga ko'ra SB ning turlari.
4. SB ning tuzilishiga ko'ra turlari. Sodda birikma va murakkab birikma.
5. SB va sintagma.

Nutqiy so'z birikmasi (SB) haqida tushuncha. Nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug'iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so'z o'rniga nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi so'z birikmasini afzal qilib qo'yadi. Qiyoslang: o'qimoq - tez o'qimoq. Keyingi nutqiy hosilada «harflarni urishtirib ma'nosini tushunish» harakati (o'qimoq) so'zidagiga nisbatan aniqroqdir. Chunki unga (tez) so'zi ko'maklashgan. Ko'rinadiki, so'z ham, so'z birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. So'z ifodalaydigan tushuncha noaniq va, demak, kengroq (masalan, (o'qimoq) fe'lida harakat tez ham, sekin ham bo'lishi mumkin), so'z birikmasida esa ikki tushuncha o'z mustaqilliklarini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakatni («harflarni tez urishtirib, ma'nosini tushunish») ifodalagan. Demak, so'z o'z ma'noviy imkoniyatini to'laroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil so'zga ehtiyoj sezadi. Bu so'z uning ma'noviy ehtiyojini qondirmog'i uchun ham ma'noviy, ham grammatik jihatdan unga muvofiq

oxirgi so'zshakl tarkibida kelishi qonuniyatiga tayansak, bunday gaplarning qolipi [W W] Pm ko'rinishida bo'ladi. Misollar: 1.Kelgan, ketgan edim. 2.Men o'qigan, yozgan edim.

Kesimlarning har biriga ega qo'yilishi bilan ular uyushgan gaplarga aylanadi: 1.Men kelgan, Jamshid ketgan edi. 2.Men o'qigan, sen yozgan edik.

Har bir kesimni shakllantirish bilan uyushgan gap qo'shma gapga aylanadi: 1.Men kelgan edim, Jamshid ketgan edi. 2.Men o'qigan edim, sen yozgan eding.

Struktur tilshunoslik uqtirishicha, har bir lisoniy birlik ongimizda ma'lum bir shakl va mazmunning barqaror yaxlitligi sifatida yashaydi va xususiy xodisalar sifatida nutqqa chiqadi. Bu nutqiy ko'rinishlar behisob miqdorga ega. Biroq bu nutqiy ko'rinishlar bilan lisoniy birlik umumiylik orasida tipik ko'rinishlar mavjud bo'ladi. Yuqoridagi [Wpm+WPm] tipik ko'rinish [Wpm, Wpm], [Wpm Wpm] va [Wpm Wpm] oraliq ko'rinishlari orqali nutqiy gaplarga aylanadi.

Qo'shma gap tarkibiy qismlari o'zaro bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar vositasida yoki mutlaqo ularsiz bog'lanadi. Bundan kelib chiqqan holda qo'shma gaplarni bog'lovchili qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga ajratish mumkin bo'ladi. Bog'lovchili qo'shma gaplar grammatik vositalar bilan bog'langan qo'shma gaplar, leksik-grammatik vositalar bilan bog'langan qo'shma gaplar va leksik vositalar bilan birikkan qo'shma gaplarga ajraladi. Qo'shimchalarning funktsiyasiga ko'ra teng bog'lovchili va ergashtiruvchi bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar farqlanadi.

Qo'shma gap tarkibida sodda gaplarning o'zaro munosabati asosida ham qo'shma gaplarni tasniflash mumkin. Mazmun, grammatik va intonatsion munosabati nuqtai nazaridan qo'shma gap quyidagi turlarga bo'linadi:

1.Tarkibidagi sodda gaplar bir-birini mazmun va grammatik jihatdan taqozo etadigan qo'shma gaplar: 1.Kunlar isidi va paxtalar yana qiyg'os ochildi. 2. Yovlariga osmon tutundir, shuning uchun bag'ri butundir (S.O.) 3. Agar dunyoning narigi burchiga sizni opichlab borishga to'g'ri kelsaydi, men sevina-sevina bajarardim.(O.) 4.Men shunday bir ish qildimki, o'lgunimcha bundan faxrlanaman.

2.Tarkibidagi gaplar bir-biriga mazmuniy va intonatsion taqozo etadigan, biroq, grammatik talab qilmaydigan qo'shma gaplar: 1. Biz yetib keldik kutubxona ochildi. 2. Menga pul kerak, qaerdan olaman? (O). 3. Siz ishonmayapsiz, ishonmaysiz ham. 4. Endi men sizga bir jumboq aytaman, sizdan javob kutaman.

3.Tarkibidagi gaplar bir-birini na mazmuniy, na grammatik taqozo etadigan, biroq intonatsion yaxlit bo'lgan gaplar: 1.U otasini uyga tortdi, usta sekin qayrildi (S.Nuriy). 2.Bahor keldi, yoz ham kelib qoladi. 3. Sen o'z ishingni qil, men o'z ishimni.

Qo'shma gaplarning qurilish turlariga ko'ra tasnifi. Qo'shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi [Wpm+WPm] bo'lib, u quyidagi yana uchta oraliq ko'rinishlarga ajraladi:

[Wpm+WPm], [Wpm Wpm], [Wpm]WPm]

tayaniladi.

[WpM] larning egasi [S] bor-yo'qligiga, bir xil yoki boshqa xil ekanligiga.

[WpM]lar tarkibidagi [W]ning xususiyatlariga (W larning bir xil yoki boshqa-boshqa bo'lishb, bir xil yoki xar xil co'z turkumlari bilan ifodalanishi, turlanishiga ko'ra.

[WpM] tarkibidagi [Pm] larning bir xil yoki qisman bir xil ekanligiga ko'ra.

[WpM+WpM] qolipining to nutqiy muayyan gaplargacha bo'linishlarini bundan boshqa o'lchovlar asosida ham berish mumkin. Masalan, ikkita [WpM] ning bog'lanish usullari va yo'llari, [WpM+WpM] umumiy qolipining turli xil ko'rinishlarida tarkibiy qismlarining bog'lanish xususiyatlari va ularni bog'lovchi vositalar, qo'shma gap tarkibiga kirayotgan har bir [WpM] da to'liq o'xshash, qisman o'xshash, yaqin va zich a'zolarning bo'lish-bo'lmasligi, birinchi [WpM] tarkibida ikkinchi [WpM] ga ishora qiluvchi vositaning bor-yo'qligi, [WpM] lar tarkibida nisbiy, bir-birini taqozo qiluvchi unsurlarning bor-yo'qligi kabilar shular jumlasidandir.

[S] (ega) ga ko'ra [WpM+WpM] turlari. Qo'shma gaplar bir umumiy [S] li qo'shma gaplar va ikki xususiy [S] li qurilmalarga bo'linadi.

a) bir [S]li qurilmalarning qurilish qolipi [S (WpM + WpM)] ko'rinishida bo'ladi: Men yanglishmayman, balki qanoatlanib so'zlayman. (A.Qod.)

b) ikki [S]li qurilmalarning qurilish qolipi [(S1- WpM1) +(S2-WpM2)] ko'rinishida bo'ladi: Bunda bulbul kitob o'kiydi, Bunda qurtlar ipak to'qiydi. (H.O.)

[W]ga ko'ra [WpM+WpM] turlari.

Bir xil [W]li qurilmalar. [WpM+WpM]ning bu turi bir necha ko'rinishlarda bo'ladi.

a) [W]lari bir xil so'zdan: Siz so'zlamasangiz, men so'zlamoqchi edim. (A.Qod.)

b) [W]lari bir xil turkumdan: Endi ortiq turma, tinch o'tir. (A.Qod.)

Xar xil [W] li qurilmalar. Bunda [W]lar turli turkumga oid so'zlar bilan ifodalanadi: 1.Yoki mening ko'nglim hamma vaqt yosh, Yoki senga chiroy umrbod yo'ldosh. (M. Boboev.) 2.Yana nima balo ismlari bor, tilim ham kelishmaydi. (Oybek.)

[Pm] ga ko'ra [WpM + WpM] turlari.

a) bir xil [Pm]li qurilmalar. Xotinim bordi, bordi. («Mushtum»)

b) har xil [Pm]li qurilmalar. Qaraysanmi, qaray qolgin. (O'. Domlajonova.)

Demak, gap markazini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan Pm qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarda bir xil ham, xar xil ham bo'lishi mumkin. Shunday hollar ham bo'ladiki, Pm umumiy - bitta bo'lishi ham mumkin. Bunda endi qo'shma gap emas, balki uyushgan gap vujudga keladi. Ma'lumki, [WpM+WpM] qolipida [Pm] tarkibi har xil bo'lgan hollarda o'zbek tilining tabiati uniqavsdan chiqarish..... imkonini beradi. Chunki o'zbek, umuman, turkiy tillarda, bir necha so'zshakllar uyushganda umumiy shakl

bo'lmog'i lozim. Buni ravshanroq anglash uchun quyidagi hosilalarga diqqat qilaylik: olmani termoq, osmonni ushlamoq, Salim keldi, kitobni o'qimoq

Birikmalarning birinchisida (olma) va (termoq) so'zlari ma'noviy jihatdan muvofiq bo'lib, biroq ularning grammatik shakli (qaratqich kelishigi) mos emas. Ikkinchi birikuv (osmonni ushlamoq) da so'zlar grammatik shakli jihatdan mos bo'lsa-da, ma'noviy tabiatlarining «beo'xshovligi» ularning birikuv hosil qilishlariga yo'l qo'ymaydi. Uchinchi birikuvda a'zolar ham ma'noviy, ham shakliy jihatdan muvofiqdir. Bu ular birikuv tushuncha emas, fikr ifodalaydi. To'rtinchi birikuv (kitobni o'qimoq) bularning barchasidan farqlanadi va birdan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan tobelashuvidan tashkil topib tushuncha ifodalashga xoslanganligi bilan xarakterlanadi. Bunda bir so'z tobe, ikkinchisi hokim bo'lib, ular tobelik va hokimlik xossalari hamda vositalariga egadir. Bu ularning ma'noviy mosligi va tobeligi (hokimligi) grammatik shakli hamda joylashuv (oldinma-keyinlik) xususiyatlaridir. Demak, nutqiy so'z birikmalari uchun quyidagi belgilarni ko'rsatish mumkin:

a) birdan ortiq mustaqil so'z

b) a'zolarning ma'noviy va grammatik jihatdan mosligi

v) tobelik

d) tushuncha ifodalashi

So'z birikmasi bu to'rt belgisining har biri bilan o'ziga yondosh hodisalarga o'xshaydi ham, bir vaqtning o'zida farqlanadi ham. Masalan: Birdan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topganligi bilan so'zdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan u bilan o'xshashlik kasb etadi. Gaplar birdan ortiq mustaqil so'zning ma'noviy va grammatik jihatdan tobelanishi asosida ham vujudga keladi. Lekin u SB dan farqli o'laroq, fikr ifodalaydi. Demak, SB bilan uning o'xshashlari munosabatiga alohida-alohida to'xtalish lozim bo'ladi.

SB va so'z. So'z bir tushunchani ifodalaydi. Sbda esa birdan ortiq tushuncha munosabatga kirishgan holda nutqda voqelanadi. So'z asosida leksema va morfema hamda ularning birikuv qonuniyatlari yotsa, Sbga esa leksemalar hamda ularning birikuvlarini tartibga soluvchi LSQ asos bo'ladi. Aytilganidek, so'zda tushuncha, ma'no keng va mavhum bo'ladi. So'z birikmasida esa bu kenglik va mavhumlik bir qadar barham topgan bo'ladi. Masalan: qiziq kitob birikmasida kitobning bir belgisi namoyon bo'lgan. Shu jihatdan u muayyanlik kasb etgan. Ammo bu muayyanlik nisbiy va biryoqlamadir. Chunki, masalan, uning badiiy yoki ilmiyiligi hanuz mavhum va noaniqdir. Qiziq badiiy kitob birikmasida bu belgi ham muayyanlik kasb etadi. So'z birikmasida so'z boshqa so'zlarni o'ziga biriktirib kengayishi bilan ma'noviy jihatdan torayib boradi. Demak, shakliy kengayish ma'noviy torayishni keltirib chiqarsa (so'z birikmasida), shakliy torlik (so'zda) ma'noviy kenglik bilan munosibdir.

SBdagi tushunchalar o'zaro munosabatga kirishar ekan, bunda ular yaxlitlanib, bir «vujud»ga aylanib ketmaydi. Ular bir-biriga qancha yaqinlashmasin, baribir o'z mustaqilliklarini saqlab qoladi. Masalan, toza havu birikmasida bir tushuncha ikkinchisiga muayyanlik kiritish uchungina xizmat qiladi, lekin, baribir, bunda ikki tushuncha mavjud. Ikki tushuncha orasidagi

munosabat ma'lum bir me'yor chizig'idan o'tsa, ular yaxlit tushunchaga aylanadilar va bir butun holda yangi ma'no anglatadilar. Masalan, belbog' so'zi dastlab belning bog'i birikuvi shaklida bo'lib, bunda ikki tushuncha munosabati (hokim-tobeli) mavjud. Biroq bu munosabat ularning yaxlitlanishi darajasiga yetmagan. (belbog') so'zida esa munosabatning me'yor chizig'idan keyingi holatiga duch kelamiz.

So'zlarning alohida ko'rinishi bo'lgan qo'shma so'zlar aslida so'z birikmalari uzvlarining yaxlitlanishi - so'z birikmasining ma'noviy taraqqiyoti mahsulidir.

SB va ibora. SB a'zolari tobe munosabatli mustaqil so'zlar bo'lsa, iboralar ham mustaqil so'zlar birikuvidan tashkil topsa-da, ular orasida sintaktik aloqa so'ngan, bu so'zlar o'zaro yaxlitlanib, o'zida tayyorlik, majburiylik, barqarorlik kabi belgilarni tashiydigan lisoniy birliklar qatoridan joy olgan. Iboralar tashkil etuvchilari (zohiriy) jihatidan SB ga o'xshasa-da, mohiyatan leksemalarga yaqinlashadi. Zero, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasi bilan bo'shashmoq so'zining ma'noviy mohiyati yaqindir. Leksemalar ajdodlardan avlodlarga buzilmasdan yuborilganligi kabi iboralar ham yaxlit holda keyingi avlodga uzatiladi. So'z birikmasi esa vaqtinchalik va o'zgaruvchidir. So'z birikmasini tashkil etgan so'zlar nutqda o'z mustaqil ma'nolari bilan qatnashgani holda iboralarning tarkibidagi so'zlar o'zlarining xos ma'nolaridan judo bo'lgandir (tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasida tarvuz, qo'ltiq, tushmoq so'zlari o'zlarining xos ma'nolariga ega emas).

SB da hokim va tobe, kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z. SB da ma'nosi muayyanlashtirilayotgan so'z hokim va uning ma'nosini muayyanlashtiruvchi so'z tobe a'zo deyiladi. (Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida kitobni tobe va o'qimoq hokim a'zo). SB da bir so'z bir nechta so'zni o'ziga tobe a'zo sifatida birlashtirishi mumkin. Lekin SB da bir so'z faqat a'zoga tobe uzv sifatida bog'lanishi mumkin, xolos. Masalan, katta, chiroyli gulchambar birikmasida gulchambar so'zi ikkita so'zga hokim. Lekin chiroyli so'zi bir so'zga tobe. Hokim mavqeda yuzaga chiqayotgan leksema o'zining hokim, tobe vazifada yuzaga chiqayotgan leksema esa o'zining tobe valentligini namoyon qiladi. Hokim va tobe a'zolar vazifalari, grammatik shakli va sintaktik o'rni asosida belgilanadi. Tobe a'zo oldin kelib keyingisining ma'nosini izohlashga xoslangan bo'ladi va bunga mos grammatik ko'rsatkichlar bilan shakllanadi va ma'lum sintaktik o'ringa ega bo'ladi. O'zbek nutqida odatda, hokim so'z keyin tobe so'z oldin keladi. Nutqiy inversiya (hokim va tobe so'z tartibining buzilishi) asosida so'z birikmalariga bundan mustasno: o'qim kitobni, Ra'no, hamshira kabi. Hokim so'z kengayuvchi va tobe so'z ko'paytiruvchi so'z deb ham yuritiladi. Kengayuvchi va kengaytiruvchi atamaları nisbiy mohiyatga ega bo'lib, shaklga nisbatan aytilgandagina to'g'ri bo'ladi. Masalan: kitobni o'qimoq birikmasida o'qimoq leksemasi yoniga yana bir leksema qo'shildi va bir so'z ikkita bo'lib, shakli «yo'yilish», ya'ni kengayish yuz berdi. Shakli kengayish esa ma'noviy torayishni vujudga keltiradi. Bunda shakl va mazmun dialektikasi yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chunki o'qimoq leksemasi ma'nosi keng bo'lib, u o'qiladigan barcha narsalar ustida yuz beradigan tegishli harakatni ifodalaydi. Kitobni o'qimoq

butunlikni tashkil etishi ularning shakli (grammatik), mazmuniy va intonatsion muvofiqligi natijasida yuz beradi. Qo'shma gapni tashkil etayotgan sodda gaplar ohang jihatidan mutlaqo tugallikka ega bo'lmaydi. Ammo mazmuniy va grammatik jihatdan nisbiy yakunlangan bo'ladi. Bu nisbiylik mustaqil sodda gaplardagi tugallanganlikdan farqlanadi. Qo'shma gap tarkibida birikayotgan bir sodda gapning modal sifatleri ikkinchisiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Natijada yangi modal ma'no vujudga keladi. Bu masala kesimlarning MKSH va NKSH turlari bilan ham zich aloqador xodisadir. Shuningdek, qo'shma gap tarkibiy qismlarini bog'layotgan bog'lovchi vositalardagi modal ma'nolar ham ana shu xosila modal ma'noqa qorishadi.

Lisoniy birliklar serqirra mohiyatli bo'lganligi bois kamida ikkita paradigmaga kiradi. Shu boisdan biror butunlikka kiruvchi lisoniy birliklarni kamida ikki tomondan tasniflash mumkin bo'ladi.

Qo'shma gap ham lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo'lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o'rni, tarkibidagi sodda gaplarning grammatik shakli va bog'lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatlarning rang-barangligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo'shma gap turlarini xilma-xil asoslarda turlicha tasniflash mumkin bo'ladi. Tasnif asoslarining aniqligi va tasnifning izchil amalga oshirilishi masala mohiyatini oydinlashtirishda muhim omillardan biridir.

Qo'shma gaplarning ma'noviy va struktur sintaksis nuqtai nazaridan tasnifi ko'p hollarda o'zaro farqlanadi.

An'anaviy sintaksis qo'shma gaplar tasnifida ko'p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyatlariga, zohiriy alomatlariga tayanadi. Struktural sintaksis tasnifi esa qo'shma gaplarning lisoniy mohiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Qo'shma gaplar, avvalo, sodda va uyushgan gaplardan o'z qurilish usullarining boshqachaligi bilan farqlanadi. Demak, umumiy lisoniy mohiyat sifatida gaplar qurilish qoliplariga ko'ra dastlabki tasnifda uchga bo'linadi. (Tasnifda gaplarning eng kichik qurilishi qoliplariga tayanamiz.)

[WPm] [((S-W)(S-W))Pm] [WPm + WPm]

Bunda, aytilganidek, sodda va qo'shma gaplar tasnifning chekka va uyushgan gaplar oraliq vaziyatini egallaydi.

Qo'shma gaplar ham o'z navbatida qoliplarning tur va ko'rinishlariga ega bo'ladi.

[WPm + WPm] umumiy qolipining yuzaga chiqish turlarini, umumiy qolip bilan nutqiy ko'rinish orasidagi turli bosqichdagi oraliq qoliplarni aniqlash me'yorlari, belgi va mezonlarni muayyanlashtirmoq lozim bo'ladi.

Ma'lumki, qo'shma gapning tur va ko'rinishlarini o'rganishda sodda gapning eng kichik qolipi asos qilib olingan. Sodda gapning eng kichik qolipi [WPm] dan iborat bo'lsa, mantiqan qo'shma gapning qurilish qolipi [1-WPm + 2-WPm + 3-WPm +...n-WPm]dir.

Qo'shma gapning lisoniy qolipi [1-WPm+2-WPm=3-WPm+...n-WPm]ekanligini nazarda tutgan holda qo'shma gapning eng kichik qolipi uchun [WPm+WPm] ramzidan foydalaniladi.

Qo'shma gapning voqelanish usullarini belgilashda uch ko'rsatkichga

yubordik. 2. Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi. To'g'ri, gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud va gapni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritish mumkin. Biroq gaplarda mazmunan tobelik, shaklan tenglik mavjud bo'lganda, formal yondashuv gaplarni teng munosabatli qo'shma gap sifatida qaraydi. Shu boisdan bog'lovchili qo'shma gaplar bog'lovchilarning tabiatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplarga ajraladi.

Sodda gaplardagi tenglashish va tobelanish qo'shma gaplardagi tenglashish va tobelanishdan farq qiladi. Bu quyidagilarda qo'rinadi:

1.Sodda gapda teng va tobe aloqa turli qurilmalarni vujudga keltiradi. Aniqrog'i, teng aloqa uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'laydi:1.Yashil o'rmonlar va qorli tog'lardan o'tdik. 2.Javohir o'qir va yozar edi.

So'z birikmalarini faqat tobe aloqa vujudga keltiradi: kitobning varag'i, kitobni o'qimoq kabi. Qo'shma gapda esa teng va tobe aloqa bitta lisoniy birlik - qo'shma gapning turli ko'rinishlari uchun xizmat qiladi.

Tobe va teng bog'lovchi vositalar bir xil semantik munosabatni ifoda etishi mumkin. Faqat ularda ushbu ma'no kuchli yoki kuchsizligi bilan farqlanadi: Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi - Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi. Har ikkala qo'shma gap a'zolari orasida ham sabab-oqibat munosabati mavjud. Gaplarning ikkinchisida u kuchli, birinchisida kuchsiz. Gaplarning propazitsiyasida bu munosabat bir xil, faqat va bog'lovchisi buni kuchsiz, shuning uchun bog'lovchisi kuchli namoyon qilgan.

2.Sodda gapdagi teng bog'lanish qo'shma gapdagi teng bog'lanishga nisbatan mustaqildir. Chunki sodda gapda teng bog'lanish uyushuvlik bilan «yo'ldoshdir». U sodda gapni kengaytirish, axborotni murakkablashtirish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda tarkibiy qismlarni bir yaxlitlikka birlashtirish vazifasini bajaradi.

3.Tenglanish va tobelanish aloqalari ifodalaydigan ma'noviy munosabatlari jihatidan sodda va qo'shma gap farqlanadi. Sodda gapda bog'lovchisizlik, asosan, tenglanish munosabatini ifodalaydi va uyushiq bo'laklarda yuz beradi. So'z tarkibidagi grammatik vositali tobelashishni bog'lovchisizlik, vositasizlikka almashtirib bo'lmaydi. Qo'shma gapda esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham, bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin. Uning aloqa turi bog'lovchisiz aloqadir.1.Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi. (H.O.)2.Bor boricha, yo'q holicha.3.Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi (Maqol.) 4.Yuragida qanday dard bor - mana bu menga sir. (O.)

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro tobe yoki teng bog'lovchi vositalarisiz birikadi. Ammo bu gaplarda mazmuniy va intonatsion yaxlitlik kuchayadi. Chunki bog'lovchi vositalar, mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari qo'shma gap tarkibida uchburchak burchaklari kabi yaxlitlikni tashkil etib, ulardan biri kuchsizlansa, boshqalari buning evaziga kuchayadi. Demak, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda bog'lovchi vositalarning hissasi mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari zimmasiga yuklatiladi.

Ko'rinadiki, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bir murakkab

birikmasida esa aytilgan barcha narsalardan faqat «kitob ustida bajariladigan harakat» toraygan ma'nosi qoladi. Kengayuvchi atamasini faqat bosh so'zga, kengaytiruvchi atamasini faqat ergash so'zgagina xos qilib qo'yishi ham biryoqlamalikdir. Zero, kitobni o'qimoq birikmasida kitob leksemasi tobe, o'qi leksemasi hokim valentligini namoyon qilganligi kabi unda o'qimoq so'zi kitobni so'z shakli uchun ma'noviy toraytiruvchi va shakliy kengaytiruvchi vazifalarini namoyon qiladi. Zero, kitobni so'z shakli o'timli harakatni ifodalovchi cheksiz leksemalar bilan bog'lanish imkoniyatiga ega. O'qimoq so'z shakli bilan birikish asosida unda ma'noviy torayish, shakliy kengayish yuz beradi.

SB da bog'lanish usullari. SB a'zolari orasidagi bog'lanish, ya'ni tobelanish uch xil: bitishuv, moslashuv, boshqaruv. Bu aloqa turlarining o'ziga xos xususiyatlari va farqlari a'zolari biriktiruvchi ko'rsatkichlar yoki boshqa vositalardan kelib chiqadi. Masalan, tez yurmoq, qalamni olmoq, kitobning varag'i. Ma'lum bo'ladiki, birikmada tobe so'zning qaysi shaklda kelishi ko'pincha, uning hokim so'ziga (qalamni olmoq) bog'liq bo'lsa, ba'zan har ikkala a'zo bir-birining qanday shaklda bo'lishini belgilab qo'yadi (kitobning varag'i).

Bitishuvda birikkan so'zlarning o'zaro aloqasi, asosan, tartib va ohang bilan belgilanadi. Bitishuv aloqasi-tobelanishda morfologik ko'rsatkichlar bo'lmasa-da, tartib muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bunda tobe so'z ushbu mavqeda kelish uchun shakliy jahatdan o'zgarmaydi. Zero, tobe a'zo sifatida namoyon bo'layotgan so'z ma'noviy va vazifaviy jihatdan bunga xoslangan bo'ladi. Misollar: qizil gul, oq qog'oz. Ba'zan ot turkumidagi so'zlar ham hech qanday vositasiz tobe vazifada kela oladi: oltin soat, tosh yo'l kabi. Bunda ular mohiyatan tobe a'zolik doimiy belgisi bo'lgan sifat, son, ravish turkumlariga yaqinlashadi. Bu hodisa nutqiy bo'lib, oltin, tosh leksemalarining lisoniy mohiyatlari bilan belgilanmagan.

Quyidagi so'zlar bitishuv yo'li bilan bog'lanadi:

ravish +fe'l: o'z-o'zidan gapirmoq

sifat+fe'l: yaxshi so'zlamoq

son+ot: o'nta qalam, sakkiz daftar

ot+ot: kumush qoshiq, chang yo'l

olmosh+ot: hamma odam, qanday kitob

Ayrim manbalarda tobe so'z vazifasida ravishdosh (shoshilib gapirdi), sifatdosh (o'qigan bola)lar yuzaga chiqqan birikuvlar ham bitishuv aloqali qo'shilmalar sifatida qaraladi. Vaholanki, bu yerda ravishdosh ko'rsatkichi -b fe'lni fe'lga (shoshilib gapirdi), sifatdosh shakli (-gan) fe'lni otga (o'qigan bola) bog'lash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bu shakllarning morfologiyada lug'aviy-sintaktik shakllar sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvlarni bitishuvli emas, balki boshqaruvli birikuvlar sifatida qarashni taqozo etadi.

Bitishuvda a'zolarining hokim-tobelik holatni, asosan tartib va joylashuv omillari asosida belgilanadi: (tobe a'zo + hokim a'zo), ya'ni tobe so'z oldin, hokim so'z keyin keladi, hamda a'zolar orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi. (kumush qoshiq birikmasini kumush o'nta qoshiq deb o'zgartirib bo'lmaydi. Ba'zan bitishuvda ham tartib ikkinchi o'ringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis

bo'ladi - Majlis kechqurun bo'ladi. Lekin bunda majlis so'zi fe'lga bitishuv asosida emas, balki bosh kelishikda bog'lanayotganligini esdan chiqarmaslik lozim.

Demak, bitishuv aloqasida tartibi va ohang muhim rol o'ynaydi. Bunda tobelik tartibi va joylashuvdan, so'zlarning grammatik xususiyati va ma'nosidan anglashilishi ayon bo'lib turadi.

Kelishik affiksi o'z ma'nolarini yo'qotgan tezda kelmoq, o'z-o'zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvlarini ham bitishuv aloqasi sifatida qaramoq lozim. Chunki kelishik qo'shimchasi bu SBlarda o'z tizimidan ajralib, so'z tarkibida «qotib qolgan». Bu so'zlar kelishik qo'shimchalarini olgan holda ravishga ko'chgan so'zlardir.

Boshqaruv aloqasi bir tomonlama shakllangan SBlar tarkibida amal qiladi. Birikish uchun faqat tobe a'zolar tobelovchi qo'shimcha olgan Sblar boshqaruv yo'li bilan bog'langan deyiladi. Bunda hokim so'z tobe so'zning qanday shaklda bo'lishini boshqaradi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida tobe so'zning tushum kelishigi shaklida kelishi o'qimoq fe'lining o'timlilik bilan belgilangan. Agar bu fe'l o'timsiz fe'lga aylantirilsa, (o'qildi) tobe so'zdagi tushum kelishigi shakli o'z-o'zidan g'oyib bo'ladi: kitobni o'qimoq - kitob o'qildi.

Boshqaruv aloqasida tobe so'zni har xil turkumdagi so'zlar boshqarishi mumkin. Misollar: uyga bormoq (fe'lli boshqaruv), mendan katta (sifat boshqaruv), tovushdan tez (ravishli boshqaruv), o'qishda birinchi (son boshqaruv), aytgan bola (otli boshqaruv).

Boshqaruv uni amalga oshirayotgan vositaga bog'liq ravishda kelishikli boshqaruv, ko'makchili boshqaruv, ravishdoshli boshqaruv, sifatdoshli boshqaruv kabi turlarga ajraladi.

Moslashuv. SBlarning ikki tomonlama grammatik shakllangan turi bo'lib, bunda tobe a'zo hokim a'zoga, hokim a'zo tobe a'zoga muvofiq ravishda bog'lovchi vosita oladi. Masalan, ukamning daftari, sizning uyingiz kabi. Moslashuv atamasi har ikkala a'zoning bir-birini taqozo qiluvchi morfologik vositalarga egaligi ma'nosini anglatadi. Moslashuv aloqasida tobe a'zo qaratuvchi, hokim a'zo qaralmish deb yuritiladi.

Moslashuv aloqasida tobe a'zo belgisiz (Navoiy g'azali) bo'lganligi kabi, hokim a'zo ham ko'rsatkichsiz qo'llanishi mumkin: sizning uyingiz-sizning uy, bizning kitobimiz-bizning kitob kabi. Bu siz olmoshi va -ngiz qo'shimchasi, bu olmoshi va -miz ko'rsatkichining tarixiy genetik bog'lanishining hozir ham ko'rinib turganligiga bog'liqdir. Zero, ularning kitobi birikmasini ularning kitob tarzida qo'llab bo'lmaydi.

Hokim a'zoning ifodalanishiga ko'ra SBning turlari. SB o'z tarkibidagi hokim a'zoning qaysi so'z turkumiga kirishiga qarab, quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Ismlı birikmada hokim a'zo ot, sifat, son, olmosh turkumlaridan ifodalanadi: keng dala (ot), tuxumdan kichik (sifat), ovozdand tez (sifat), odamlarning biri (son), o'quvchilarning hammasi (olmosh).

Fe'llı birikmada hokim a'zo fe'ldan bo'ladi: vazifani bajarmoq, tez o'qish, uyalgani uyalgan.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida olingan sodda gaplardan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvallo, bu grammatik va intonatsion nomustaqillikdir. Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi qurilmasini ergash gapli qo'shma gap qilib turgan narsa mazmuniy taqozo etuvchanlikdir. Birinchi gapdagi mazmun ikkinchi gapdagi mazmun uchun sabab maqomidir. Biroq bunday mazmuniy zich bog'lanishsiz ham qo'shma gap hosil bo'lishi mumkin. Osmonda turnalarning «qurey-qureyi» eshıtılardı, uzoqlardan chuponlarning hay-haylagani quloqqa chalinardi. Ikkinchidan, shuning uchun bog'lovchisi qo'shma gap a'zolarini grammatik jihatdan zich munosabatga kiritgan. (Biroq bu bog'lovchisiz ham qo'shma gap hosil qilish mumkin: Bahor keldi, dala ishlari qizib ketdi.) Ammo sodda gaplar orasidagi intonatsion uzilish qo'shma gapni sodda gapga parchalab yuborishi mumkin: Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro zichlashuvi mazmun, grammatik shakl va intonatsiya nuqtai nazaridan bo'ladi. Ammo bu omillar darajali ziddiyatda turadi.

intonatsiya - grammatik shakl - mazmun

CHunki mazmuniy bog'liqlik va grammatik shakl mavjud bo'lsa ham, birlashtiruvchi intonatsiya bo'lmasa, ayrim gaplar qo'shma gapni tashkil eta olmaydi. Ammo mazmuniy bog'liqlik va grammatik aloqa bo'lmasa ham, intonatsiya asosida qo'shma gap hosil qilish mumkin (bog'lovchisiz qo'shma gap.) Sodda gaplar asosida ajratuvchi pauza bo'lganda, qo'shma gapning yaxlitligiga putur yetadi. Masalan, Men sen bilan bormoqchi edim. Biroq sen qarshilik qilmasliging kerak. Gaplar orasida qushma gapning barcha belgilari mavjud. Birgina birlashtiruvchi ohang yo'qligi sodda gaplarning mustaqil bo'lishiga olib kelgan.

Qo'shma gaplarnı uyushiq kesimli sodda gaplardan, sodda va qo'shma gaplar orasidagi uyushgan gaplardan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gaplar egasi bitta, bitta umumiy Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topgan gaplardir. Misollar: 1.Jamshid o'qir, yozar va chizar edi. 2.Do'kondorlar do'konlarini ochib, mudrab o'tirishardi. 3.Qushlar tinimsiz chug'urlashar va charx urishar edi. Uyushgan gaplar esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy Pm li birdan ortiq kesimga ega bo'lgan gaplardir. Misollar: 1.Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi. 2.Jamshid o'qir, Jahongir yozar, Isroil esa chizar edi. 3Do'kondorlar savdoga chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o'tirishardi. Qo'shma gaplar esa har biri o'z Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topadi. 1.Jamshid o'qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa chizardi.

Qo'shma gaplardagi formal-funksional yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gaplar qo'shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik/mayl (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtai nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi.

Qo'shma gaplar tarkibiga kiruvchi sodda gaplar orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo'ladi. Agar u teng bog'lovchi yordamida amalga oshirilgan bo'lsa, tenglanish deyiladi. 1.O'g'lim keldi va tuyni boshlab

17-ma'ruza. Qo'shma gap

(**Tayanch tushunchalar:** zot va tajalli, bosh gap, tobe gap, gapning milliy tabiati, gap lison va nutq bo'linishida)

Reja:

1. Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot.
2. [E] ga ko'ra [WPm+WPm] turlari.
3. [W] ga ko'ra [WPm+WPm] turlari.
4. [Pm] ga ko'ra [WPm+WPm] turlari.
5. Qo'shma gaplarning qurilishiga ko'ra tasnifi.

Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot. Qo'shma gap sodda gaplar bilan mustahkam bog'langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtai nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplarga o'zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun, hamda, grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. Misollar: 1.Men sizni bilaman, siz bunday qilmaysiz. (O.) 2.Nima qilasan, qishloqqa qaytasanmi? (O.) 3.Dunyoda nima ko'p - kulgu ko'p. (O.) 4.Bilamanki, sodda barmoqlaring tilla uzuk taqmagan. (U.) 5.Majlisda ko'riladigan masalalarning muhim tomoni shundaki, Baqa qurilmadagi cho'l yerlarni suvga serob qilish masalasi muxokama qilinadi.

Ko'rinadiki, 1-gapda bilaman va qilmaysiz, 2-gapda qilasan va qaytasanmi, 3-gapda ko'p va ko'p, 4-gapda bilaman va taqmagan, 5-gapda shundaki va muhokama qilinadi kabi har bir gapdagi birdan ortiq kesim sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlovchi muhim asoslardan biridir. Kesimlarning birdan ortiqlikidan tashqari, har bir qo'shma gapda ifodalanayotgan birdan ortiq fikr, axborotning o'zaro zich munosabati, gaplararo grammatik taqoza etuvchilik hamda intonatsion yaxlitlik kabilar ham bu sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlaydi.

Komunikativ nuqtai nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda birdan ortiq hukm o'z ifodasini topgan bo'ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo'shma gapda qaysidir darajada bo'rtib turadi. Masalan: Jahongir keldi. Men shu ondayoq jo'nadim gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqoza etadi. Bu jixatdan ular Jahongir keldi va men shu ondayoq ketdim gapidan ajralib turadi.

SHunday qilib, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir.

SBning tuzilishiga ko'ra turlari. Biz yuqorida ko'rib o'tgan so'z birikmalari ikki so'zli birikmalardir. So'z birikmalari uch va undan ortiq so'zli bo'lishi ham mumkin: bepoyon yashil maydon, o'nta badiiy asar. Demak, tuzilishiga ko'ra so'z birikmasi ikki turga bo'linadi: sodda birikma va murakkab birikma.

Sodda birikma, odatda, ikki mustaqil so'zdan tuzilgan bo'ladi: oq qog'oz, ko'm-ko'k osmon kabi. Besh qavatli bino, o'n yashar bola, o'rta bo'yli yigit tipidagi qo'shilishlar ham sodda birikma sanaladi. Chunki ular tarkibidagi besh qavatli, o'n yashar, o'rta bo'yli unsurlari ajralmas birikmalar bo'lib, bir butun holda tobe uzv sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, SBning a'zolari ibora yoki boshqa turg'un birikma bilan ifodalanganda ham birikma sodda hisoblanadi: kapalagi uchib ketgan bola (kapalagi uchib ketgan+bola), «Yoriltosh» ertagi (yoriltosh+ertagi), Qush qo'nmas o'simligi (qush qo'nmas+o'simligi)

Murakkab birikma sodda birikma a'zolarining kengayishidan tuziladi.

Qiyoslang:

uch o'rdak	osmondagi uch o'rdak
ilg'or terimchilar	xo'jalikdagi ilg'or terimchilar
a'lochi o'quvchilar	hammadan a'lochi o'quvchilar

Osmondagi uch o'rdak ((osmondagi+(uch+o'rdak)), xo'jalikdagi ilg'or terimchilar ((xo'jalikdagi +(ilg'or+terimchilar)) SBlarida hokim so'z kengayishi natijasida, hammadan a'lochi o'quvchilar ((hammadan +a'lochi) +o'quvchilar)) birikmasida esa tobe a'zo kengayishi natijasida murakkab birikma hosil bo'lgan. Ba'zan har ikkala a'zo ham birdan kengayishi mumkin: hammadan a'lochi peshqadam talabalar: ((hammadan+ 'lochi) +(peshqadam +talabalar))

Murakkab birikmalarda oldin turgan so'zlar oxirgisiga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanib birikma hosil qilmaydi, ya'ni katta semiz qora qo'y birikmasidagi a'zolar ushbu birikmaning o'zida katta qo'y, semiz qo'y, qora qo'y kabi birikuvlarni bermaydi. Chunki bunda tobe so'zlar hokim so'z ifodalagan narsaning turli belgilarini ko'rsatadi. Bu esa ularning uyushmaganligini ko'rsatadi. Uyushmagan tobe uzvlar esa o'ziga xos ohang bilan aytiladi. Qiyoslang:

A'lochi, bilimdon bolalar (uyushgan tobe so'zlar)
Katta semiz qora qo'y (uyushmagan tobe so'zlar)

SB zanjiri. Ayrim murakkab SBlarda bir so'z oldingi so'zga hokim, keyingi so'zga nisbatan tobe bo'lishi mumkin: Masalan: maktabda o'qiyotgan bola kabi. Bunda o'qiyotgan so'zi maktabda so'ziga hokim, bola so'ziga esa tobe a'zo sanaladi. Uning sxemasini quyidagicha berish mumkin: bola o'qiyotgan maktabda. Birikma esa kengayishi mumkin: bola o'qiyotgan maktabda kunduzgi...

So'z birikmasidagi a'zolarining bu tarzidagi kengayishi SB zanjiri deyiladi. Lekin hamma murakkab birikmalar ham SB zanjirini hosil qila bermaydi. Masalan, xo'jalikdagi ilg'or terimchilar SB si kabi. Buning bog'lanishi zanjirsimon emas:

xo'jalikdagi ilg'or terimchilar...

SB va sintagma. Gapning tuzilish va mazmun jihatdan birlashgan parchalari nutq jarayonida qisqa to'xtam bilan ajraladi. Bunday parchalar sintagma deyiladi. Masalan: A'lochi o'quvchilar barcha imtihonlarni muvaffaqiyat bilan topshirdilar gapi uchta sintagmaga bo'linadi:

1) a'lochi o'quvchilar; 2) barcha imtihonlarni; 3) muvaffaqiyat bilan topshirdilar.

Har bir sintagma bir havo chiqarish bilan - bir nafas kuchi bilan aytilib, qisqa to'xtamdan so'ng yangi sintagma boshlanadi. Gap yaxlitlik sifatida boshqa gapdan kattaroq pauza bilan ajratilsa, sintagmalarni ajratib turadigan pazalar undan kichikroq bo'ladi. Sintagma grammatik-semantik jihatdan yaxlitlangan fonetik butunlikdir.

Gap bir tugal sintagmali yoki bir necha sintagmali bo'lishi mumkin. Sintagma ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin. Sintagma bir necha so'zli bo'lganda ko'pincha yetakchi va unga tobe so'zlardan tashkil topadi. Lekin sintagmadagi hokim tobelik SBdagi hokim tobelik munosabatidan farq qiladi. Sintagmadagi bir hokim so'z keyingi sintagma uchun tobe bo'lmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan gapdagi a'lochi o'quvchilar sintagmasidagi hokim uzv (o'quvchilar) ga tobe bo'lolmaydi. Lekin SBning tarkibiy uzvida u uchinchi sintagmadagi topshirdilar so'ziga tobelanadi.

Sintagma SBga teng bo'lishi ham mumkin. Bunda SBdagi yonma-yon kelgan tobe va hokim a'zolar sintagma hosil qila oladi: a'lochi o'quvchilar birikuvi ham SB, ham sintagmadir. O'quvchilar topshirdilar birikmasi SB bo'lsa-da, sintagma emas, chunki ular bir pauza bilan birlashtirilmagandir.

Sintagmaning SBdan farqli yana bir xususiyati shundan iboratki, sintagmaning unsurlari orasiga boshqa sintagmaning uzvi ajralib kirmaydi. Lekin SBning uzvlari orasida nutqda bu SBga daxldor bo'lmagan boshqa SB uzvlari joylashgan bo'lishi mumkin: kitobni kecha o'qidim gapidagi kitobni o'qidim SBsi orasidagi unga daxli bo'lmagan kecha so'zi joylashgan.

Sintagmalanishning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Asosan, yonma-yon kelgan aniqlovchi va aniqlanmish, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish bir sintagmani hosil qiladi.

Sintagmaning mazmun va grammatik jihatdan nisbiy yaxlitlanganligiga uni bir butun holda ajratib olib, gapning boshqa bir o'rniga ko'chirib ko'rish asosida amin bo'lish mumkin: Barcha imtihonlarni a'lochi o'quvchilar muvaffaqiyat bilan topshirdilar.

So'zlovchining maqsadi gapni sintagmaga bo'lishda muhim rol o'ynaydi. Demak, sintagma nutqiy, individual hodisa bo'lib, har bir so'zlovchi bir gapni turlicha sintagmaga bo'lish mumkin. Masalan: Salim shofyor akamning o'rtog'i gapini quyidagicha sintagmalash va uni turlicha tushunish mumkin; 1. Salim - shofyor, akamning o'rtog'i. 2. Salim shofyor - akamning o'rtog'i. Demak, gapning lisoniy mohiyatini gap tarkibidagi nutqiy SBlarning qaysi SB LSQsi hosilasi ekanligini aniqlashda sintagmalanishga ham tayanish mumkin.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.

6. Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod. (Maqol.) 7. Saodatxon jim qolgan, ko'nglida g'azab yonar edi. («SHarq yulduzi»). 8. Birniki mingga, mingniki tumanga. (Maqol.)

Ko'rinadiki, uyushgan gaplarni hosil qilishda uyushtiruvchi vosita muhim mavqega ega. Umumlashtirgan holda uyushgan gaplar kesimlari quyidagi xossalarga ega bo'ladi:

Hamma kesimlar bir xil shaklda bo'ladi:

a) (...[W1] + - gan, ... [W2] + - gan) edi;

b) (...[W1] + - ganday, ... [W2] + - ganday) emish.

Kesimdagi W ning grammatik shakli har xil bo'ladi:

a) (...[W] + - gan, ... [W2] + - (a)r-) Pm;

b) (... [W1] + -(i)b, ... [W2] + - mas) Pm.

Kesimdagi W ham, Pm ham bir xil, ularning kengaytiruvchilari har xil bo'ladi. [... [W1] + - gan .. [W2] + - gan] Pm

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.
3. Sayfullaeva R.R. O'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.: Fan,
4. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.
6. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini: F. f. d. dis. avtoref. - T., 1993. - 48 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

7. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie-M.:Prog, 1978.
8. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
9. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
10. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
11. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-max son. T.: Sharq, 1999- B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Uyushgan gapning qo'shma gapdan farqi
2. Uyushgan gapning uyushiq bo'lakli gapdan farqi
3. [W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar

5. Uyushgan gap. [(E+W2) (E2+W2)) Pm]

Uyushgan gaplarga misollar keltiramiz: 1.Otam rais, onam brigadir bo'lgan edi. 2.Do'kondorlarning ba'zilari kitob o'qib, ba'zilari tasbeh o'girib, ba'zilari esnab o'tirishardi. 3.Uning qo'llari ishda, ko'zi shudgorda, ammo xayoli Zebixonda edi. 4. Chakkasi tirishib, ko'zi qizarib ketdi.

Uyushgan gapdagi umumiy bo'lak Pm ni har bir shakllanmagan W ga alohida-alohida qo'shish bilan osongina qo'shma gap hosil qilish mumkin: Qiyoslang: 1.Chakkasi tirishib, ko'zi qizarib ketdi - uyushgan gap. Chakkasi tirishib ketdi va ko'zi qizarib ketdi - qo'shma gap.

Ayrim hollarda uyushgan gaplarda ham Pm nol shaklda bo'lishi mumkin: U baroqqosh, ko'zi chaqchaygan, afti ishshaygan. Gap mazmundan nol shakl oxirgi so'z shaklda ekanligi sezilib turibdi. Bunga gapni o'tgan zamonga aylantirish bilan amin bo'lish mumkin: U baroqqosh, ko'zi chaqchaygan, afti burishgan edi.

Uyushgan gaplar tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro umumiyliigi (va shu asosda umumlashtiruvchi bo'lagi) turli xil bo'ladi:

Hamma qismlari xususiy (farqli) bo'lib, faqat [Pm] qismi umumiy bo'lgan uyushiq gaplar: Jamshid yozar, Isroil o'qir edi.

Xamma qismlari xususiy bo'lib, faqat kesimning lug'aviy qismi va kesimlik qo'shimchalari umumiy bo'lgan uyushgan gaplar: Jamshid tez, Isroil sekin yozar edi.

[WPm] va uning kengaytiruvchi bo'laklari umumiy bo'lib, faqat ega va [WPm] kengaytiruvchisining kengaytiruvchisi bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar: Jamshid oq, Isroil qizil gul oldi.

Pm uyushtiruvchisi vosita sifatida. 1.Kun qaytgan va bahor kunlarining uchdan ikki qismi o'tgan edi. (S.A.) 2.Erta yog'ib o'tgan yomg'ir chang va g'uborni yuvib ketgan, daraxtlarning yaproqlari tiniq va toza edi. 3.Paxta dalalarida endi salqin kuchaygan, tunggi yellar esar.edi. (Oybek.) 4.Siddiqjon o'ziga bundoq savol bermas va bundoq savol xayoliga ham kelmas edi. (A.Q.) 5.Sayyora birinchi, ukam ikkinchi ekan. («Tong yulduzi».) 6.Ahmad tikuvchi, Salim bog'da qorovul emishmi? 7.Alpomishu Rustamlar sizga yor, Ravshanbek va Avazxonlar madadkor bo'lsin. 8.Doklad ishning borishi, munozara esa butunlay boshqa masala haqida.

WPm uyushtiruvchi vosita sifatida. 1.Yaxshi topib, yomon qopib so'zlar. (Maqol.) 2.Onasi o'qisin, opasi ishlasin dedi. (M. Ismoiliy.) 3.Savr oyining bulutlari havoda o'kirib, sellar quyib utdi. (Oybek.) 4.Jamshid bittalab, Jahongir juftlab sanay boshladi. 5.Nilufar kitob, Feruza jurnal o'qib o'tirardi. 6.Mehnatdan do'st, g'iybatdan dushman ortar. 7.Qiziq, Irodani Akbar, Akbarjonni Gulchehra sevadi. 8.Seni endi Azroil ham uradi, shayton ham. 9.Uning kelganini na Qurbon ota payqadi, na Siddiqjon (A.Q.)

[W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar. 1.Erta yog'ib o'tgan yomg'ir chang va yomg'irni yuvib ketgan, daraxtlarning yaproqlari tiniq va toza edi. 2.Uyg'onganda suyaklari zirqirar, u o'zini lanj tuyardi. 3.Axmoq horiganini bilmas, ko'sa qariganini. 4.Axmoq qizini maqtar, tentak o'zini (maqol). 5.Baland simyog'ochlardagi lampochkalar nuri ham tarvaqaylab ketgan, soyasi hovliga tushib turar edi (S. Zunnunova.)

3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.

4. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Nazarova S. Erkin birikmalarda bog'lanish omillari. NDA, -T.1997.

2. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress, 1978.

3. Berdialiev A. O'zbek tilida soddalaşgan qo'shma affiksalar // O'zbek tili va adabiyoti. - 1969. - 5. - B. 21-22.

4. Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dokt. ... dis. - T., 2002. - 248 b.

5. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399

6. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutqiy so'z birikmasi (SB) haqida tushuncha bering.

2. SB da hokim va tobe kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z.

3. Boshqaruv, moslashuv va bitishuv haqida tushuncha bering.

4. SB ning turlari haqida tushuncha bering.

5. Sodda birikma va murakkab birikma haqida tushuncha bering

6. SB va sintagmaning farqi

7. SB va so'zning farqi

8. SB va iboraning farqi

5-ma'ruza. So'z birikmasi lisoniy qoliplari

(**Tayanch tushunchalar:** SB, SB qolipi, bog'lanish omili, bog'lanish usuli, lison va nutq, UMIS va YAHVO, qolip va hosila)

Режа:

1. SB LSQ ini tiklash va uning voqelanishi
2. [Wq.q.-We.k.=qaratuvchi - qaralmish]
3. [Iq.k.-F] qolipi
4. [I-O] LSQ si
5. So'z birikmasi LSQ larida birikuv omillari
6. LSQ larini o'qish va yozish qoidalari.
7. Turg'un SB va frazemalarning LSQ dagi o'rni.

SB LSQsini tiklash va uning voqelanishi. Boshqa lisoniy hodisalar kabi SB LSQlarini tiklash va uning voqelanishi farqlanadi. SB LSQsining voqelanishi «lison-nutq» yo'nalishida bo'lib, bu yo'nalish umumiylikdan oraliq ko'rinishlar orqali xususiyliklarga - nutqiy hodisalariga qarab boradi. Masalan;

[W - W]
[W_{mv} - W_{mv}]
[I_{kk} - I_{ek}]
[O_{qk} - O_{eq}]
[Karimning kitobi]

Bunda [W-W] umumiy lisoniy sintaktik qolip bo'lsa [O_{qk} - O_{eq}] quyi lisoniy sintaktik qolipdir. [Karimning kitobi] hosilasi ana shu LSQ asosidagi nutqiy SBdir.

LSQ ni tiklash xususiylik (nutqiy hosila)lardan oraliq ko'rinishlar orqali umumiyliklar sari boradi va bu jarayon «nutq-lison» yo'nalishida kechadi. Nutqiy SBning voqelanishida boshlang'ich nuqta [W-W] qolipi bo'lsa, uni tiklashda (Karimning kitobi) kabi nutqiy SBlar asos bo'lib xizmat qiladi.

Yuqorida aytilganidek, o'zbek tilida so'z birikmasining 18 ta umumlashmasi - LSQlari mavjud bo'lib, ularning umumiy tiklanish yoki voqelanish manzarasini quyidagicha tasvirlash mumkin(x chizma)

[W_{qk}-W_{ek}]=qaratuvchi-qaralmish. Bu qolipda a'zolar W belgisi bilan berilgan bo'lib, bu muayyan so'z turkumi belgisi emas. Chunki bunda W unsurini to'ldiruvchi a'zolar sifatida turli xil mustaqil so'z turkumlari qatnashishi mumkin. Shuningdek, bu LSQning quyi bo'linishlari uning tegishli so'z turkumlari tomonidan to'ldirilishi asosida bo'lib, ular quyidagilardir;

[Oq.k -O e.q]=ot qaratuvchi-ot qaralmish (kitobning varag'i)
[Oq.k - Sfe.q]=ot qaratuvchi-sifat qaralmish(daraxtning mo'rti)
[Sfq.k -Oe.q]=sifat qaratuvchi- ot qaralmish (yaxshining qilg'i)
[Sfq.k-Sfe.q]=sifat qaratuvchi-sifat qaralmish(achchiqning chuchugi)
[Ot.q.k-Se.q]=ot qaratuvchi-son qaralmish(gulning bittasi)
[Sq.k-Se.q]=son qaratuvchi-son qaralmish(mingtaning bittasi).
[Oq.k-Hne.q]=ot qaratuvchi+fe'l qaralmish(Otabekning qaytishi).
[Hn.q.k-Oe.q]=fe'l qaratuvchi+ot qaralmish(uyalishning o'rni).
[Hn.q.k- Hn.e.q]=fe'l qaratuvchi+fe'l qaratuvchi (olmoqning bermog'i).

bitta, ikkinchi gapda ikkita va ular o'zaro teng bog'lovchi yordamida bog'langan. Endi uchinchi gapga diqqat qilaylik:

Ukam rasm chizar va singlim televizor ko'rar edi. Bu oldingi gapimizdagi kesimlarning W qismlari o'zgarmasdan saqlanganligi va Pm qismi bittaga qisqarganligi bilan undan farqlanadi. Demak, gapda W lar ikkita va Pm bitta bo'lib, u ikkita W uchun ham umumiydir. Shu boisdan uni qavsdan tashqariga chiqarish mumkin. Bu gapning qolipi quyidagi ko'rinishi quyidagicha: [(E1+W1)va(E2-W2)Pm]

Ko'rinadiki, bitta umumiy Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq W dan tashkil topgan gaplar ham tilimizda mavjud. Bunday gaplar uyushgan gaplar deyiladi.

Yo'l-yo'lakay shuni aytib o'tish kerakki, uyushgan gaplar uyushiq kismli qo'shma gaplardan farqlanadi. Buning uchun quyidagilarni qiyoslaymiz:

1. Bahor kelsa, bog'lar yashnasa, sayilga chiqamiz. Gapning qolipi: [(E1-WPm)- (E2-WPm)-(E3-Pm)]

2. Bahor kelsa, bog'lar yashnaydi va sayilga chiqamiz. (E1+WPm1) ((E2+WPm2)(E+WPm))

Bu ikkala gap uyushiq kismli qo'shma gapdir. Birinchi gapda ergash gaplar (Bahor kelsa, bog'lar yashnasa) uyushib, bosh gapga tobelanib kelgan. Ikkinchi gapda esa bosh gaplar (bog'lar yashnaydi va sayilga chiqamiz) uyushib kelgan va ergash gap (bahor kelsa) ularga bab-baravar tegishlidir. Bular uyushiq gaplardir.

Ma'lum bo'ladiki, uyushiq gaplar qo'shma gaplar tarkibida bo'ladi. Uyushgan gaplar esa o'zbek tilida sodda va qo'shma gaplar orasidagi alohida sintaktik qurilmadir. U kesimdagi W si birdan ortiqligi bilan qo'shma gapga, Pmning bittaligi bilan esa sodda gapga yaqinlashadi.

Sodda va qo'shma gapni belgilashda asosiy omil gapda nechta shakllangan kesimning mavjudligidir. Eganing bor-yo'qligi, ifodalangan-ifodalanganligi ahamiyatsizdir. Uyushgan gaplarni belgilashda esa bosh omil ikkita:

Bitta shakllangan kesimning mavjudligi.

Birdan ortiq uyushgan eganing mavjudligi.

Bu xususiyatlari bilan uyushgan gaplar egali sodda gaplardan ham (Jahongir, Jamshid, Isroil o'qidi), uyushiq kesimli sodda gaplardan ham (egasi yo'q yoki bor bo'lsa bitta, kesimning lug'aviy qismi birdan ortiq, Pm qismi bitta - (Ular borgan va ko'rgan edilar, qolipi [W-W] Pm)] farqlanadi.

Shakl vazifaviy talqinda uyushiq kesimli sodda gaplarda, demak, ega bitta Pm qismlari umumiy bo'lgan kesimlar birdan ortiq bo'ladi. Aytilganlar asosida sodda gap, uyushiq kesimli sodda gap, qo'shma gap, uyushiq kesimli qo'shma gap va uyushgan gaplarning eng kichik struktur sxemalarini beramiz: (Quyaylik uchun eng kichik qurilish qoliplarini berish ma'qul. Chunki, WPm da ular (W va Pm) ning kengaytiruvchilari ham mujassamlangandir.

Sodda gap : [W Pm]

Uyushiq kesimli sodda gap : [W1 -W2]Pm

Qo'shma gap : [WPm - WPm]

Uyushgan kismli qo'shma gap [(WPm) [WPm)] [WPm]]
yoki: (WPm) ([WPm) [WPm]).

2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
4. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

5. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress,
6. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
7. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
8. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

16-ma'ruza. Uyushgan gap

(Tayanch tushunchalar: gap, qolip va uning ko'rinishlari, tip va tur)

Reja:

1. Uyushgan gaplarning lisoniy tizimda tutgan o'rni
2. [Pm] uyushtiruvchi vosita sifatida
3. [WPm] uyushtiruvchi vosita sifatida
4. [W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar

Uyushgan gaplarning lisoniy tizimda tutgan o'rni. O'zbek tilshunosligida uyushish hodisasi bilan bog'liq uchta hodisa mavjud:

Gapda uyushgan so'zshakllar

Qo'shma gapdagi uyushiq gaplar

Uyushgan gaplar.

Uyushiqlik umumiy holat bo'lib, sodda gapga ham, qo'shma gapga ham xosdir. Sodda gapda so'zshakllar uyushib kelsa, qo'shma gapda so'zshakllar, sodda gaplar uyushib keladi.

Aytilganidek, uyushiklik ikki birlik (unsur)dan iborat bo'ladi:

Uyushtiruvchi unsur.

Uyushuvchi unsur.

Bu ikki unsur barcha uyushish hodisalarida mavjud bo'ladi.

Xo'sh, uyushgan gap nima va u uyushiq gaplardan nimasi bilan farqlanadi?

Ma'lumki, har qanday gap grammatik yoki semantik-funksional shakllangan bo'lishi lozim. Shu bois ular kesimga ega bo'lib, bu kesim WPm (kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi) yoki WP (semantik-funksional shakllangan gap) tarzida bo'lishi lozim. WPm sodda gaplarda bitta, qo'shma gaplarda esa birdan ortiq bo'ladi.

Quyidagi gaplarni qiyoslaylik:

1. Ukang rasm chizar edi. Bu gapning lisoniy qolipi quyidagicha: [E +WPm]

2. Ukam rasm chizar edi va singlim televizor ko'rar edi gapining qolipi esa quyidagicha: [E+WPm] va [E+WPm]

Ko'rinadiki, birinchi gapda WPm va uning kengaytiruvchilari majmui

[Oq.k-Sde.q]=ot qaratuvchi-sifatdosh qaralmish(yurakning to'xtagani).

[Sdq.k-Oe.q]=sifatdosh qaratuvchi+ot qaralmish (qo'rqqanning ko'zi).

[Sdq.k-Sde.q]=sifatdosh qaratuvchi-sifatdosh qaratuvchi (yig'laganning kulgani).

[Oq.k-Re.q]=ot qaratuvchi-ravish qaralmish (mehnatning kecha-kunduzi)

[Olmq.k-Oe.q]=olmosh qaratuvchi-ot qaralmish(mening vatanim).

[Rq.k-Oe.q]=ravish qaratuvchi+ot qaralmish(hozirning huzuri).

Umumiy [Wqk-We.k] qolipning bu ko'rinishlari ham bevosita kuzatishda bo'lib, ular o'zaro a'zolarining qaysi turkumga mansubligi bilan farqlanar ekan, demak, ular lug'aviy mohiyatlar tajallilari asosida bo'lingandir. Biroq baribir qoliplar lisoniy sathga mansubligiga qolaveradi. Ammo o'rni jihatdan bu sathning quyi pog'onalaridan joy oladi.

[Wq.k-We.q]=qaratuvchi-qaralmish qolipi hosilalari turli xil ma'noviy munosabatlarni namoyon qiladi.

Demak, SBlarning tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatlarni tahlil qilmoq lozim bo'ladi. Birinchi SBda yuzaga chiqqan (Karim) va (kitob) leksemalari orasidagi borliqda va kishilar ongida qanday bog'lanish bo'lishi mumkin? Ma'lum bo'ladiki, ushbu leksemalar asosida qator SBlarni tuzish mumkin bo'ladi va ularning har biri borliqdagi har xil - «atash», «ajratish», «ega-egalik qiluvchi narsa» kabi munosabatlarni aks ettiradi. Bu ob'ektiv munosabatlarning qaysi biri voqelanishi esa birikmadagi grammatik qo'shimchalar bilan belgilanadi. Qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi Karimning kitobi birikmasida ikki xil ma'noviy munosabatni voqelantiradi: ega-egalik qilinuvchi narsa va muallif-uning asari. Lekin [Wk,k- We,k] = qaratuvchi-qaralmish LSQsi bu ikki xillikka nisbatan befarq. Demak, ayon bo'ladiki, yuqoridagi jadvalda keltirilgan SB a'zolari orasidagi ma'noviy munosabat [Wq,q-We,q] ning qaratuvchi-qaralmish qolipiga daxldor bo'lmay, balki uni to'ldirayotgan leksemalar va ular borliqda ataydigan narsa/predmetlar orasida bo'ladigan munosabatlarning tajallisi bo'lib, bu munosabatlar leksemalarning miqdoriga muvofiq ravishda rang-barang bo'lishi mumkin. Masalan, borliqdagi stol va oyoq jismlari orasida «ega-egalik qiluvchi narsa» munosabati bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, bu ma'noviy munosabatlar qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchalarining ma'nolari ham emas. Bu jismlar orasida butun-qism munosabati mavjud bo'lib, u SBda ham aks etgan. SBlardagi turli-tuman ma'noviy munosabatlar bir qarashda qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchalari ma'nosidek ham tuyuladi. Lekin qaratqich kelishigi tobe so'zni hokim so'zga, egalik qo'shimchasi hokim so'zni tobe so'zga bog'lash uchungina xizmat qiladi, xolos. Unga tegishlidek tuyulgan ma'nolar qolipni to'ldirayotgan leksemalarning ma'noviy mohiyati bilan bog'liq bo'lib, mazkur qo'shimchalarni ularni namoyon qiluvchi vositalardir, xolos.

[Ik,k -F] qolipi. SBning bu LSQsi birinchi uzvi morfologik shakllangan va shuning uchun [SHMJ] birikuv omiliga va ikkinchi uzvi shakllangan va shuning uchun [MSHJ] omiliga ega bo'lgan nutqiy hodisalarni namoyon qiladi.

Qolipning birinchi uzvini ism turkumiga oid so'zlar to'ldirib, ular xokim uzvga tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shakllari bilan bog'lanadi. Birinchi uzvi asosida LSQ quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi;

[Ik.,q_F]

[It.k_F] [Ij.k_F] [Io',p,k_F] [Ich.k_F]

LSQning har bir ko'rinishi [I] uzvining bo'linishlari asosida yana tarmoqlanadi va u natijada quyidagi nutqiy hosilalarni beradi [Ot,k_F] [Sft,k_F] [St,k_F] [Olm-F] [Hnt,k_F]

(kitobni(yaxshini/o'nni) ayir, uni (gapirish/ o'qimoq/ so'ramoq/ boshlamoq/ni bas qil.)

[Ich,k-F] LSQsi boshqa ko'rinishlarining parchalanishlari asosidagi xususiyliklar ham shunday nutqiy hosilalarni yuzaga chiqaradi.

LSQning birinchi uzvi morfologik shakllanganligi bois uni to'ldiruvchi a'zoda shakliyl omil birinchi o'ringa ko'tariladi. Joylashuv omili esa oxirgi o'ringa to'shadi. Zero, birikma a'zolarini erkin almashtirish, ular orasiga so'zlar kiritish birikmaning mohiyatiga, a'zolar orasidagi ma'noviy munosabatlarga ta'sir ko'rsatmaydi. Ikkinchi uzv grammatik shakllanganligi bois ma'noviy omil kuchayib, birinchi uzvda joylashuv omili o'ta kuchsiz bo'lganligi bois ikkinchi (F) uzvda ham bu omilning kuchsizlanishi va uchinchi planga surilishini taqozo qiladi .

[Ik.q_F] LSQsining birinchi uzvida bir necha kelishik umumlashmasi aks etganligi bois uning mazmuniy jihati ham murakkab xarakter kasb etadi va uni harakatga tortilgan yoki bog'liq ob'ekt (joy-xarakat) ko'rinishida berish mumkin. Bu ma'noviy umumiylik [Ikq_F] LSQsining xususiy ko'rinishlarida alohida kelishik qo'shimchalari tomonidan ju'ziylashtiriladi, muayyanlashtiriladi.

Masalan;

[Ik,k_F]=vositasiz ob'ekt-harakat

[Ij,k_F]=vositali ob'ekt/hol-xarakat

[Ich,k_F]= ajralish manbai/o'rin-harakat va hokazo.

[I-F] LSQsi. Bu LSQ SB uchinchi tip [W-W] qolipining aloxida turi bo'lib, u a'zolarining morfologik shakllanishi va nutqda bunga muvofiq ravishda bitishuv aloqali nutqiy hosilalarni berish bilan xarakterlanadi. [I-F] qolipining nutqiy voqelanish bosqichlarini quyidagicha aks ettirish mumkin;

[O-F], [Sf-O], [Olm-O], [S-O], [Rav-O]

[asal bola] [yaxshi bola] [o'sha bola] [birinchi bola] [pinhona suhbat]

[I-F] LSQsi uzvlari o'zaro hech qanday morfologik vositalarsiz bog'langan bo'lib, bunday unsurlarda birikuvning joylashuv omili kuchayadi, shakliyl oml o'ta kuchsizlanadi. Ma'noviy omil esa birikuvni ta'minlovchi ustuvor omil maqomida bo'ladi: MJSH-MJSH. [I-O] LSQsining mazmuniy jihati birikuvchi unsurlarning ma'noviy munosabatlarini umumlashtirish asosida lisoniy mazmunga ega bo'ladi, LSQni yaxlit holda [I-O=sifatlovchi-sifatlanish] tarzida ta'riflash mumkin.

Ma'lum bo'ladiki, LSQlardan sintaktik shakllargina joy oladi. Lug'aviy shakllar esa LSQ uchun ahamiyatsiz bo'lib, ikkiyoqlama tabiatga ega bo'lgan lug'aviy sintaktik shakllar (nisbat shakllari, ravishdosh, sifatdosh) qolip uchun ahamiyatli vositalar sifatida lug'aviy shakllar tizimining chekkasidan joy oladi.

So'z birikmasi LSQ larida birikuv omillari. Sbning ichki tuzilishi, tashkil etuvchi a'zolarining o'zaro munosabatini o'rganish jarayonida

aktuallashtiruvchilarni kiritish mumkin.

Prosodik aktuallashtiruvchi vositalar. Bunday aktuallashtiruvchi vositalar sirasiga mantiqiy urg'u va u bilan bog'liq bo'lgan nutq temani va pauza kiradi.

Gapda nechta so'zshakl bo'lsa, shuncha miqdorda so'z urg'usi bo'ladi. Biroq gap qanchalik darajada yoyiq yoki yig'iq bo'lishidan qat'i nazar unda mantiqiy urg'u bitta bo'ladi. Qaysi so'zshakl mantiqiy urg'u olsa, shu so'zshakl rema, gapning qolgan qismi esa tema hisoblanadi. Faqat ega va kesimdan iborat gaplarda qaysi bo'lak mantiqiy urg'u olsa, u rema maqomini oladi. 1.Karim keldi. Karim - tema, keldi - rema. 2. Karim keldi. Karim - rema, keldi -tema.

Emfatik emotsional urg'u. Emfatik urg'u ham gapdagi ma'lum bir so'zshaklni ajratib ko'rsatadi. Bu bilan u mantiqiy urg'uga o'xshab ketadi. Biroq, mantiqiy urg'udan farqli o'laroq, emfatik urg'uda hissiylik kuchli bo'ladi. O'zbek tilida emfatik urg'u ostidagi so'z tarkibidagi unli yoki undosh cho'ziladi. Masalan: Havo t-o-za ekan. Ch-i-royli qiz keldi. So'zlarni takrorlash natijasida ham emfatiklik ifodalanadi: Men borsam, men.

Mantiqiy va emfatik urg'u ostidagi so'zlarda pauza ham ko'maklashuvchi vosita sifatida qatnashadi. Bu urg'uni olgan so'zlardan oldin ko'p hollarda pauza paydo bo'ladi.

Leksik va grammatik aktuallashtiruvchi vositalar. Ma'lum so'zshaklning aktuallashishida o'zbek tilidagi turli lug'aviy va grammatik shakllar ham ishtirok etadi. Bu vositalar mantiqiy urguli so'zshakl bilan kelib, mantiqiy yordamchi aktuallashtiruvchi vosita hisoblanadi. Bularga faqat, yolg'iz, hatto, o'zi so'zlari va -gina, -oq , -yoq qo'shimchalari kiradi.

Hatto Javohir o'qidi.

Sarvar ham keldi.

Asliddin ham o'qidi, ham yozdi.

Men o'zim aytaman.

SHerzodning o'zigina tushunadi.

Bu lug'aviy-grammatik vosita bilan kelgan bo'lak mantiqiy urg'u olib aktuallashadi - remaga aylanadi.

Kommunikativ bo'linmas gaplar. Har qanday gap ham tema - rematik bo'linishga ega bo'lavermaydi. Shunday ko'rinishdagi gaplar ham borki, ularni kommunikativ bo'linmas gaplar deyish mumkin. Bunday gaplarda tema (ma'lum axborot) bo'lmaydi. Gap butunicha remadagina iborat bo'ladi. Bunday gaplarning axborot vasifasi biror voqea-hodisaning mavjudligi yoki vujudga kelganligini ifodalashdan iborat bo'ladi. 1. Bugun stadionga boriladi. 2.Bahor. 3. Issiq boshlandi. 4. Tez tong otdi. 5. Rahmat. Kommunikativ yaxlitlik gaplarning ko'proq bir tarkibiligi bilan aloqador bo'ladi. Ikki tarkibli fe'l kesimli gaplarda bu gap semantikasi bilan bog'langan bo'ladi. 1.Tong otdi. 2.SHom tushdi. Bunday gaplarning semantik strukturasi deyarli bir tarkibli gaplarga yaqinlashib qoladi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.

Gapning aktual bo'linishi mantiqiy birlik bo'lgan hukmning bo'laklanishi (sub'ekt va predikatga bo'linish) ga o'xshaydi. Shu boisdan ayrim tilshunoslar aktual bo'linish sathini mantiqiy-grammatik sath deb ham nomlaydi.

Aktual bo'linish sof nutqiy hodisadir. Lekin aktuallashish lisoniy strukturadan mutlaqo uzilgan deyish noto'g'ri. Har qanday hodisa muayyan mohiyatning namoyandasi bo'lganligi kabi aktuallashish ham konstruktiv-sintaktik sathdan butunlay uzilmagan. Aktuallashishda gapning lisoniy strukturasi unsurlari bo'lmish kesim, ega, hol o'rinlari to'ldiruvchilari yoki bu to'ldiruvchilar kengaytiruvchilarining kommunikativ ahamiyati aktual bo'linishni keltirib chiqaradi. Shu boisdan aktuallashishning lisoniy asosi konstruktiv-sintaktik lisoniy sath, aktuallashish jarayoni esa kommunikativ-sintaktik sath deb yuritiladi.

Aktual bo'linish talabi bilan gapda so'zshakllarning tartibi har xil bo'ladi.

Gapning konstruktiv va nokonstruktiv bo'laklari turlicha joylashadi. Buning sintaktik qurilishga daxli yo'q. Tartib o'zgarishi bilan gap sintaktik qurilishiga putur yetmaydi. Gapda so'zshakllar tartibi aktual bo'linish bilan chambarchas bog'liq.

Gapdagi so'zshakllar o'zlarining tema yoki remaga kirishiga ko'ra joylashadi.

Axborotning tinglovchiga ma'lum parchalarini ifodalovchi so'zshakllar gap boshida keladi.

Tema (ma'lum) haqida axborot beruvchi bo'lib, rema esa gap oxirida, temadan so'ng keladi. Bu izchillikning buzilishi yo uslubiy bo'yoqdorlik uchun xizmat qiladi, yoki mantiqiy buzilishni keltirib chiqaradi.

Agar ega guruxi tema, kesim guruxi rema bo'lsa, aktual bo'linish sintaktik bo'linish bilan muvofiq keladi. Masalan, O'quvchilar shodlanishdi (ega-kesim, tema-remaga)

Quyidagi gaplarning tema-rematik bo'linishini qiyoslang:

	Tema	Rema
	<i>Fermerlar</i>	<i>bu yil paxtadan mo'l hosil oldilar</i>
	<i>Bu yil</i>	<i>fermerlar paxtadan mo'l hosil oldilar</i>
	<i>Paxtadan</i>	<i>fermerlar bu yil mo'l xosil oldilar</i>

Birinchi jumlada tema gapning egasi bilan muvofiq keladi. Keyingi gaplarda aktual va sintaktik bo'linish nomuvofiqligi yuz bergan. Demak, ma'lum bo'ladi, gapdagi so'zshakllar o'rni o'zgargani bilan sintaktik strukturada o'zgarish yuz bermaydi. Aktual bo'linishda esa u muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Aktuallashtiruvchilar qatorida tartibdan tashqari boshqa vositalar ham. Ular ustivor qiymat kasb etganda, tartibning roli susayadi. Muhim aktuallashtiruvchilar qatoriga fonetik, leksik va grammatik

birikishning ichki qonuniyati ochiladi. Sbda bog'lanish a'zoldan birining faolligi asosida emas, balki har ikki a'zoning ham bir-biriga, avvalo, ma'noviy, qolaversa, shakliy joylashuv jihatdan moslashishlari asosida yuz beradi. Chunki tobelanayotgan leksemaning birikish imkoniyati voqelanishga, hokim a'zoning biriktirish talabi esa qondirilishga intiladi. Sbdagi a'zoldarning goh bittasining (maktabga bormoq), goh ikkinchisining ham (maktabning bog'i) grammatik shakllanishi asosida sintaktik aloqaning ikki bir tomonlama aloqa, ikki tomonlama aloqa turlarini farqlash maqbul emas. Unda bitishuvli (keng dala) birikmalarning hech qanday aloqasiz birikma deyishga to'g'ri kelgan bo'lur edi. Yuqoridagi aloqaning ikki ko'rinishi bog'lovchi vositalarga qarab belgilangan, xolos.

So'z birikmasida aloqa har doim ham ikki tomonlamadir. SB a'zoldarning ikki yoqlama-birikish imkoniyati (tobe a'zo) va biriktirish talabi (hokim a'zo) aloqadorligi bevosita a'zoldarning birikish-biriktirish qobiliyatiga asoslanadi.

SB a'zoldari orasidagi bog'lanish har bir so'zda yaxlit holda mavjud bo'lgan ma'noviy (M), shakliy (SH), joylashuv (J) omillarining o'zaro muvofiqligiga tayanadi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasidagi kitobni so'z shaklida hokim so'zga birikishini ta'minlaydigan M, Sh, J omillari bo'lganligi kabi o'qimoq so'zshaklining ham tobe a'zoga bog'lanishini ta'minlaydigan M, Sh, J omillari mavjud. xatni yozmoq SBsida tobe so'z (xatni)ning hokim so'z (yozmoq) bilan birikishini uning shakli (-ni), ma'nosi va qisman joylashuvi (oldin kelishi) bilan ko'rsatsa, hokim so'z tobe so'z bilan bog'lanishini ma'nosi, shakli va qisman joylashishi (keyin kelishi) bilan ko'rsatadi.

So'zda bu uch omil yaxlit holda bo'lib, ma'lum birikish jarayonida birortasi ustunlik qilsa, boshqa holda u kuchsizlanadi. Keltirilgan xatni yozmoq birikmasidagi tobe so'z (xatni) da shakliy omil (-ni) tobelikni ko'rsatuvchi yetakchi omil bo'lsa, hokim so'z (yozmoq) da ma'noviy omil ustunlik qilgan.

Ma'noviy omil deganda so'zlarning bog'lanish uchun muhim sanalgan lug'aviy ma'nosi, qaysi turkumga xosligi tushuniladi. Lug'aviy ma'no ayon bo'lib, so'zning grammatik ma'noviy xususiyatlariga bir oz sharh berish lozim bo'ladi. So'zlarning muayyan turkumga xosligi nihoyatda keng ko'lamli tushuncha bo'lib, mustaqil so'z turkumlari doirasida narsa predmet (ot), belgi (sifat), miqdor (son), harakat (fe'l), holat (ravish), tasviriylik (taqlidlar), ishoraviylik (olmoshlar) kabi turkumiy ma'nolarni qamrab oladi. Bu ma'nolar so'z turkumi (masalan, ot), uning ichki bo'linishlari (masalan, modda-ma'dan oti, o'rin-joy oti kabi) bilan bog'liqdir. Shuning uchun tosh ko'prik birikmasida tosh so'zining ot turkumiga mansubligi, modda-ashyo nomi ekanligi, ko'prik so'zining ma'lum bir harakatning mahsuli bo'lmish predmetni ifodalashi, so'rida yotmoq birikmasida esa so'ri so'zining joy nomini atab kelishi, yotmoq fe'lining o'timsizligi kabilar ma'noviy omilni tashkil etadi.

SHakliy omil deganda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari tushuniladi. Morfologik shakllar birikmadagi qaysi a'zoni shakllantirishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) tobe xoslar (kelishik, sifatdosh, ravishdosh ko'rsatkichlari va ko'makchilar);
- 2) hokimga xoslar (egalik, nisbat, kesimlik ko'rsatkichlari).

Joylashuv omili so'zlarning erkin joylashuvi (1) va birikma tarkibida jipslashuvidan (2) iborat.

O'zbek tilining me'yoriy nutqida tartib qat'iy bo'lib, tobe oldin, hokim keyin keladi. Erkin joylashuv deganda SBdagi tobe va hokim a'zolari bir-biridan ajratish, «uzish», ular orasiga boshqa bo'laklarni kiritish imkoniyati mavjudligi nazarda tutiladi. Masalan, kecha keldi, kitobni o'qimoq, shahrimizning ko'chalari kabi SBlarda erkin joylashuv imkoniyati bor, ularda tobe va hokim a'zoni bir-biridan ajratish, «uzish» (Kecha uyga keldi, kitobni tez o'qidi, shahrimizning keng ko'chalari), hatto teskari joylashtirish (keldi kecha, ko'chalari shahrimizning) mumkin. Jipslashuv deganda tobe va hokim a'zoni bir-biridan «uzish» mumkin emasligi tushuniladi. Bunga tosh ko'prik, oltin uzuk, Navoiy romani, kitob o'qimoq birikmalarini misol qilib keltirish mumkin. Masalan, tosh ko'prik birikmasidagi so'zlarning o'zni almashtirilsa, birikma mohiyati o'zgarib ketadi: ko'prik tosh. Demak, bu so'zlarda birikma mohiyatini belgilashda joylashuv omili ustivor ahamiyatga ega. Erkin joylashuv J omilining kuchsizligini, jipslashuv esa uning kuchliligini bildiradi.

Har qanday SBda so'zning mavjud imkoniyatlari yuzaga chiqadi. Bunda har bir a'zodagi mazkur (M, J, Sh) omillar o'zaro va boshqa a'zodagi shunday omillar bilan muvofiqlashadi. So'zdagi bir omilning kuchayishi boshqa omillarning kuchsizlanishi evaziga sodir bo'ladi. Buni uchburchak burchaklarining o'zaro aloqadorligiga qiyoslash mumkin. Uchburchak burchaklarining yig'indisi 180 gradusga teng. Bir burchak kattalashsa, buning hisobiga boshqalari kichrayadi. Lekin ularning umumiy yig'indisi 180 gradusga teng bo'lib turaveradi. Xuddi shuningdek, tobe yoki hokim so'zdagi bir omil kuchaysa, bu boshqa omillarning kuchsizlanishi hisobiga bo'ladi. Chunki bir omilning yetakchilik qilishi boshqalarning to'la voqelanishiga yo'l qo'ymaydi. Masalan, uying egasi birikmasida birikuv omillari quyidagicha: [SHMJ+SHMJ]. Chunki har ikki a'zo ham - biriktiruvchi-tobe a'zo tobega xos, hokim a'zo hokimga xos grammatik shaklga ega. Ularning hokim va tobeligini ana shu shakllar ko'rsatib turibdi. Shuning uchun har ikkala a'zoda ham shakliy omil ustuvordir. Birikma a'zolarini bir-biridan «uzish» (uyning asl egasi), teskari joylashtirish (egasi uying) birikmaning oldingi mohiyatiga ta'sir qilmaydi. Bu esa joylashuv omilining o'ta kuchsizligidan dalolat beradi. Ma'noviy omil esa shakliy va joylashuv omillari oralig'ida bo'ladi. shoshilib gapirmoq SBsidagi a'zolarining birikuv omillari muhimligi quyidagicha: ShMJ-MSHJ. Birinchi uzvda shakliy omilning birinchi o'ringa chiqishi uning ravishdosh shaklidaligi sabablidir. Ravishdosh shakli shoshilib so'zshaklining tobeligini ta'minlamoqda. Joylashuv omilining har ikkala a'zoda ham oxirgi planga o'tishi esa tobe va hokim uzvlar orasida erkin joylashuvning mavjudligidir. Ikkinchi a'zo (o'qimoq) da ma'noviy omilning kuchayishi, uning hokimlik grammatik shakliga ega emasligi va joylashuv omilining kuchsizligi evazigidir. mart oyi birikmasidagi a'zolarining birikuv omillari munosabati esa quyidagicha: JMSH+SHMJ. SBlar a'zolarida ma'noviy omilning oxirgi o'ringa o'tishi mumkin emas. Chunki SB uchun dastlabki talab a'zolarining ma'noviy muvofiqligidir.

O'zbek tilida har bir a'zo birikuv omillarining o'rin almashish natijasida

7. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
8. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
9. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
10. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-max son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

15-ma'ruza. Gapning aktual bo'linishi. Gapda so'zlar tartibi

(Tayanch tushunchalar: gapning bo'laklarga bo'linishi, inversiya, odatdagi tartib, o'zgartgan tartib)

Reja:

1. Gapning aktual bo'linishi. Gapda so'zlar tartibi
2. Prosodik aktuallashtiruvchi vositalar
3. Leksik va grammatik aktuallashtiruvchi vositalar
4. Kommunikativ bo'linmas gaplar

Aktual bo'linish. Gapda so'zlar tartibi. Nutq induvudial tabiatga ega bo'lganligi bois gapda ishtirok etayotgan so'zshakllar tarkibi ham erkindir. Biroq bu «erkinlik» hech qachon umumiy lisoniy qonuniyatlar doirasidan tashqarida bo'lmaydi. So'zlovchining maqsadi, uslub talablari asosida so'zshakllar umumiy tartibga ega bo'ladi.

Har qanday nutqiy gap, o'zida ma'lum voqelikni ifodalash bilan birga, so'zlovchining axborot maqsadini ham namoyon qiladi. Masalan, Jamshid maktabga ketdi gapida, Jamshidning maktabga ketishi voqeligi qayd qilinishi bilan birga, so'zlovchining tinglovchiga Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni yetkazish niyati ham o'z aksini topgan. Shu boisdan gap Jamshid qaerga ketdi? so'rog'iga javob bo'ladi. Demak, ushbu gapdagi voqelik Jamshidning qaerga ketganligi emas, balki kimning qaerga ketganligi, so'zlovchining axborot maqsadi esa Jamshidning qaerga ketganligi haqidagi ma'lumotni tinglovchiga yetkarishdir.

Gapni Maktabga Jamshid ketdi shaklida o'zgartirsak, voqelik oldingi gapdagi bilan bir xil, biroq so'zlovchining axborot maqsadi Maktabga kim ketdi? so'rog'ini orqali muayyanlashadi. Birinchi gapda harakatning yo'nalishi, ikkinchi gapda harakatning bajaruvchisi axborot mo'ljalidir. Gapning axborot vazifasi nuqtai nazaridan tuzilishi aktual tuzilish deyiladi. Aktual tuzilmaning tarkibiy qismlari aktual bo'laklar deyiladi.

Aktual vazifa nuqtai nazaridan gapni tashkil etuvchi unsurlar tema (ma'lum) va rema (yangi) qismlarga bo'linadi. Gapning rema qismi kommunikativ (axborot) nuqtai nazardan ahamiyatli bo'ladi. Savol ana shu remani aniqlash uchun beriladi. Gapning tema qismi ma'lum bo'lganligi so'rogapda aynan takrorlanadi.

Buyruq gapning bu turlari ohang jihatidan farqlanib turadi.

Buyruq gapning kesimi, odatda, buyruq maylining ikkinchi shaxs, ba'zan uchinchi shaxs shaklidagi fe'ldan bo'ladi: Bor! Chekilmasin! Kesim birinchi shaxs buyruq maylidagi fe'ldan bo'lganda, gap oxangidagi qat'iylik uni buyruq gapga aylantiradi: Nomus uchun kurashaylik!

Ba'zi hollarda aniqlik maylidagi yaqin o'tgan zamon fe'li ham buyruqni ifodalashi mumkin: Qani, jo'nadik!

Buyruq gaplar ko'pincha undalmali va undovli bo'ladi: 1.Hoy, tezroq yuringlar. 2.Bozor, bu yoqqa kel!

Ундов гаплар. Nutqiy gaplar emotsionallikka munosabati nuqtai nazaridan ikkiga bo'linadi:

His- hayajonli gaplar.

His- hayajonsiz gaplar.

Gaplar, ifoda maqsadiga ko'ra qanday gap bo'lishidan qat'i nazar, his-hayajonli yoki his-hayajonsiz bo'ladi. Qiyoslang:1. Men keltiraman - ifoda maqsadiga ko'ra darak gap, emotsianallikka ko'ra his-xayajonsiz gap. 2. Men keltiraman! - ifoda maqsadiga ko'ra darak gap, emotsianallikka ko'ra his-hayajon gap.

His-hayajonli gaplarda fikr bilan birgalikda so'zlovchining kuchli his-tuyg'ulari ham namoyon bo'ladi. Demak, darak, so'roq, buyruq gaplarga maxsus ohang berilishi natijasida his-hayajonsiz gaplar his-hayajonli gaplarga aylanadi. 1. Futbol boshlandi! 2. Otam keldimi?! 3. Hayda! Darak gaplar ko'pincha his-hayajonsiz, buyruq gaplar esa his-hayajonli bo'ladi.

His-hayajonli gaplar his-hayajon darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

Fikrni his-hayajon bilan ifodalovchi gaplar: Futbol boshlandi! Men keltiraman!

So'zlovchning emotsional tuyg'ularini ifodalovchi gaplar: Oh! To'y muborak! Ura!

His-hayajon gaplarning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik belgilari bor:

Maxsus ohangga egalik.

His-hayajon ifodalovchi so'zlarning gap tarkibida bo'lishi: eh, oh, naqadar, qaniydi va hokazo.

Gap bo'laklari tartibining o'zgarishi: Oltin bu vodiylar, jon O'zbekiston!

Emfatik urg'u olgan so'zlarni takrorlash: Sizdan so'radim, sizdan.

His-hayajon gaplar ko'pincha bir tarkibli bo'ladi: Ura! Dunay! Dunay!

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
4. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

6. Ne'matov H. Tajalli, tasavvuf, bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni o'rganish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti, 1993, 2-son. - B. 27-30.

6 xil kombinatsiya vujudga keladi. Tobe a'zo: MSHJ, MJSH, ShMJ, ShJM, JMSH, JSHM. Hokim a'zo: MSHJ, MJSH, ShMJ, ShJM, JMSH, JSHM. Har bir a'zoning 6 xilligi asosida (6x6) SBning 36 mantiqiy-riyoziy turi ma'lum bo'ladi. Olti xil tobe a'zo va olti xil hokim a'zoni ko'paytirish asosida 36 xonali jadval yuzaga keladi. Quyidagi jadvalni har bir SB turiga ayrim misollar bilan beramiz:

LSQLarni o'qish va yozish qoidalari. Lisoniy birliklar bevosita kuzatishda berilmagan bo'lib, ular yozish yoki aytish uchun ham shartli belgilardir.

Lisoniy birliklar bo'lgan LSQlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida beriladi. Biroq bu shartli belgilarni o'qishning o'ziga xos qonun-qoidalari bor. Ma'lumki, ximiyada moddalar turli shartli belgilar vositasida ifodalansa-da, ular aynan o'qilmaydi. Masalan, H2SO4 ni «Ash ikki S O to'rt» deb o'qish talab etilmaydi. Biz o'qiyotgan LSQlarga ham shunday munosabatda bo'lish lozim. Deylik, bizga (Wm,v_Wm.v) qolipini o'qish buyurilgan. Uni «W morfologik vosita va W morfologik vosita», deb emas, balki, «morfologik shakllangan tobe atov birligi va morfologik shakllangan hokim atov birligi», deb o'qish tavsiya etiladi. Agar LSQ [Ik.q_Ie.q] ko'rinishida bo'lsa, u «qaratqich kelishidagi tobe ism va egalik shaklidagi hokim ism» tarzida o'qilishi maqsadga muvofiqdir.

Ma'lum bo'ldiki, LSQlarning shakliy tomonigina yoziladi va o'qiladi. Zero, ikki mundarijali birliklar bo'lgan leksema va morfemalarning ham shakliy tomoni shartli ravishda yoziladi va o'qiladi: [kitob] leksemasi, [-ni] morfemasi kabi. Ularning mazmuniy mundarijasi bo'lgan semema yoki grammatik ma'no birliklarning shakliy tomoni bilan yaxlit idrok etiladi va yozuvda uni alohida berish uchun zarurat bo'lmaydi.

Demak, LSQ lar ifodasida ham ularning shakliy tomoni bilangina cheklanish ma'quldir.

Turg'un SB va frazemalarning LSQdagi o'rni. Turg'un SB va frazemalar ham mohiyatan o'zida tayyorlik, majburiylik, ijtimoiylik belgilarini mujassamlashtirganligi bois, ular bir atov birligi, bir leksemaga teng birlik atrofida qaralib, yaxlit holda LSQning bir uzvini to'ldiradi. Masalan, Salimning tepa sochi tikka bo'lishi (Wq k - We.q), qo'y og'zidan cho'p olmagan bola (I-O) kabi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet,
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Nazarova S. Erkin birikmalarda bog'lanish omillari. NDA, -T.1997.
2. Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dokt. ... dis. - T., 2002. - 248 b.
3. Ne'matov H. Fe'l, uning forma va kategoriyalari // O'zbek tili va adabiyoti. -1972. - №1. - B. 39-47; - №2. - B. 42-50.
4. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399

- Umumiy o'rtta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

- SB LSQ ini tiklash yollari
- [Wq.q.-We.k.=qaratuvchi - qaralmish] qolipi haqida ma'lumot
- [Iq.k.-F] qolipi haqida ma'lumot bering
- [I-O] LSQ haqida ma'lumot bering
- So'z birikmasi LSQ larida birikuv omillari
- LSQ larini o'qish va yozish qoidalari.
- Turg'un SB va frazemalarning LSQ dagi o'rni.

6-ma'ruza. Gap

(Tayanch tushunchalar: lisoniy va nutqiy birliklar, lison va nutq, UMIS va YAHVO, qolip va hosila, o'zbekcha gap)

Reja:

- Nutqiy gapning belgilari.
- Gapning shakllanishida leksik omil.
- Gapning shakllanishida morfologik omil.
- Gapning shakllantirishda ohangning roli.
- Gap LSQ si va uning tiklanish
- Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalar.
- Sodda gapning tarkibiy qismlari.
- Grammatik shakllangan gaplarning minimal va maksimal lisoniy sintaktik qoliplari.

Nutqiy gapning belgilari. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo'ladi. Gap - kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik bo'lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko'rinishidir. Gap so'zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tenglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi.

Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanalgan so'z va so'z birikmalardan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari so'z birikmalaridir.

Tilning asosiy vazifasi odamlarning bir-birlarini tushunishlari va gaplashishlarida vosita bo'lib xizmat qilishdir. Axborot uzatish va qabul qilish vositasi bo'lish - tilning kommunikativ mohiyatidir.

Kommunikatsiya jarayoni jamoani taqozo qiladi. Aniqrog'i, muayyan tilda axborot uzatish va qabul qilish shu tilda so'zlashish malakasiga ega kishilarni taqozo qiladi. Bu esa kommunikatsiya jarayonining ijtimoiy tabiatligidan dalolat beradi.

Gap sintaktik yaxlitlik bo'lib, bu uning grammatik shakllanganligi,

Istak: bugun bozorga chiqsam.

Bu qatorni yana davom ettirish mumkin.

Darak gap istakni ifodalaganda, so'zlovchining taxmin-tilagi haqida xabar beradi. Istak qat'iylashsa, u buyruq gapga aylanib ketadi. Bu bilan darak gap va buyruq gaplar bir-biriga yaqinlashadi: Sen borsang - Sen bor.

Darak gapda so'z tartibi, odatda, buzilmagan, gap esa darak intonatsiyasiga ega bo'ladi. Shuningdek, darak gapning kesimi ham o'ziga xosdir. U so'roq yuklamalaridan xoli va aniqlik mayli shaklida bo'ladi.

Atov gaplar va so'z-gaplar ham darak tabiatiga ega bo'ladi: 1.Qish. 2.Ha. 3. Rahmat.

Co'roq gaplar. So'roq gaplarda so'roq ma'nosiga boshqa ma'nolar ham qorishgan holda bo'lishi mumkin:

So'roqning o'zi: Salim keldimi?

So'roq-hayrat: Salim keldimi?

So'roq-taajjub: Yozda ham shunday yomg'ir yog'adimi?

So'roq-mamnunlik: Salim tugatdimi-a?

So'roq-gumon: Olib chiqarmikin?

So'roq-taxmin: Sen olim emasman?

So'roq-darak: Tugatdimi? (Ko'rdingmi, tugatdi ma'nosida.)

So'roq-buyruq: Tezroq jo'namaysizmi?

So'roq gaplar kutilayotgan javobga munosabatiga ko'ra uch xil bo'ladi:

Sof so'roq gaplar javob talab qiladi: Bugun qaerga borasan?

Ritorik so'roq gaplar javob talab qilmaydi va mohiyatan darak, shaklan so'roq gap hisoblanadi: Onani sevmaydigan odam odammi?

So'roq-buyruq gaplar so'roq yo'li bilan buyurish ma'nosini ifodalaydi: Tezroq kelmaysizmi?

So'roq gaplar mazmun hajmiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

Umumiy so'roq. Bunda narsa yoki hodisa to'raligicha aniqlanadi: Bu nima? Bu kitobmi? Bunda javob kesimga tegishli bo'ladi.

Xususiy so'roq. Bunda narsa yoki xodisaning bir tomoni aniqlanadi: Bu qanday kitob? Kitobning varag'i qancha? Sen qaerdan kelding? Bunda javob so'roq olmoshi bilan ifodalangan kesimdan boshqa har qanday bo'lak bo'ladi.

So'roq gaplarda so'roq ma'nosi quyidagi vositalarga tayanadi:

So'roq yuklamalari.

So'roq olmoshlari.

So'roq ohangi.

Buyruq gaplar. Buyruq gaplar tinglovchini biror predmetga biror ishni bajarishga undash, buyurish, qistash ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunday ma'noviy ko'rinishlar turli-tumandir. Shunga ko'ra buyruq gap o'z ichida har xil ko'rinishga ega bo'ladi.

Sof buyruq: Tez bor!

Buyruq-qistash: Borsang-chi!

Buyruq-iltimos: Menga ham bering.

Buyruq-maslahat: Yaxshisi, uyda qola qol.

Buyruq-tilak: Yashasin tinchlik.

Buyruq-chaqiriq: Olg'a!

qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.

7. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Kirish kengaytiruvchilar deb nimaga aytiladi?
2. Kiritma qurilmalarga nimalar kiritiladi?
3. Kirish so'z va modal so'zning farqi
4. Undalmaning UGMLarini sanang

14-ma'ruza. Gapning ifoda maqsadi va emotsiyaga ko'ra turlari

(**Tayanich tushunchalar:** darak, so'roq, buyruq, undov)

Режа

1. Gapning ifoda maqsadiga qo'ra turlari
2. Darak gaplar
3. So'roq gaplar
4. Buyruq gaplar
5. Ундов гаплар

Gapning ifoda maqsadiga qo'ra turlari. Ifoda maqsadiga ko'ra gaplarning turlanishi sof nutqiy hodisadir. So'zlovchi nutq jarayonida fikr ifodalash bilan ma'lum bir maqsadni ko'zlaydi ham. Gaplar so'zlovchining ko'zlagan maqsadiga ko'ra turli-tuman bo'ladi.

1. Darak gaplar: Uzoqdagi zalvorli tog'lar xayolimni keldilar bosib. (A.O.)

2. So'roq gaplar: Sen bahorni sog'inmadingmi?(A.O.)

3. Buyruq gaplar: Meni kutgil... (K.S.)

Ammo bu turlar orasiga keskin chegara qo'yib bo'lmaydi. Bir tur ikkinchi tur vazifasini bajaraverishi mumkin. Deylik, shaklan darak gap so'roq mazmunini, so'roq gap darak mazmunini ifodalashi mumkin. Misollar: 1. Onani kim sevmaydi? (shaklan so'roq, mazmunan darak.) 2. Dasturxonga qaramaysizmi? (shaklan so'roq, mazmunan buyruq.) Qarzdor dehqonga boyning «Kuz keldi» deb qichqirgani oddiy darak emas, balki «Qarzingni to'la!» mazmunidagi buyruq gapdir.

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarda ifoda maqsadi o'ziga xosdir. Ergash gapli qo'shma gaplarda ifoda maqsadi bosh gapniki bilan bir butun holda bitta bo'ladi. Teng munosabatli qo'shma gaplarda esa oldin turgan gap faqat darak tabiatiga ega bo'ladi.

Darak gaplar. Darak gaplar xabar berish, biror hodisa yoki dalilni tasdiqlash xususiyatiga ega bo'ladi: 1. Umrim bo'yi seni kutarman. 2. Sarvi gulru kelmadi.

Darak gaplar kesimlikdagi mayl ma'nolariga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin:

Aniq xabar: Bola keldi.

Taxmin: Ertaga majlis bo'lar.

tarkibiy uzvlari bir butunlik holiga kelganligi bilan izohlanadi. Demak, gapda bir necha jihat birlashgan bo'ladi. Birinchi jihat gapning moddiy qobig'i bo'lib, bu uni tashkil etuvchi so'z va grammatik shakllardir. Masalan, har qanday gapda kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi (kesim) ning bo'lishi shart. Ikkinchi jihat ana shu moddiy qobiqqa singdirilgan aqliy mahsul - fikr - axborotdir. Uchinchi jihat esa so'zlovchining voqelikka munosabati - hissiy holatidir. Bu uch jihat tildagi triada (uchlik)ni - sintaktika, semantika va pragmatika birligini tashkil etadi.

Ma'lum bo'ladiki, gap kommunikativ birlik sifatida o'zida fikriy (semantik) va hissiy (pragmatik) kommunikatsiyani tashiydi. Bu barcha gaplar mutlaq ham fikriy, ham hissiy kommunikatsiyaning birligidan iboratdir degan xulosaga olib kelmasligi lozim. Chunki ayrim gaplarda hissiy munosabat sezilsiz bo'lsa, ayrimlarida sof hissiy kommunikatsiyagina mavjud bo'ladi (Oh! Voy!). His-tuyg'ularni ifodalashda tildan boshqa vositalar (musiqa, raqs, imo-ishora) mavjudligi ham hissiy kommunitasiyaning nisbiy mustaqilligini ko'rsatadi.

Gap, avvalo, sintaktik tugallangan qurilma ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu u orqali ifodalanayotgan fikrning nisbatan tugallanganligi bilan belgilanadi. Sintaktik tugallanganlik gapning kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllanganligi va tugal ohangga egaligidir. Gap kesimga ega bo'lmasdan tugal fikr ifoda eta olmaydi. Masalan, chiroyli kitob birikuvida so'zlovchi nazarda tutgan axborot yuzaga chiqmagan, chunki uning kitob haqida nima demoqchiligi ham aytilmagan. Shu bois mazkur qurilma fikrni ifodalaydigan qurilmaning asosiy shakli - kesimlikdan holi. To'g'ri, chiroyli kitob birikmasida kitobning xususiyati haqida axborot bordek tuyuladi. Ammo u so'zlovchining asosiy maqsadi bo'lgan axborot emas. U ikkinchi darajali axborot bo'lib, asosiy planda gapning yakunidan anglashiladigan kitobning, deylik, borligi, sotilganligi yoxud yo'qolganligi haqidagi axborot yotadi. Demak, gapdan anglashilgan fikr deyilganda, undagi asosiy axborot tushuniladi. Boshqa yordamchi, asosiy bo'lmagan axborotlar uning yuzaga chiqishida vosita bo'lib xizmat qiladi. (To'liqsiz gaplarda sintaktik tugallik bo'lmasa, ham, fikr anglashaveradi. Ulardagi sintaktik tugallik kontekstdan yoki nutq vaziyatidan ma'lum bo'lib turadi). Sintaktik tugallik sintaktik o'rin bilan ajralmas holdadir, ya'ni lug'aviy birlik kesimlik shaklida bo'lishining o'zi uni gap sifatida qarashga asos bo'la olmaydi. Masalan, Aytdim deganing nimasi? gapidagi aytdim so'z shakli kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan atov birligidir. Lekin u kesimlik o'rni bilan ta'minlanmaganligi bois ushbu qurshovda gap maqomiga ega emas. Kesimlik shaklidagi so'z gap bo'lishi uchun kesimlik maqomiga ega bo'lishi kerak. Sintaktik tugallanganlik kesimlik shakli va o'rni bilan belgilanar ekan, bunda tilning yaxlit vujudligi yana bir karra yaqqol namoyon bo'ladi. Til sathlardan iborat. Til yahlit vujud ekan, bu sathlar gapning asosiy vazifasi bo'lgan axborot uzatish va qabul qilish jarayonida butunlik sifatida ishtirik etish lozim. Buni biz gapda ko'ramiz. Gapning sintaktik tugalligi uchun, dastavval, ma'lum bir mustaqil so'z va kesimlik shakli talab etiladi. O'qidim birligi o'qi leksemasi va -dim kesimlik shakli birikuvidan iborat. Demak, bunda tilning tarkibiy uzvlari - leksik va morfologik sathlarining birlikdagi harakati ko'zga

tashlanadi. Gap, avvalo, leksik va morfologik sathlar birligidir. Aytilganidek, gap uchun bu ikki (lug'aviy va morfologik) omil hamkorligi yetarli emas. Uning uchun sintaksisning xos omili - sintaktik o'rin zarur bo'ladi. Sintaktik o'rin esa qurilmaning o'ziga xos tugal ohang bilan namoyon bo'lishini taqozo qiladi. Bundan ko'rinadiki, fonetik omil sintaktik tugallikka yakun yasaydi. Demak, gapda tilning barcha sathlari - leksik, morfologik, sintaktik va fonetik sathlar yaxlit vujud sifatida namoyon bo'ladi, voqelanadi. Quyida ularning har biriga bir butunlikning bo'laklari sifatida alohida-alohida to'xtalamiz.

Gapning shakllanishida leksik omil. Fikr tushunchalarsiz bo'lmagani kabi gapning ham asosida, avvalo, so'z yotadi. Zero, gapning asosidagi atov birligi voqelangan leksemalardir. Leksemalarning guruhlanishida ham yetakchi omillardan biri sifatida ularning sintaktik imkoniyatlari yotishi bejiz emas. Shu boisdan tilshunoslikda gap bo'laklari va so'z tushunchalari munosabati ustuvor masalalardan bir sifatida qaraladi. Gap bo'laklari turli mustaqil so'z turkumlari bilan ifodalanaveradi. Biroq har bir gap bo'lagi uchun ma'lum bir so'z turkumi ko'proq xoslangan bo'ladi - semantik va grammatik xossalari bilan ma'lum bir gap bo'lagi vazifasiga mos so'zlar bor. Masalan, «kesim vazifasida kelish uchun ko'proq fe'l xoslangan»(I.I. Meshchaninov.) Ega, to'ldiruvchi vazifasiga, asosan, ot va ot vazifasidagi so'zlar keladi. Bu so'z turkumlarining umumiy ma'naviy tabiati va grammatik xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, ot turkumi ko'proq tobe bo'lak (ega, to'ldiruvchi, aniqllovchi) vazifasida kelganligi bois tobelvchi vosita bo'lgan kelishik qo'shimchalari faqat otga, kesim vazifasida ko'proq fe'l kelganligi bois kesimlik shakllari faqat unga xosdek tasavvur uyg'otadi. Bu turkumlarning qaysidir vazifaga ko'proq xoslanganligi bilan belgilanadigan «aldamchi» tasavvurlardir.

Aytilganlar asosida shunday pirovard xulosaga kelish mumkin: har bir so'z turkumi muayyan gap bo'lagi vazifasiga ko'proq hoslangan bo'lsa-da, bu vazifada boshqa turkum so'zlari ham kelaverganligi kabi, ma'lum vazifaga xoslanganlik uni nutqda boshqa mavqe egallashdan mahrum qilmaydi. Shu boisdan so'zning qaysi turkumga xosligini belgilashda uning qaysi gap bulagi vazifasida kelishi nisbiy, barqaror bo'lmagan asos vazifasini o'taydi.

Gapning shakllanishida morfologik omil. Gapni so'z, so'z birikmasidan farqlovchi belgi uning maxsus morfologik ko'rsatkich - kesimlik qo'shimchalari bilan shakllanganligidir. Zero, eng «kichik» gap morfologik shakllangan atov birligidir. Misollar: O'qituvchiman. Ishladim. Bu «kichik» gaplar atov birligi (o'qituvchi, ishla) dan mahrum etilsa, bu o'z holicha hech qanday qiymat kasb etmaydigan morfologik shakl - (-dim) qoladi. So'z birikmasida shu hol yuz beradi. Biroq mazkur gaplar morfologik shakldan ajratilsa, tilning boshqa sathi birliklari (so'z, SB) dan farqlanmay qoladi. Demak, kesimlik shakli bamisoli qaratqich va tushum kelishliklari ravishdagi qo'shimchalari kabi gapda asosiy sintaktik vazifa - kesimni shakllantirishga ixtisoslashgan shakldir. Vositasiz to'ldiruvchi vazifasidagina kelish tushum kelishigi shakli uchun qanchalik qat'iy va xususiy bo'lsa, «kelay», «o'qituvchiman» kabi nutqiy birliklaridagi morfologik shakllar uchun kesimni shakllantirish shunchalik qat'iy va xususiydir.

Kesimlik shaklining boshqa morfologik shakllardan farqi uning bir necha

ega emas. Undalma mazmunan bog'langan so'zshakl nutq yo'naltirilgan shaxs yoki narsa predmetni ifodalaydi. Undalma vazifasida, odatda, bosh kelishidagi ot, ba'zan otlashgan so'zshakllar keladi.

Demak, undalma gap lisoniy strukturasi bevosita daxldor bo'lmagan, gap tarkibidagi ifodalangan yoki ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshining so'z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Ajratilgan bo'lak ajralmish bo'lak bilan mazmunangina munosabatga kirishganligi kabi, undalma ham nutq yo'naltirilgan shaxs, predmet bilan mazmuniy bog'lanishga ega bo'ladi.

Undalma kengaytirgan olmosh so'zshakl gapning barcha bo'laklari, bo'lakning kengaytiruvchilari, qolaversa, bo'lak bo'laklarining kengaytiruvchilari bo'lishi mumkin.

Kesim: Do'stim, ishonganim sizsiz.

Ega: Oybek, (sen) maktabga kechikiyapsan.

Hol: Salim, sen tufayli murodimga yetdim.

Aniqllovchi: Gulbadan, sening muhabbating dilingda pinhon.

To'ldiruvchi: Qarchig'ay changalim, senga yo'l bo'lsin.

Undalma qo'llanganda u kengaytirgan so'z tushib qolishi ham mumkin. 1.Ey Sharqning bo'stoni, dilimga payvand! 2.Kel, ey Furqat, suxanni muxtasar qil.

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs/predmetni ifodalovchi so'zshakl gap tarkibida yo'q va uni tiklab ham bo'lmasligi mumkin: 1.Hay qizlar, mana bo'ldi pora-pora paranji. 2. Yigitcha, mashina jo'nayapti. Ammo baribir, undalma ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshi mazmunining muayyanlashtiruvchisi ekanligi ma'lum bo'lib turadi.

Undalma vazifasida qo'llanadigan so'zlar:

1.Ot: Xola, bemahalda nima qilib yuribsiz?

2.Otlashgan so'zlar: 1.Ko'rganlar, gapiring. 2. Tentagim, nima deysan? 3. Birinchi, men ikkinchi!

Undalma kengayishi ham mumkin: 1. Yaxshi yigit, sevganingdan ayrilma.

2. Oq ilon, oppoq ilon, oydinga yotganing qani?

Undalma uyushishi ham mumkin. Bunda nutq turli narsalarga qaratiladi. Daraxtlar, bo'stonlar, sizdan so'rayman.

Undalma gapning barcha o'rinlarida kela oladi. Gap boshida kelganda uni ochadi, oxirida esa yopadi: 1. Aziz do'stim, omonmisan?- 2.Omonmisan, aziz do'stim.

Undalma mustaqil gap sifatida ham bo'lishi mumkin: 1. Opa! Sen ham odam edingmi? 2.Bola qichqirdi: «Dada!»

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
4. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

5. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
6. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WpM-WPm]

Fikrning tartibini, izchilligini bildiradigan soʻzlar: birinchidan, avvallo, ikkinchidan.

Kiritma qurilmalar. Kiritma qurilmalar gap holatida boʻlib, nutqda gapdan anglashilayotgan fikrga qoʻshimcha tariqasidagi yangi fikrni bayon etish vositasidir. Kiritmalar kirish gaplardan oʻzining gaplik mohiyatiga toʻla egaligi (kirish gaplar garchi shaklan gap tarzida boʻlsa-da, koʻproq kirish soʻzlik tabiatiga ega boʻladi), asosiy gap bilan mazmuniy bogʻliklikning oʻziga xosligi bilan ajralib turadi: Buvamga (hamma band boʻlganligi uchun) men qarashib turadigan boʻldim. Bu gapdagi hamma band boʻlganligi uchun qurilmasi kiritma gap boʻlib, u asosiy gap bilan grammatik jihatdan bogʻlanmasa-da, mazmunan undan anglashilgan voqea/hodisaning sababini bildirib, mazmunan qoʻshma gaplarda boʻlgani kabi izohlash vazifasini oʻtamoqda. Kiritma gapning nisbiy mustaqilligi gap ohangidan ham anglashilib turadi.

Kiritma gapning qoʻshma gap tarkibidagi sodda gapdan farqi uning maʼlum gapga nutq momentida tugʻilib qolgan ehtiyojga koʻra kutilmagan tarzda birdan kiritilishidir. Bu uni sof nutqiy xodisadek tasavvur qilishga olib keladi. Biroq soʻzlovchi ongida kiritma qurilmalarni gapga kiritish koʻnikma va malakasi mavjud boʻlib, bu uning lisoniy hodisa tajallisi ekanligidan, lisonda uning nutqiy qoʻllanish andozasi mavjudligidan dalolat beradi.

Kiritma qurilmalarning oʻrni ham gap tarkibida qatʼiydir. U asosiy fikrga qoʻshimcha, ilova fikrni ifodalaganligi bois gap avvalida kela olmaydi. Chunki asosiy fikr boshlanmasdan ilova fikrni berish nooʻrindir. Shuningdek, kiritma gap oxirida ham boʻlmaydi.

Kiritma gaplarning yana bir xususiyati uning yigʻiq (kesimdangina iborat) boʻlmasligidir. 1.Yalpiz (choʻl yalpizini aytgani yoʻq) oshga solinadi. 2. Oʻsha yosh bolani (u ota-onasiz qolgan edi) boyga qarol qilib berishdi. Chunki, birinchidan, fikr qoʻshimcha boʻlsa-da, u muhim, shu boisdan, odatda, uni faqat kesim bilan berishning imkoni yoʻq. Ikkinchidan, kiritma bir soʻz bilan berilsa, u ajratilgan boʻlakka aylanib qoladi: Onam (oʻgay) meni koʻp urishardi. Bunday koʻrinishdagi ajratilgan boʻlak baʼzi darslik va qoʻllanmalarda kiritma gap sifatida talqin qilinadi. Biroq Otam (oʻgay) qazo qildi gapida oʻgay birligi ajratilgan aniqlovchi (Bayroq, havo rang, hilpiramoqda gapidagi kabi).

Demak, kiritma qurilmali gaplar mohiyatan qoʻshma gaplarga oʻxshaydi. Biroq grammatik shakl va intonatsion oʻziga xoslik ularni farqlovchi belgidir. Misol sifatida Oʻrmondan (u yerda yirtqich hayvonlar bor edi) boʻkirgan ovozlari eshitalardi gapini olaylik. Gap mazmunini Oʻrmonda yirtqich hayvonlar bor, shuning uchun u yerda boʻkirgan ovozlari eshitalardi deya tushunish mumkin. Biroq uni Oʻrmonda boʻkirgan ovozlari eshitalardi, u yerda yirtqich xayvonlar bor edi tarzida oʻzgartirilsa, gaplardagi grammatik mustaqillik kuchayib, ular qoʻshma gapni hosil qilmaydi, balki alohida sodda gaplarga aylanadi

Undalma. Gap undalma bilan ham kengayishi mumkin. Undalma gap tarkibidagi II shaxs kishilik olmoshi boʻlgan soʻzshakl maʼnosini muayyanlashtiruvchi unsur boʻlib, u mantiqan soʻz kengaytiruvchisi maqomida boʻladi. Biroq u kengayayotgan soʻz bilan bogʻlanganda, grammatik aloqaga

ichki kategoriyalarning qorishishidan hosil boʻladigan murakkab tabiatga egaligidir. Aniqrogʻi, kesimlik kategoriyasi kesim vazifasini birgalikda qaror toptiruvchi - shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl kategoriyalari sintezidan iboratdir. Oʻqdim gapida kesimlik shakli maxsus koʻrsatkichlarga ega boʻlsa, Bu yer shahar gapida u nol shakllidir. Zero, bu gapda ham III shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik mayli maʼnolari anglashilib turibdi.

Morfologik shakllardan faqat aloqa-munosabat (sintaktik) shakllargina gap qurilishiga daxldor boʻlib, ulardan faqat kesimlik kategoriyasi gap mohiyatiga tegishlidir. Chunki, kesimlik kategoriyasiz gap shakllanishi mumkin emas. Gap mohiyati «atov birligi+kesimlik qoʻshimchalari» tarzidadir. Aloqa-munosabatning boshqa shakllari (kelishik, egalik) esa gap tarkibidagi soʻzlarni bogʻlash uchungina xizmat qilib, SB mohiyatini tashkil etishda ishtirok etadi.

Gapni shakllantirishda ohangning roli. Nutqiy gapning muhim belgilaridan biri uning tugallangan ohangga ega boʻlishidir.

Gapning fikriy va sintaktik tugalligi ohang jihatidan ham tugallik va yaxlitlikni taqozo qiladi: tugallangan ohang fikrning va sintaktik qurilishning tugalligini bildirib turadi. Zero, gap va gap boʻlmagan nutqiy hodisa (soʻz, SB) larning muhim farqlaridan biri ham tugal boʻlmagan ohangga ega boʻlishidir. Masalan: 1.Kelgan oʻquvchi. 2.Kelgan-oʻquvchi. Bu nutqiy hodisalarning birinchisida ohang koʻtariluvchi, ikkinchisida esa tushuvchidir. Koʻrinadiki, birinchi hosila aniqlovchi-aniqlanmish tipidagi birikma boʻlib, u fikr anglatmaydi va bu uning tugal boʻlmagan ohang bilan aytilishini talab qiladi. Ikkinchi hosila (kelgan bola) ham tarkibi jihatdan oldingi hosilaga oʻxshaydi, lekin tarkibida kesimlik shakli va maʼnosi borligi uchun tugal ohang bilan aytiladi. Shu boisdan birinchi qurilma ochiq, yakunlanmagan, ikkinchisi yopiq va tugallangandir. Bir soʻzning oʻzi ham goh tugal, goh tugallanmagan ohang bilan aytilishi mumkin. Qiyoslang:1.Qish. 2.Qish ...

Demak, soʻz yoki birikma fikriy, sintaktik va ohang jihatidan tugallikka ega boʻlib, gap tusiga kiradi.

Ohang nafaqat gapning tugallanganligini, balki gapning turli tiplarini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Misol sifatida bir soʻzni olaylik. Qiyoslang:

Aʼlochi.../ Aʼlochi./ Aʼlochi!/ Aʼlochi?/ Aʼlochi. !?

Maʼlum boʻladiki, bu soʻzning atov birligimi yoki gap, gap boʻlsa, qanday tabiatga ega ekanligini nutqda faqat ohang koʻrsatmoqda. Soʻz yoki SB atov birligi sifatida nutqda gapdan ohang bilan ham farqlanganligi kabi, gapning tiplarini farqlashda ham boshqa omillar bilan birgalikda ohangga tayaniladi. Masalan, Jonim! gapida uning his-hayajon gap ekanligini faqat ohang koʻrsatmoqda. Voy, jonim! gapida esa leksik (voy) va fonetik (ohang) omil hamkorlik qilmoqda. Gapning ifoda maqsadiga koʻra tiplari (darak, soʻroq, buyruq), his-hayajon ifodalanishiga koʻra turlarini belgilashda, leksik, morfologik omillar ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin, lekin fonetik omilning boʻlishi shart.

Gaplar mundariyasi, shakli va vazifasi jihatidan farqlanadi: Men shaharga boraman. Men shaharga boramanmi? Men shaharga boray. Bu gaplarda soʻzlovchining maqsadi turlicha boʻlganligi bois, ular turlicha shakllangan va

gapning darak, so'roq va buyruq-istak turlari vujudga kelgan. Bu esa gapning turlicha ohangiga ega bo'lishini taqozo etadi. Gaplarning grammatik shakllari bir xil bo'lganda ham ularni ohang farqlab turadi. Demak, gapning grammatik shakli turlicha bo'lsa-da, so'zlovchining maqsadi va ohanggi har doim muvofiq bo'ladi.

Yuqoridagi misolda aytilganidek, bir gapda turli xil maqsad ifodalangan bo'lishi mumkin. Masalan, Shaharga boraman! Gapida darak bilan so'zlovchining shodlanishi ham ifodalangan va ular ohang orqali «tasdiqlangan». Ohang qo'shma gap tarkibiy qismlarini bog'lashda ham namoyon bo'ladi. Ko'pincha u grammatik vositalar o'rnini bosish darajasiga ko'tariladi: Biz ishonamiz - ko'nglimiz to'q. Bunda ohang (pauza) ergashtiruvchi bog'lovchi vazifasida qo'llangan.

Gap bo'laklari orasidagi munosabatni ko'rsatishda ham ohang muhim rol o'ynaydi. Men - men, Sen - sen gaplarida gap bo'lak (ega-kesim) larini farqlashda va ular orasidagi munosabatni ko'rsatishda ham ohang hal qiluvchi rol o'ynaydi. Yoki: Salim, ukam o'qishga kirdi va Salim ukam o'qishga kirdi gaplarida Salim so'zining (1-gapda) undalma yoki (2-gapda) aniqlovchi ekanligi og'zaki nutqda ohang orqali bilinib turadi.

Gapning sintagmalarga bo'linishi va aktual bo'linish hodisalarida ham ohangning roli katta.

Ohangning sintaksisdagi ahamiyatini bundan-da kengroq bayon qilish mumkin. Tilshunoslikdagi bu muammo bilan nutqiy sintaksisning bir yo'nalishi bo'lgan sintaktik fonetika shug'ullanadi.

Aytilganlar asosida nutqiy gapning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Gap nisbiy tugal fikr anglatadi.

2. Gap grammatik shakllangan bo'ladi.

3. Tugal fikr va sintaktik shaklga muvofiq tugallangan ohangga ega bo'ladi.

4. Axborot beruvchi eng kichik birlik sanaladi.

Gap LSQ si va uning tiklanishi. Lisoniy sathda nutqiy gaplarning eng umumiy va boshqa lisoniy birliklardan farqli jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan lisoniy sintaktik qoliplar o'rin oladi. Bu lisoniy sintaktik qolip umumiy zotiy mohiyat hisoblanib, lisoniy UMIS tabiatiga ega bo'ladi va barcha nutqiy gaplarda xususiyashgan holda namoyon bo'ladi. Sistem yondashuvda muayyan gaplar nutq hodisasi sanalib, ularning umumiyliqi LSQdir.

LSQlar nutqiy hodisa sifatidagi gaplarning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida yashaydi. Bu gapning struktur elementlari orasidagi munosabatni ifodalab, uning umumiy grammatik ma'nosini o'zida mujassamlashtiradi.

Nutqdagi gaplar turli-tumandir: 1 Shavkat kitobni o'qidi. 2 Ortadi sevinchim. 3 Farg'ona, go'zalsan. Shuning uchun ularning qoliplari ham turli-tuman bo'lishi tabiiy. Yuqoridagi Shavkat kitobni o'qidi tipidagi cheksiz gaplar (Tohir xatni oldi. Munisa uyni supirdi) uchun (ega+to'ldiruvchi+kesim) Ortadi, sevinchim tipidagi cheksiz gaplar uchun (ega +kesim), Farg'ona, go'zalsan

kengaytiruvchilar sirasiga daxldorligini bildiradi.

Kirish kengaytiruvchilar so'z, birikma va gap ko'rinishlarida bo'lishi mumkin. 1.Farg'onada, balki, balqarsan.(A.O.) 2.Tabibning ta'biricha, shohning sog'ayishi uchun uch narsa zarur ekan. (Ertakdan.) 3.Men sizga aysam, bir kunda uch mahal shaharga qatnashning o'zi bo'lmaydi.(Samar Nuriy.) Shu sababli kirish kengaytiruvchilar kirish so'z, kirish birikma, kirish gap kabi turlarga bo'lib o'rganiladi. Aslida barcha kirish kengaytiruvchilar nominativ birliklardir. Garchi ularning ayrim ko'rinishlari gap xarakterida bo'lsa-da, ularni tom ma'nodagi gap deb bo'lmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan, men sizga aysam qurilmasi mazkur gap tarkibida shaklan gap ko'rinishida bo'lsa-da, uning zimmasiga fikr ifodalash, axborat uzatish vazifasi yuklatilmagan. Unda Pm shakli mavjud bo'lsa-da, unda tegishli ma'nolar voqelanishi o'ta kuchsizlangan. Shu boisdan undagi Pm shakllari va unga mos gap kengaytiruvchilari o'zgartirib ko'rilsa, uning kirishlik mohiyati butunlay yo'qoladi.

Kirish kengaytiruvchilarning umumiy va o'zlariga xos xususiyatlari quyidagilar:

Kirish gap tarkibiga muayyan denotativ ma'nolari bilan kirmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan Men sizga aysam kirish gapidagi so'zlarda harakat, harakatni bajaruvchi shaxs, ob'ekt kabi ma'nolar ifodalanmagan. Unda bir butun holda «ishontirish» modal ma'nosi mavjud.

Grammatik shakllanganlik nuqtai nazaridan kirishlar rang-barangdir. Unda tuslangan fe'llar ham (aysam), tuslanmagan fe'llar ham (shunday qilib), otlar ham (chamasi), olmoshlar ham (meningcha) kirish vazifasida keladi. Ammo ular, aytilganidek, ba'zan qisman, ba'zan butunlay o'z lug'aviy ma'nosini yo'qotib, paradigmasidan vaqtincha uzilgan bo'ladi.

Kirish kengaytiruvchilarning barchasi o'ziga xos yagona «so'zlovchining o'z fikriga munosabatini bildirish» umumiy ma'nosi ostida birlashadi. Kirish kengaytiruvchilarning gapdagi o'rni qat'iy emas. Bu belgilarning barchasi kirish kengaytiruvchilarni o'ziga xos lug'aviy-sintik guruhni tashkil etadi.

Kirish kengaytiruvchilar gapda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

Ta'kidlash, tinglovchining diqqatini bayon qilinayotgan fikrga tortish. takrorlayman, muhimi, ishonsangiz, masalan, misol uchun, ta'kidlayman, aytish kerakki.

Sub'ektiv munosabat, his-tuyg'ularni ifodalash. baxtimizga, baxtga qarshi, uylayman, umid qilaman, o'ylaymanki, shubhasiz, ehtimol, shu ma'noda, qaysidir ma'noda, afsuski, attang, essiz.

Fikrni bayon qilish usuliga munosabat: to'g'risini aytganda, bir so'z bilan aytganda, sodda qilib aytganda, aniqrog'i, qisqasi, gapning indallosi.

Fikrning bog'lanishini, matn tarkibiy qismlari orasida munosabat, ichki a'loqa kabilarga so'zlovchining qanday qarashini: demak, xulosa, sababi, shunday qilib, ko'rinadiki, ma'lum bo'ladiki, buning ustiga, odatda.

Aytilayotgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiruvchi so'zlar: menimcha, fikrimcha, uning so'ziga qaraganda, aytishlaricha, xabar berishiga qaraganda.

qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.

7. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Uyushiq bo'laklarning ajratilgan bo'larlardan farqi
2. Uyushiq kesimlarning o'ziga xos xususiyatlarini sanang
3. Uyushiq bo'laklarning bog'lanishi
4. Umumlashtiruvchi so'z nima?
5. Uyushiq bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

13-ma'ruza. Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari. Undalma

(**Tayanch tushunchalar:** kirish so'z, kiritma gap, undalmali gap)

Режа

1. Kirish kengaytiruvchilar
2. Kiritma qurilmalar
3. Undalma

Kirish kengaytiruvchilar. Gap [Pm] tarkibida mayl/modallik ma'nolari ham mavjud. Modallik gap kesimini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda modallikning o'zigina gapni tashkil etadi degan qarashlar ham mavjud. Chunki gap [Pm]ida mavjud va xilma-xil vositalar bilan ifodalangan taxmin, gumon, shubha, ishonch, qat'iylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zaruriyat, majburiylik kabi ma'nolar ifodalangan har qanday hukm, fikrda ustuvor qiymati bilan ajralib turadi. Shu boisdan gap tarkibida gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmagan, so'z birikmasi hosil qilmagan bo'lsa-da, Pm dagi mazkur ma'nolarga bevosita daxldor bo'lgan sub'ektiv modallik munosabatini ifodalaydigan atov birliklari ko'plab uchraydi: 1.Aka, bugun otanalar yig'ilishiga dadam borardilarmi? - Dadam, albatta, boradilar, balki, onam ham borarlar. 2.To'g'ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, - dedi Saidam. 3. Bu chol, qizinig so'ziga qaraganda, hali juda baquvvat ekan. 4. Siz o'ylab qaragam, shu lavozimga loyiq nomzod ekansiz.

Bunday atov birliklari va qurilmalar gap tarkibiga kirar ekan, [Pm] tarkibidagi modal va tasdiq/inkor ma'nolarini muayyanlashtiradi, ya'ni gapning kesimi bilan mazmunan bog'lanadi. Shu boisdan ular modal yoki kirish kengaytiruvchilar deb ataladi. Kirish kengaytiruvchilar gapning konstruktiv bo'laklari sanalmish ega va hollar kabi faqat va to'g'ridan-to'g'ri gap markaziga munosabatda bo'ladi. Biroq kirish kengaytiruvchilar Pm ga grammatik jihatdan bog'lanmaganligi bois unga nisbatan konstruktiv sifatini qo'llab bo'lmaydi. Biroq, unga zich mazmuniy munosabatda bo'lganligini inobatga olib ularni bo'lak, gap bo'lagi, gap kengaytiruvchisi deyish mumkin. Demak, kirish kengaytiruvchilar so'z va gap kengaytiruvchilari oralig'idagi «oralig' uchini» bo'lganligi bois ularni gapning konstruktiv bo'lmagan bo'lagi atamasi bilan nomlash mumkin. Atamaning konstruktiv bo'lmagan degan qismi hodisaning so'z kengaytiruvchilari sifatiga egaligini ko'rsatsa, bo'lak uzvi gap

tipidagi cheksiz gaplar uchun (undalma, kesim) qoliplari umumiydir. Aytilganlardan ikkita muhim xulosaga kelish mumkin:

Qoliplar cheksiz gaplar uchun umumiydir.

Bu qoliplarni ham cheksiz ajratish mumkin.

Ikkinchi xulosa lisoniy birliklarning cheklanganligi haqidagi qoidaga ziddir. Demak, yo qoliplar haqidagi xulosa hali izchil va mukammal emas, yoxud ajratilgan qoliplarda umumiylik yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birliklar kabi qoliplar ham miqdoran chekli va mohiyatan umumiy bo'lishi lozim.

Gaplarda keltirilgan qoliplarning cheksizligi sababi gaplarni umumlashtirishning ancha quyi bosqichida ekanligidir. Chunki, [undalma+kesim] va [ega+kesim] qoliplari ham o'zaro farqli va umumiy belgi-xususiyatlarga egadir. Bu qoliplar undalma va kesim uzvlari asosida o'zaro farqlanadi, biroq har ikkalasi uchun ham kesim uzvi qanchalik cheksiz ko'rinish kasb etmasin, ular lisonda bitta umumiylikka ega bo'lishi va bu umumiylikning zarrasi gap bo'lib kela oladigan istalgan hosilada mavjud bo'lishi shart va zarur. Xo'sh, o'zbek nutqida qo'llanila oladigan gaplardagi yuqori darajadagi umumiylik nimadan iborat va u qanday tiklanadi? Buni aniqlash uchun bir necha o'nlab gaplar olinib, ulardan nosintaktik, ya'ni almashtirilsa ham, o'zgartirilsa ham gap mohiyatiga daxl qilmaydigan fonetik (gap ohangi), grammatik (gap bo'laklari uchun asos bo'lgan so'z turkumlari) hodisalar, so'zlovchining kommunikativ niyati (ifoda maqsadi: darak, so'roq, buyruq), emotsional jihatlar (gapdagi his-hayajon), gap bo'laklari tarkibi (yig'ma, yoyiq, analitik bo'laklar), shaxsning tavsifi kabilar gapning zotini qorong'ilashtiruvchi o'zga hodisalar, tajallilar sifatida gap tarkibidan chetlashtiriladi. Shuningdek, tajallilardan xoli qilingan cheksiz qoliplardagi farqlar e'tibordan soqit qilinib, umumiyliklar saqlab qolinaveradi. Demak, gap LSQsini tiklash (aniqlash) ikki bosqichda amalga oshiriladi:

1.Nosintaktik xodisalarni chetlashtirish.

2.Farqlarni soqit qilish - aynanliklarni ajratish.

Quyidagi gaplardan dastlab nosintaktik hodisalarni chetlashtirishga harakat qilamiz.

1.SHavkat uyga borsin! 2.Qaylardasan, sevikli erkam? 3.G'urbat axtarganga g'urbat ekan bu dunyo! 4.Sen ham uni sevasanmi?

Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalar.

1.Ifoda maqsadi. Bu nosintaktik hodisa so'zlovchining maqsadi, kommunikativ niyati bo'lib, shu asosda darak, so'roq, buyruq gaplar hosil qilinadi. Bir gapni uning sintaktik qurilmasiga ta'sir qilmasdan har xil ohang yordamida darak, so'roq, buyruq gaplarga aylantirish mumkin. Masalan: 1. Jamshid uyga borsin (buyruq gap). 2.Jamshid uyga borsin (Jahongir uyga borsin, keyin gaplashamiz ma'nosida - darak gap). 3. Jamshid uyga borsin? (so'roq gap). Gap ohang jihatdan qancha o'zgarmasin, uning qurilishi o'zgarmsadan qolaveradi: [ega+hol+kesim]. Gapning ifoda maqsadini o'zgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa, ham sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, so'roq olmoshlari, yuklamalar). Demak, birinchi gapdagi buyruq, ikkinchi va to'rtinchi gaplardagi so'roq va uchinchi gapdagi

darak ma'nolari mantiqiy kategoriyaning ushbu gaplarda namoyon bo'lgan zarralari- gaplarning sintaktik tabiatiga daxldor o'zga, begona hodisaning tajallisidir.

2.Modal ma'nolar. So'zlovchining o'z fikriga munosabatini ifodalovchi modal ma'nolar ham gapning sintaktik qurilishiga ta'sir qilmaydi. Masalan, Shalola kelgan, Shalola kelgandir, Shalola keldi, Shalola, albatta, keldi gaplarining so'zlovchining fikrga betaraf munosabati, ikkinchisida gumonsirash, uchinchisida aniqlik, to'rtinchi gapda fikrning qat'iyligi namoyon bo'lgan. Bunday biror gapda anglashilgan so'zlovchining munosabati ikkinchi bir gapga ko'chirilsa ham, gaplarning sintaktik tabiati o'zgarmasdan qolaveradi. Yuqorida keltirilgan to'rtta gapning birinchisida qat'iylilik (SHavkat uyga borsin), ikkinchisida noaniqlik (Qaylardasan, sevikli erkam), uchinchisida afsus (G'urbat axtarganga g'urbat ekan bu dunyo), to'rtinchisida gumon (Sen ham uni sevasanmi?) kabi ma'nolar nosintaktik hodisalar sifatida ma'nolar namoyon bo'lgan.

3.Gap bo'laklarining ifodalanish xususiyatlari. Gap bo'laklarining qanday so'z bilan ifodalanganligi leksik hodisalarning gapda tajallilangan ko'rinishidir. Masalan, bo'laklarning ot yoki fe'ldan ekanligi, leksema yoki frazema bilan ifodalanganligi ham nutqiy sintaktik qurilishni belgilaydi, biroq lisoniy mohiyatga ta'sir qilmaydi. Bunga, deylik, ot bilan ifodalangan bo'lakni olmosh bilan almashtirish asosida (Nigora maktabga boradi - ega+hol kesim; U maktabga boradi - ega+hol+kesim) osongina amin bo'lish mumkin.

4.Murakkablashtiruvchi vositalar. Gap tarkibi undalma, ajratilgan bo'laklar, bo'laklarning uyushishi, kirish va kiritma vositalar yordamida murakkablashadi. Undalma, kirish va kiritmalar gap bo'laklari bilan mazmunan bog'langan, lekin grammatik munosabatga kirishmagan hodisalar bo'lib, gaplarning umumiy sintaktik qurilishini o'zgartirishga qodir emas. Masalan, Qaylardasan, sevikli erkam gapidagi undalma (sevikli erkam), Shavkat, so'zsiz, va'dani uddalaydi gapidagi kirish so'z (so'zsiz), Tabibning ta'biricha, bu dardga da'vo yo'q emish gapidagi kirish birikma (tabibning ta'biricha), Shoir (men uni ilgari ko'rmagan edim) rindona ijodkor sifatida taassurot qoldirdi gapidagi kiritma (men uni ilgari ko'rmagan edim) ana shunday nosintaktik hodisadir.

5.Ajratilgan bo'laklar ajralmish bo'laklarning ma'nosini muayyanlashtiruvchi vosita bo'lganligi bois, u o'ziga tegishli bo'lakni mazmunan to'ldiradi. Shu bilan birga, gap strukturasi kengaytiradi. Ajratilgan bo'laklar izohlanayotgan, to'ldirilayotgan bo'lak bilan birgalikda hokim uzvga tobelanadi: 1. a) U soyda, qo'sh yong'oqning tagida, qorga ko'milib uzoq turdi - [ega+hol+hol+kesim]. b) U soyda qorga ko'milib uzoq turdi - [ega+hol+hol+kesim]. 2. a)Oshpazning, Mamatqulovning, qo'li shirin ekan - [aniqlovchi+ega+kesim]. b) Oshpazning qo'li shirin ekan - [aniqlovchi+ega+kesim]. Demak, ajratilgan bo'laklar garchi intonatsion alohidalikka, mustakillikka ega bo'lsa-da, izohlanmish, to'ldirilmish bilan bir butun holda gap strukturasi o'rin oladi.

6.Navbatdagi murakkablashtiruvchi vosita uyushiq bo'laklar bo'lib, uyushgan barcha so'zlar gap strukturasi bitta uzv sifatida o'rin oladi. Masalan, Serquyosh, hur o'lkam elga baxt-najot (Madhiya) gapidagi ushgan

nok, balki olma ham o'sadi ko'rinishini olsa, avvalgi mazmuni bermaydi. (Qiyoslang: pishirib yedi- yeb pishirdi, to'y va tamosha, tamosha va to'y).

Ba'zi bog'lovchilar faqat ochiq qatorni, ba'zilari esa faqat yopiq qatorni tashkil etadi.

Ayiruv bog'lovchilar ochiq qatorni tashkil qiladi: 1.Biz uchun parvoz yo hayot, yo mamot, yo najot, halokat ishi bo'lmog'i lozim. 2.Bunda bor na ofat, na g'urbat, na g'am.

Biriktiruv va zidlov bog'lovchilari yo yopiq qatorni tashkil etadi, yoki qatorni yopadi.

Yopiq qatorni tashkil etish: Gullar va maysalar ajib bir guzallik baxsh etardi.

Qatorni yopish: Gullar, rayhonlar va maysalar ajib bir go'zallik baxsh etardi.

Tenglanish qatorining har ikkala turi - ochiq qator ham, yopiq qator ham bog'lovchisiz ham bo'lishi mumkin.

Bog'lovchili ochiq qator. Ayrim bog'lovchilar tenglik munosabatiga kirishayotgan har bir so'zshakl uchun qo'llanilib, qatorni bemalol davom ettirish mumkin: Salim ham o'qiydi, ham ishlaydi, ham davolanadi gapida ochiq qatorni tashkil etuvchi bog'lovchilar, aytilganidek, asosan, ayiruv bog'lovchilar va ham yuklamasidir.

Bog'lovchisiz ochiq qator. Bog'lovchisiz ochiq qatorni tashkil etuvchi a'zolar o'zaro uyushtiruvchi ohang yordamida bog'lanadi:

Muhayyo, Surayyo, Ra'no, Muqaddas,

Ko'zimni yashnatib kiyibsiz atlas.

Bog'lovchisiz ochiq qatorning ikki turi bor:

a)har xil predmet, belgi va shu kabilar sanaladi: Nonsiz, tuzsiz, suvsiz uch kun qiynaldi.

b)darajalanuvchi, ko'payuvchi, to'ldiruvchi a'zolar sanaladi: Tutab, burqsib, yonib, kuydi bechora.

Yopiq bog'lovchili qator a'zolari orasida:

a) uyg'unlik: Hakim qattiqqul va jiddiy edi;

b) zidlik: Sekin, ammo chiroyli yozadi.

ma'nolari mavjud.

Bog'lovchisiz yopiq qatorda tenglanuvchi a'zolar juftlashadi:1.Erta-indin kelarman (erta yoki indin kelarman). Ba'zan ayrim vositalar ham bog'lovchisiz qatorni tashkil qilishda qo'llaniladi: Senga emas, qizimga aytaman.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.
3. Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
4. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

5. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
6. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm]

pozitsiyasini egallagan bo'lsa, u alohida hukm va tugal ma'no ifodalaydi va gap hosil qiladi. Yuqorida keltirilgan gapda ham uyushgan kesimlarning barchasi Pm ko'rsatkichlari bilan shakllantirilganda, ularning har biri alohida-alohida gapni hosil qiladi va natijada qo'shma gap vujudga keladi. Qiyoslang: 1. Siz a'lochi va jamoatchi odamsiz (uyushiq kesimli gap) - Siz a'lochi va jamoatchisiz (qo'shma gap). 2. U vaqtlarda otam kosib, onam suvoqchi edi (uyushiq kesimli sodda gap) - U vaqtlarda otasi kosib edi va onasi suvoqchi edi (qo'shma gap).

Ikkinchi gapning har bir kesimini Pm bilan to'la shakllantirib, qo'shma gap tarzida qo'llash uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi. Shu bois ushbu o'rinda qo'shma gap emas, balki uyushiq kesimli sodda gapni ishlatish o'ng'aydir.

Uyushiq kesimlarning har xil turkumdan ifodalanishi ham uchraydigan hodisa. Bu ot va olmoshlarda mavjud: Taniganim bilganim sen va Salimdir. Biroq fe'l va boshqa turkum so'zlari uyushiq kesim hosil qila olmaydi. Chunki ot va fe'l boshqacha va qolgan turkumlar boshqacha tuslanishga ega bo'ladi: Itingdurman va bo'zlagaydirman. Bu gapda kesimlik ko'rsatkichlarini ikkala so'zshakl uchun bitta qilib bo'lmaydi: Itingdur va bo'zlagaydirman kabi.

Uyushiq kesimlarning oldin turganlari -i(b) shaklli ravishdosh bilan ifodalanganda hol bilan monand bo'lib qoladi: 1. U ko'rqib baqirib yubordi. 2. U shoshib, bilib, sayray boshladi. Har ikkala qo'llanishda ham fe'l so'zshakllar bir-biriga o'xshaydi. Biroq gaplardan birinchisida fe'llar hol (ko'rib) va kesim (baqirib yubordi) vazifalarida. Keyingi gapda esa uyushiq kesimlar mavjud. Biroq birinchi gapda uyushiqlikning zaruriy belgisi - uyushtiruvchi ohang mavjud emas.

Tenglanish qatorida bog'lovchilar. Tenglanish qatori bog'lovchili yoki bog'lovchisiz bo'lishi mumkin. Bog'lovchisiz qator faqat ohang yordamida hosil qilinadi: 1. Karima, Salima, Halima boqqa jo'nadilar. 2. U tanib, bilib, so'ray boshladi.

Bog'lovchili qator bog'lovchi vositalar yordamida hosil qilinadi: 1. Eshikdan yosh yigit va chol kirib keldi. 2. Farzandlarimiz dono va baxtiyordirlar.

Tenglanish qatori nisbatan cheklanmagan miqdordagi a'zolaridan yoki cheklangan a'zodan tashkil topishi mumkin. Bu a'zolararo munosabatlarning turi bilan bog'liq. Shunday tenglanish qatori mavjudki, bunda bemalol qatorni to'ldirish, yangi a'zolar bilan davom ettirish mumkin bo'ladi: U ko'k, qora, qizil qalamlar oldi. Bunday tenglanish qatori ochiq qator deyiladi. Ochiq qator shunday a'zolaridan tuziladiki, bunda bir a'zo boshqalariga qanday munosabatda bo'lsa, boshqa a'zolar ham unga shunday munosabatda bo'ladi. Yopiq qator esa shunday a'zolaridan tashkil topadiki, ularda qatordagi a'zolarining roli taqsimlangan bo'ladi: bir a'zo ikkinchisiga boshqacha, ikkinchisi birinchisiga boshqacha munosabatda bo'ladi. Bog'da nafaqat olma, balki nok ham o'sadi. Ochiq tenglanish qatorida tartib asosan, erkin: Bog'da o'rik, olma, shaftoli o'sadi gapini bog'da o'rik, olma, shaftoli, balki nok ham o'sadi tarzida berilsa ham, mazmunga putur yetmaydi. Yopiq tenglanish qatorida tartib ko'pincha qat'iy bo'ladi. Bog'da shaftoli, olma, balki nok ham o'sadi gapi Bog'da nafaqat

ikkita aniqlovchi (serquyosh, hur) gap strukturasi bir a'zo sifatida ishtirok etadi. Uyushgan bo'lak yopiq holatda bo'lsa, murakkablashish yanada kuchayadi. Ariq bo'yida loyga belanib o'ynayotgan bolalar, atrofda mudrab yotgan olapar, quyosh nurida jim-jim qilayotgan suv o'ziga xos sokin uyg'unlik kasb etgan edi. Bu gapdagi bolalar, olapar, suv so'zlari aniqlovchilari bilan birgalikda yopiq uyushiq bo'laklarni hosil qilib, yopiq uyushgan qismli bir butunlik sifatida namoyon bo'lgan.

Gap aytilgan tajallilardan xoli qilinsa, nisbatan umumiy bo'lgan [ega+kesim], [ega+to'ldiruvchi+kesim], [ega+to'ldiruvchi+hol+kesim], [aniqlovchi+to'ldiruvchi+hol+ kesim] kabi qoliqlar qoladi. Lekin bu beshta gap bo'lagining, shuningdek, bu gap bo'lagining bittasi, goh ikkitasi yoki uchtasini va h. tushirilgan holdagi ko'rinishlari kombinatsiyasidan yuzdan ortiq qoliqlar tuzish mumkin bo'ladi. Bizning oldimizda esa gapning nisbatan eng yuqori va umumiy qolipini tiklash vazifasi turibdi. Demak, keltirilgan gap qoliqlaridagi farqlardan voz kechib, umumiyliklarni saqlash asosida qolipni tiklashning ikkinchi bosqichini amalga oshirishimiz lozim.

Qolipni tiklashning ikkinchi bosqichida yuqorida nosintaktik - gapning lisoniy qurilishiga ta'sir etmaydigan tajallilardan xoli qilingan [ega + kesim], [ega + to'ldiruvchi + kesim], [ega + to'ldiruvchi + hol + kesim], [aniqlovchi + to'ldiruvchi + hol + kesim] qoliqlaridagi farqlar nazardan soqit qilinadi. Natijada yagona umumiylik sifatida kesim unsuri ajralib chiqadi. Kesim esa har doim mustaqil so'z va kesimlik shakllaridan iborat bo'lganligi bois uni shartli ravishda «atov birligi+kesimlik qo'shimchasi» yoki [WPm] (W-inglizcha word, Pm esa predikat va marker so'zlarining bosh harflaridir) shartli belgisi bilan belgilaymiz. [WPm] sodda gaplarning eng umumiy belgisi bo'lib, u barcha sodda gaplarda voqelanadi. Boshqa gap bo'laklarining birortasi gapda bo'lmasligi mumkin, lekin kesimning bo'lmasligi mumkin emas. Lisoniy sathda [WPm] bir necha oraliq ko'rinishlarga ham ega bo'ladi. O'zbek tilida grammatik shakllangan sodda gaplarning turlarini lisoniy va nutqiy sath yaxlitligida quyidagicha tasvirlash mumkin.

Sodda gapning tarkibiy qismlari. Gap kesimini shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi bo'lganligi sababli o'zbek nutqidagi gaplarning tarkibiy qismlarini shu gap tarkibiga kiruvchi so'zlarning va kesimlik kategoriyasi shakllarining valentligi belgilaydi. Demak, nutqiy gaplardagi ikki hodisani farqlash lozim:

gap markazini tashkil etuvchi so'zdagi kesimlik kategoriyasi shakllariga bog'lanuvchi so'zlarni :

gapda ishtirok etayotgan ma'lum bir so'zning ma'noviy valentligini to'ldirayotgan so'zlarni.

Bulardan birinchisi gap kengaytiruvchisi bo'lsa, ikkinchisi so'z kengaytiruvchilaridir.

Gap kengaytiruvchilari. Gap kengaytiruvchilari gap tarkibida ma'lum bir bo'lak vazifasida kelayotgan so'zlarning lug'aviy ma'nosi bilan emas, balki gapning kesimini shakllantirgan morfologik vositalarga bog'lanadi. Masalan: Biz bu kitobni kecha o'qidik gapini olaylik. Bu gapda ega (biz), aniqlovchi (bu), hol (kecha) va kesim (o'qidik) ishtirok etgan. Gap markazi (o'qidik) ni

lug'aviy ma'noni anglatuvchi (W) va kesimlik qo'shimchalariga (Pm) ajratamiz: o'qi (W) - dik (Pm) Gapdagi biz (ega) kesimlik kategoriyasi shaklining -k qismiga, kecha (hol) esa -di qismiga bog'langan. kitobni so'zi (to'ldiruvchi) kesimning lug'aviy ma'no anglatuvchi qismiga, bu (aniqlovchi) esa kitobni so'ziga bog'lanmoqda. Buni chizmada quyidagicha tasavvur qilish mumkin.

o'qi	+	di	+	k
kitobni		kecha		biz
		bu		

Demak, gapning kesimi tarkibidagi kesimlik qo'shimchalariga tobelangan kecha (hol) va biz (ega) so'zlari gap kengaytiruvchilaridir.

Berilgan gapdagi kesimlik qo'shimchalarini almashtirsak, uning birikuvchilari ham o'zgaradi.

Biroq o'qidik kesimining lug'aviy ma'no anglatuvchi qismi bo'lgan o'qi so'zining istalgan boshqa fe'l (yoz, chiz, ol, ber) bilan almashtirilib, -dik qismi saqlab qolinsa, biz ega, kecha hol vazifasida qolaveradi.

Gap kengaytiruvchisi sifatida ega gapning kesimlik qo'shimchalari tarkibidagi shaxs-son, hol esa zamon, modellik, tasdiq-inkor shakllari bilan bog'lanadi.

Gap kengaytiruvchilari faqat kesimga tobelanadi va uning boshqa bir so'zga tobelanishi kuzatilmaydi. Bu bilan u sintaktik qurilmadagi barcha tobe birliklarning umumiy - faqat bir so'zga tobelanish, lekin birdan ortiq so'zga hokim mavqaida bo'la olish qonuniyatini xususiyatini namoyon qiladi.

Modalga kengaytiruvchilar. Ma'lum bo'ldiki, (Pm) tarkibida tasdiq-inkor va modallik ma'nolari ham mavjud. Shuning uchun (Pm) da mujassamlashgan va turli vositalar bilan ifodalangan tasdiq-inkor, taxmin, gumon, shubha, ishonch, qat'iylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zarurat, majburiylik va h. ma'nolar gap tarkibida turlicha - kirish bo'lak, kiritma bo'lak kabi gapning boshqa bo'laklari bilan tobe - hokimlik munosabatiga kirishmaydigan va shu boisdan so'z birikmalarini ham tashkil eta olmaydigan modal so'zlar va tasdiq-inkor so'zlar vositasida kengaytiriladi. Masalan: 1. Nigora, ehtimol keladi. 2. Biz, shubhasiz, yutib chiqamiz. Gaplardagi ehtimol, shubhasiz so'z - gaplari sodda gap tarkibiga kirak ekan, gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmasa-da, mazmunan (Pm) ning tegishli ma'nolarini muayyanlashtiradi. Modal kengaytiruvchilar bu bilan lisoniy gap mazmunini nutqda to'laroq ochishga yordam beradi.

So'z kengaytiruvchilari. Gap tarkibidagi mustaqil so'zlik mavqeini saklagan barcha so'zlarning ma'noviy qobiliyati asosida kengaya olishini va shu qobiliyatni namoyon qilishini ta'minlovchi so'zlar so'z kengaytiruvchisi deyiladi. So'z kengaytiruvchilari gapning qurilishiga bevosita aloqador hodisa bo'lmay, ma'lum bir so'zning ma'nosini muayyanlashtirish, uni ochib berishga aloqador bo'lgan hodisadir. So'z kengaytiruvchisi mustaqil, alohida bir gap bo'lagi - gap qurilishining zaruriy tarkibiy qismi emas. U gapning ma'lum bir bo'lagiga ergashib, tobelanib keladi, gap markazi - kesim tarkibidagi kesimlik qo'shimchalari bilan bog'lanmaydi. Aniqlovchi ana shunday bo'lakning tipik ko'rinishi. Masalan: Bu kitobni kecha o'qidik gapidagi bu aniqlovchisi

kimga sen haqingda gapirdim. Bunday har joyda va har kimga so'z shakllari o'zaro teng aloqaga kirishgan, lekin biri gap kengaytiruvchisi (har joyda), ikkinchisi esa so'z kengaytiruvchisi (har kimga) dir. Bunday tenglanish qatori uyushmagan tenglanish qatori deyiladi. Uyushmagan tenglanish qatori a'zolarining har biri har xil lisoniy-sintaktik o'rnlarning to'ldiruvchilaridir. Xususan, mazkur gapdagi har joyda so'z shakli gap lisoniy strukturadagi hol o'rni to'ldirsa, har kimga so'zshakli gap markazidagi atov birligi (W) ning kengaytiruvchisi, gap lisoniy strukturasi bevosita daxldor bo'lmagan uzvdir.

Tenglangan so'z shakllarining har biri kengaygan bo'lishi ham mumkin: 1.U dengiz qiyofasini kasb etgan keng paxtazorga va undagi marra uchun kuyib-pishayotgan terimchilarga uzoq tikildi. 2.SHO'x yigitlar, erka qizlar quvnashar.

Uyushgan so'zshakllar. Uyushgan so'zshakllar har doim sintaktik mavqe va morfologik shakllanish jihatidan bir xil bo'ladi. Ular boshqa so'z bilan bog'lanishda tenglik saqlaydi. Ammo ularning qanday so'z bilan ifodalanishi - so'z turkumlari jihatdan bir xil bo'lishi va, demak, bir xil so'roqqa javob bo'lishi shart emas: Seni (olmosh) va Salomatning ukasini (ot) taqdirlashadi.

Uyushgan so'zshakllarining oxirgisi tegishli grammatik shaklni olib, oldingilari olmagan bo'lishi ham mumkin: Maydonni begona o't, tosh va har xil chiqindilardan tozaladik. Bunda uyushgan so'zshakllarining oxirgisi (chiqindilardan) chiqish kelishigi bilan shakllangan. Bu uyushgan so'z shakllarning grammatik shakllanishi har xil bo'lishi ham mumkin degani emas. Chunki oxirgi so'zshakldagi chiqish kelishigi uyushgan so'zlarning boshqalariga ham tegishli. Faqat nutqiy tejam grammatik ko'rsatkichning barcha so'zshakllarda takrorlanishiga monelik qiladi.

Uyushiq so'zshakllarining muhim nutqiy belgilaridan biri sanash ohangi bilan aytilishidir. Sanash ohangi bo'lmasa, sintaktik mavqe, grammatik shakl va ifodalanish jihatlari bir xilligiga qaramasdan so'zshakllar uyushiq sanalmaydi. Masalan, Mening diqqatimni dumaloq oppoq toshlar tortdi gapidagi dumaloq va oppoq so'zshakllari toshlar so'zshakllariga tobelanib, ifodalanish va grammatik shakl jihatdan bir xildir. Biroq uyushtiruvchi (sanash) ohangisiz ular uyushmagan kengaytiruvchilardir.

Demak, sintaktik mavqe, grammatik shakl bir xilligi va uyushtiruvchi ohanga egalik uyushgan tenglanish qatorining zaruriy belgisidir.

Uyushiq kesimlarning o'ziga xos xususiyatlari. Uyushgan ega, hol, to'ldiruvchi va aniqlovchilarda tegishli grammatik shakl har bir so'z shaklda alohida-alohida mavjud bo'lishi ham, faqat oxirgisida bo'lib, oldingilarida bo'lmasligi ham mumkin. Biroq uyushgan kesimlarda kesimlik shakllari bilan faqat o x i r g i k y e s i m shakllangan, boshqalari esa bu qo'shimchalarni olmagan bo'ladi.

1. Bizning yoshlar dono va zukkodirlar.

2. Do'kondorlar molini maqtab va xaridorlarni chorlab turardilar.

3. Voqea sodir bo'lgan joyga zudlik bilan borishimiz va masalaga oydinlik kiritishimiz lozim.

So'z kesimlik ko'rsatkichlari bilan shakllangan va kesimlik sintaktik

qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.

8. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
9. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti».1-maxsus son- T.: Sharq,1999.B.55-45.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Гарнинг qaysi bo'laklari ajratiladi?
2. Ajratilgan sifatlovchining boshqa Ablardan farqi
3. Ajratilgan ega haqida gapiring
4. Ajratilgan hol ega haqida gapiring
5. Ajratilgan to'ldiruvchi ega haqida gapiring

12-ma'ruza. Gap bo'laklarining uyushishi

(Tayanch tushunchalar: uyushiq bo'lak, so'z qo'shilmasi, so'z tizmasi, undalma)

Reja:

1. Gapning uyushiq bo'laklari
2. Uyushgan so'zshakllar
3. Uyushiq kesimlarning o'ziga xos xususiyatlari
4. Tenglanish qatorida bog'lovchilar

Gapning uyushiq bo'laklari. Gap o'zaro teng bog'lanishga ega so'zlar bilan ham kengayishi mumkin: Bodomlar, shaftolilar va o'riklar gulladi. Bu gapdagi bodomlar, o'riklar, shaftolilar so'z shakllari sintaktik mazmun jihatdan biri ikkinchisiga tobe bo'lmasdan, teng aloqaga kirishgan va bu aloqa teng bog'lovchilar yoki ohang vositasida amalga oshirilgan. Bunday tenglanish qatorini hosil qilgan so'z shakllar bir kengayuvchi so'zshaklga tobelanib, sintaktik jihatdan bir xil mavqega ega bo'ladi. Bunday so'zshakllar uyushiq so'zshakllar deyiladi. Tenglanish qatori gapda har qanday sintaktik mavqeni egallashi mumkin.

Kesim: Siz aqlli va tadbirkorsiz.

Ega: Go'yo Navoiy va Boyqaro qarshimda edi.

Hol: Suv o'ynoqlab, ko'piklanib oqardi.

To'ldiruvchi: U qalam, daftar, ruchka oldi.

Aniqllovchi: Nasibaning va Karimaning opalari keldi.

Undovlar: Aziz do'stlar, yurtdoshlar sizlarni sog'inib yashadim.

Ko'rinadiki, gapning konstruktiv bo'laklari ham, nokonstruktiv bo'laklari ham uyushishi mumkin.

Uyushiq so'zshakllar bir butun holda, yaxlit uzv sifatida gap struktur qolipiga bevosita (uyushiq kesim, ega, hol) yoki bilvosita (to'ldiruvchi, aniqllovchi va boshqa so'z kengaytiruvchilari) daxldor bo'ladi. Tenglanish qatoridagi so'zshakllar sintaktik jihatdan bir xil mavqega ega bo'lmasligi ham mumkin. Ya'ni ular bir hokim uzvga tobelanishsa va o'zaro teng aloqaga kirishsa-da, sintaktik vazifa jihatdan farqlanadi. Masalan: Har joyda va har

to'ldiruvchi (kitobni) ga tobelangan va gap tarkibida to'ldiruvchi bilan bir butun holda kesimga bog'lanadi.

Aniqllovchi gapdagi barcha bo'laklarni kengaytirishi mumkin.

Eganing kengaytiruvchisi : A'lochi Tohir keldi.

Kesimning kengaytiruvchisi: Sen ilg'or o'qituvchisan.

Holning kengaytiruvchisi: U azim shaharda yashaydi.

To'ldiruvchining kengaytiruvchisi: Aqlli bolalarni sevaman.

Aniqllovchining kengaytiruvchisi : Beg'ubor yoshligim taassurotlari hech qachon o'chmaydi.

Biz kecha bu kitobni o'qidik gapidagi kitobni so'zshakli bilan ifodalangan vositasiz to'ldiruvchini olib ko'raylik. Ma'lumki, vositasiz to'ldiruvchi bilan birikishi faqat o'timli fe'llarga xosdir. Shu boisdan vositasiz to'ldiruvchi kesimlik shakli bilan emas, balki kesim vazifasida ma'no jihatidan o'timli bo'lgan fe'lning kelishi bilan bog'liqdir. So'z va gap kengaytiruvchilarini farqlashga yuqorida tasvirlangan mezon asosida yondashadigan bo'lsak, bu gapdagi to'ldiruvchini ham so'z kengaytiruvchisi - o'timli fe'lning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan muayyanlashtiruvchi bo'lak sifatida baholash lozim.

Demak, to'ldiruvchi ham aniqllovchi kabi so'z kengaytiruvchisi bo'lib, gapning qurilishida mustaqil o'rin egallaydi, balki gap tarkibiga o'zi bog'lanayotgan o'timli fe'l bilan kiradi. O'timli fe'l gapda qanday mavqeda kelmasin, vositasiz to'ldiruvchi u bilan bir butunlikni tashkil etib, shu butunlikka nisbatan bo'lak maqomida bo'ladi. Boshqacha aytganda, mazkur gapda to'ldiruvchi gapning bo'lagi emas, balki kesimning bo'lagi - bo'lak ichidagi bo'lagidir.

To'ldiruvchi gapda ko'pincha kesimga bog'lanadi. Lekin to'ldiruvchi faqat kesimga tobelanib keladi, degani emas. U barcha bo'laklarni to'ldirishi mumkin.

Egani to'ldirish: Kitobni o'qigani yaxshi bo'ldi (t+e+k).

Kesimni to'ldirish: Tolib kitobni o'qidi (e+t+k).

Holni to'ldirish: Kitobni o'qiganligi uchun savollarni tez payqadi (t+h+t+h+k).

Aniqllovchini to'ldirish: Kitobni yirtgan kishining kimligi ma'lum (t+a+a+a+k).

To'ldiruvchini to'ldirish: Kitobdan o'qiganini so'zlab berdi (t+t+k).

Ko'rinadiki, 1- gapda to'ldiruvchi ega (o'qigani)ga, 2- gapda kesim (o'qidi)ga, 3- gapda hol (o'qiganligi uchun) ga, 4- gapda aniqllovchi (yirtgan) ga, 5- gapda to'ldiruvchi (o'qiganini) ga tobelanib kelayпти.

Demak, to'ldiruvchi fe'l ifodalangan barcha gap bo'laklariga bog'lanadi va gap tarkibiga o'zi bog'langan bo'lak bilan yaxlitligiga kiradi. Bu kengaytiruvchilar o'zi birikayotgan so'z bilan so'z birikmasi hosil qiladi, biroq gap qurilishi bilan bevosita aloqador emas.

Grammatik shakllangan gaplarning minimal va maksimal lisoniy sintaktik qoliplari. Avvalgi fasllarda gapning eng kichik lisoniy qolipi (WPM) ramzi bilan berilib, u gapning umumiy lisoniy mohiyati sifatida tasvirlandi. Bunda o'zbek nutqida qo'llanadigan barcha gaplarning eng umumiy belgilari

mujassamlashgan. Nutqdagi barcha gaplarning kesimdan boshqa bo'laklari olib tashlansa ham, u gap bo'la oladi. Biroq nutqiy gaplarning lisoniy sathda bu umumiylik (WpM) dan quyiroqda joylashgan boshqa umumiyliklari ham bor. Modomiki, gap kengaytiruvchilari gap mohiyatini belgilovchi asosiy vosita bo'lgan kesimlik qo'shimchalari (Pm) ga tegishli ekan, degan ixcham gaplardan boshqa barcha kengaygan gaplarda, kesim bilan birga, yana ikkita gap bo'lagini ajratish mumkin. Ular ega va hollardir. To'ldiruvchi va aniqlovchi esa barcha bo'laklarga, bo'lakning bo'laklariga bog'langanligi hamda so'z kengaytiruvchilari bo'lganligi bois lisoniy qolipdan o'rin ola olmaydi. Ular qaysi so'zga bog'lanayotgan bo'lsa, lisoniy sathda ularning valentliklari sifatida yashaydi. Ixcham gaplar esa umumiy qolip - WpMning aynan voqelanishidir. Masalan: Bahor. O'tlar yam-yashil kabi.

Demak, ega va hol bilan gapning minimal qolipi (WpM) ini kengaytirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi: E +H+ WpM

Bu gapning maksimal qolipi hisoblanadi. Boshqa barcha so'z kengshaytiruvchilari (to'ldiruvchi va aniqlovchilar) o'zi ergashib kelayotgan bo'laklar bilan bir butun holda bitta bo'lak (ega, kesim, hol)bo'lib keladi. Masalan, Shahobiddin hammaning boshini qizdirib, hissiyotni aqldan ustun qilgan bu soatda sohibqiron Amir Temurning Hindistonning podshohi bo'lgan zurriyoti o'zining qilich kesmaydigan, o'q o'tmaydigan nazarkarda botir ekaniga arslon kiyik bilan olishganda o'z g'alabasiga aniq bo'lganday ishonmoqda edi gapida uchta gap gap kengaytiruvchisi bor: soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday. Bular to'g'ridan-to'g'ri gap markazi (kesimi) dagi kesimlik qo'shimchalari bilan bog'langan. Qolgan so'zlar esa ana shu (soatda, zurriyoti, aniq bo'lganday, ishonmoqda edi) bo'laklarning ma'noviy valentligini to'ldirayotgan so'z kengaytiruvchilaridir.

Gapda hollar ma'noviy turlariga ko'ra nechta bo'lsa ham, u bitta N belgisi bilan gap qolipidan o'rin oladi.

Uyushiq bo'laklar gap strukturasi bir xil mavqeni egallaganliklari sababli ularni lisoniy sintaktik qolipda berishga ehtiyoj yo'q. Shuningdek, ajratilgan bo'laklar ham qaysi bo'lakni izohlayotgan bo'lsa, o'sha bo'lak bilan bir butunlik kasb etadi.

Lisoniy sintaktik qolipning cheksiz rang-baranglikda voqelanish imkoniyati ustiga nutqda har bir so'zning ma'no valentligi zaminida xilma-xil so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib kelish imkoniyati qo'shiladi va bu ko'rinishlarni cheksiz miqdorda ko'paytiradi. Lisoniy sintaktik qoliplarda har bir tashkil etuvchi (kesim, ega, hol) ning bitta so'z, so'z birikmasi, so'z birikmasi zanjiri, ajralmas birikmalar bilan ifodalana olish qonuniyati va bunday turli qurilishli birikmalarining sintaktik nuqtai nazardan teng huquqliligi mazkur imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Shuning uchun gapning o'ta sodda ko'rinish kasb etgan eng umumiy mohiyati - minimal qolipi - [WpM] ham, undan quyidagi umumiylik - maksimal qurilish qolipi - [Ye-N-WpM]ham nutqimizda mana shunday rang-baranglik va cheksiz imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Demak, kesim, ega, hol gapning lisoniy sathdan o'rin olgan bo'laklaridir.

ilmiy safarga jo'nadi. 2.Kapitan Mamedov so'z oldi - Mamedov, kapitan, so'z oldi.

Quyidagi gaplarda eganing o'zi ajratilgan: Siz, yoshlar - bizning umidimizsiz. Bunda yoshlar so'zshaklini ajralmish egadan oldinga o'tkazib bo'lmaydi. Ajratilgan ega izohlovchidan oldin bo'lganda uning o'rnini almashtirish mumkin: Jumaev dotsent - dotsent Jumaev kabi.

Ajratilgan hol. Bunda gapning bo'lagi ma'nosi juda ham aniq bo'lmagan, umumiy so'zshakl bilan ifodalanadi. Ajratilgan holning ma'nosi nisbatan muayyan va tor bo'ladi: Qishda, chillada, bo'rilar odamga ham hamla qiladi.

Ajralmish holsiz ajratilgan hol bo'lishi mumkin. Sharipov, hayolga cho'mib, bozorga qarab ketmoqda edi. Bunday ajratilmishni ajratish-ta'kid deb atash mumkin.

Ajratilgan to'ldiruvchi. Ajratilgan to'ldiruvchi ko'pincha olmoshning ma'nosini izohlaydi: Kecha kunduz seni, vafodorimni, o'ylayman.

Ajratilgan bo'laklar tahlilida yana quyidagilarga e'tibor berish lozim.

1.Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z yoki uyushiq so'zlar ajratilgan bo'lishi mumkin:

Salim va Shavkat - sinfdoshlar, yo'lga tushishdi.

Sinfdoshlar - Salim va Shavkat yo'lga tushishdi.

Birinci gapda sinfdoshlar, ikkinchi gapda Salim va Shavkat uyushiq so'zlari ajratilgan kengaytiruvchilardir.

Ajratilgan bo'laklarni aniqlashda tartib muhim rol o'ynaydi. Ajratilgan kengaytiruvchi keyin, ajralmish kengaytiruvchi oldin keladi:

1)U shaharga, Qarshiga ketdi.

3)U Qarshiga, shaharga, ketdi.

Birinci gapda Qarshiga, ikkinchi gapda shaharga so'z shakllari ajratilgan birliklardir.

Ajratilgan aniqlovchi bilan aniqlanmish distant holatda bo'lganda, ularning aloqasi kuchsizlanib, aniqlovchining nisbiy mustaqillik holati kuchayadi: Haligi yigit, qo'lida tuguni bor edi-ku, sartarosh, ertaga ta'tilga chiqar ekan.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

4. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WpM valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
5. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress,
6. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
7. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WpM-WpM]

Gapning ajratilgan kengaytiruvchilari bilan ajratilgan bo'laklar muqobil atamalar emas. Chunki ajratilgan bo'laklar deganda gap konstruktiv bo'laklarining ajratilishi tushuniladi. Ajratilgan kengaytiruvchilar atamasi esa bo'lak mavqeiga ega bo'lmagan atov birliklarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, Men seni, vafodorimni, sog'inganimni ayta olmayman gapida vafodorimni so'z shakli ajratilgan kengaytiruvchi, lekin gap bo'lagi emas.

Gapning ajratilgan kengaytiruvchilarining gap struktur sxemasiga munosabati ular izoxlayotgan atov birliklariniki kabi. Ajratilgan kengaytiruvchilar ajralmish (muayyanlashtirilayotgan) atov birliklarining «soylari» bo'lganligi bois ular bilan bir butun holda bevosita yoki bilvosita gap struktur qolipiga daxldor bo'ladi

Ajratilgan kengaytiruvchilar muayyanlashtirilayotgan bo'lakning «soyasi» bo'lganligi bois, sof nutqiy hodisadir. Shu boisdan uning mavjudligi va o'ziga xosligi sof nutqiy omil - ohang bilan ham bog'liqdir. O'ziga xos ohangdan mahrum qilinsa, u boshqa nutqiy hodisa - undalmaga monand bo'lib qoladi. Masalan, Erkin, ukam, injener bo'ldi gapida ukam atov birligi ajratilgan kengaytiruvchiga xos ohangdan mahrum etilsa (ukam birligidan keyin ajratish pauzasi qo'llansa), u egaga va eganing atov birligi esa undalmaga aylanib qoladi.

Gap va so'z kengaytiruvchilarining ajratilishida o'ziga xosliklar bor.

Gapda izohlovchining ajratilishi boshqa kengaytiruvchilarga nisbatan o'ziga xosdir. Izohlovchi odatda izohlanmishdan oldin keladi: traktorchi Toshpulat, oshpaz Mamatqulov, professor Jo'raev kabi. Izohlovchi ajratilganda, izohlanmish qanday mavqeda bo'lsa, u ham shunday mavqega ega bo'ladi. Masalan, Traktorchi Toshpo'lat smenani topshirdi gapida izohlovchi (traktorchi) ega (Toshpo'lat) ga tobe. Biroq u ajratilsa, gap egasiga tobeligi yo'qoladi va o'zi ham egaga aylanadi. Toshpulat, traktorchi, smenani topshirdi. Bu gapda traktorchi so'zshakli o'rni o'zgargan izohlovchi emas, balki tamoman yangi mavqe (gap konstruktiv bo'lagi - ega) olganligini izohlanmish (Toshpo'lat) ni gapning boshqa konstruktiv yoki nokonstruktiv bo'laklari vazifasiga qo'yish bilan amin bo'lish mumkin:

Bu kishi - Toshpo'lat, traktorchi.

Toshpo'latni, traktorchini, taniyman.

Toshpo'latning, traktorchining, obro'yi baland, hurmati joyida.

Birinchi gapda «sobiq» izohlovchi bo'lmish traktorchi kesim, ikkinchi gapda to'ldiruvchi, uchinchi gapda qaratuvchi aniqlovchi vazifasida kelgan. Demak, bunday holda ajratilish natijasida izohlovchi o'z sifatini o'zgartiradi.

Ajratilgan sifatlovchi. Sifatlovchi aniqlovchi ajratilganda ham aniqlanmishdan keyinga o'tadi: 1.Ipaklari tillodan do'ppi tikdim - Do'ppi tikdim, ipaklari tillodan. 1.Yalang oyoq Qobil bobo dag'-dag' titaraydi - Qobil bobo, yalang oyoq, dag' - dag' titraydi.

Gapning boshqa turdagi kengaytiruvchilari ajratilganda, ajralmish va ajratilgan kengaytiruvchila grammatik shakl va sintaktik mavqe jihatidan sifat o'zgarishi kasb etmaydi.

Ajratilgan ega. Izohlovchi ta'kidlanganda, ajratilgan egaga aylanadi: 1.Dotsent Jumaev Tursunali ilmiy safarga jo'nadi - Jumaev Tursunali, dotsent,

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet,
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.:
4. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Nazarova S. Erkin birikmalarda bog'lanish omillari. NDA, -T.1997.
2. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WPm valentligi asosida): F. f. n. dis...avt.-T.,1997. - 21 b.
3. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress, 1978.
4. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
5. Mengliev B.R. Lisoniy tizim yaxlitligida sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dokt. ... dis. - T., 2002. - 248 b.
6. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399
7. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutqiy gapning belgilarini sanang.
2. Gapning shakllanishida leksik omilning roli.
3. Gapning shakllanishida morfologik omilning roli.
4. Gapning shakllantirishda ohangning roli.
5. Gap LSQ ni misollar asosida tiklang.
6. Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalarni sanang.
7. Sodda gapning tarkibiy qismlari haqida ma'lumot bering.
8. Grammatik shakllangan gaplarning minimal va maksimal lisoniy sintaktik qoliplari haqida ma'lumot bering.

7-ma'ruza. Lisoniy sathda gap bo'laklari. Kesim

(**Tayanch tushunchalar:** Kesim, gap markazi, gap bo'laklarining darajalanishi, kesimning tarkibi, kesimlik shakllari, QG uzvlari, lison va nutq.)

Режа:

1. Kesim. Kesimlik kategoriyasi.
2. Grammatik shakllangan gaplar.
3. Semantik-funksional shakllangan gaplar.
4. Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari.
5. Kesimning [W] ga ko'ra turlari.
6. Sodda kesim. Murakkab kesim. Tarkibli kesim.

Kesimlik kategoriyasi. Gap bo'laklari Pm ma'nosi bilan uzviy bog'liqdir. Shu boisdan gap bo'laklarini ko'rib o'tish bevosita gapning «jon»ini, markazini shakllantiruvchi vosita - kesimlik kategoriyasining tarkibi, ma'nolari va ifodalanish usullariga qisqacha sharh berishimiz zarur. Zero, gap kengaytiruvchilari tushunchasi, ularni ajratish shu asosda gapning struktur zaruriy va ixtiyoriy tarkibiy qismlarini ajratish gapning «yuragi», gapning gap ekanligini ta'minlovchi kesimlik kategoriyasi va uning ko'rsatkichlari, ifodalanish xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, gapning gapligini, ya'ni bir nisbiy tugal fikrni, so'zlovchining hukmini, o'y-xayollarini boshqalarga yetkazishning, ular tomonidan to'g'ri anglanishining eng muhim omili - bu nutq bosqichida nutq sharoiti, lisoniy bosqichda esa kesimlik kategoriyasidir.

Demak, kesimlik kategoriyasi fikrni shakllantiruvchi uni tinglovchiga yetkazishning eng muhim lisoniy omildir. Kesimlik kategoriyasi mazmun jihatidan tasdiq-inkor (T), so'zlovchining bayon etilgan fikrga bildirgan munosabati (M), zamon (Z) va shaxs-son (SH) ma'nolaridan tarkib topadi. (Buni qisqacha shartli ravishda T, M, Z, Sh deb belgilaymiz va qulaylik uchun keyingi o'rinlarda ana shu shartli qisqatmalardan foydalanamiz). Bu ma'nolar yaxlit holda voqelangandagina ichki mazmun tomonini namoyon qila oladi. T, M, Z, Sh ma'nolarining har biri alohida-alohida ravishda yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, modal so'zlarda mayl (modallik) ma'nosi bo'ladi. Kishilik olmoshlari va egalik qo'shimchalarida shaxs-son ma'nosi yetakchilik qiladi. Tasdiq-inkor so'zlari (ha, yo'q) da bo'lishli-bo'lishsizlik (-ma, 0) da tasdiq-inkor ma'nosi yorqin ifodalangan bo'ladi. Payt ravishlari, zamon otlari, shuningdek, o'rin-payt kelishigi shaklida, ravishdosh va sifatdoshlarda zamon ma'nosi ifodalanadi. Lekin bularning barchasi alohida-alohida voqelanishlar bo'lib, kesimlik vazifasida yuzaga chiqishidan boshqa holatlarda yaxlit sistem tabiatga ega bo'lmaydi. Zero, kesimlik kategoriyasi mazkur alohida olingan kategoriyalarning yaxlitligi (sistemasi) dan iboratdir. Har qanday tizim o'z tarkibiy qismlarining oddiy yig'indisidan kattaroq butunlikdir. Chunki T,M,Z,SH, kategoriyalari kesimlik kategoriyasida birlashar ekan, bu butunlik tarkibiy qismlarida avval bo'lmagan, lekin sistema tashkil etganda tug'iladigan hodisalarni ham qamrab oladi. Masalan, o'tgan yili o'qimagan odam birikuvidagi o'qimagan so'z shaklining birikuvchisi o'tgan yili so'z kengaytiruvchisi (lekin gap bo'lagi emas) dir. U o'tgan yili o'qimagan gapidagi

11-ma'ruza. Gap bo'laklarining murakkablashuvi. Gapda ajratilgan bo'laklar

(**Tayanch tushunchalar:** ajratilgan bo'laklarning gap qurilishidagi o'rni, ajratilgan markaziy bo'lak, ajratilgan bosh bo'lak, ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar, ajratilgan to'ldiruvchining o'ziga xosligi)

Режа:

1. Гарнинг ajratilgan so'zshakllari
2. Ajratilgan sifatlovchi
3. Ajratilgan ega
4. Ajratilgan hol
5. Ajratilgan to'ldiruvchi

Гарнинг ajratilgan so'zshakllari. Gapda ishtirok etayotgan atov birliklarning ma'nolari so'zlovchi uchun yetarli darajada ochilmagan bo'lishi mumkin. Shunda ularning ma'nolarini muayyanlashtirish maqsadida alohida, ta'kid ohangiga ega bo'lgan atov birliklari nutqqa kiritiladi. Quyidagi gaplarga e'tibor bering:

SHavkat she'r o'qidi.

Yurtim - Nurota

Uning kafolati kerak bo'ladi.

Soy buyida uzoq turdi.

Seni sog'indim.

Tinglovchi uchun ushbu gaplardagi ma'lum bir so'zlar ma'nolari izohlarsiz noaniq bo'lishi mumkin. Buni e'tiborga olgan holda so'zlovchi ularni muayyanlashtiruvchi so'zlar bilan qo'llaydi. SHavkat, shoir, she'r o'qidi. Yurtim - Nurota, tog'lar orasi. Uning, Ikrom Imomzodaning, kafolati kerak bo'ladi. Soy buyida, qo'sh yong'oqning tagida, uzoq turdi. Seni, vafodorimni, sog'indim.

Birinchi gapda ega (SHavkat) ning ma'nosini shoir so'zi, ikkinchi gapda kesim (Nurota) ning ma'nosini tog'lar orasi, uchinchi gapda aniqlovchi (uning) ning ma'nosini Ikrom Imomzodaning so'z shakli, to'rtinchi gapda hol (soy bo'yida) ning ma'nosini qo'sh yong'oqning tagida so'z shakli, beshinchi gapda to'ldiruvchi (seni) ning ma'nosini vafodorimni so'zshakli izoxlagan, to'ldirgan, muayyanlashtirgan. Bu so'zlar o'zlari izohlayotgan so'zlar bilan bir hokim so'zga tobelanadi. Undan faqat tor ma'noga egaligi va ta'kid ohangi bilan ajralib turadi. Bunday atov birliklari gapning ajratilgan kengaytiruvchilari deyiladi. Gapning so'z kengaytiruvchilari ham, gap kengaytiruvchilari ham ajratilishi mumkin. Yuqoridagi birinchi va ikkinchi gaplarda so'z kengaytiruvchilari, 3-, 4-, 5- gaplarda esa so'z kengaytiruvchilari ajratilgan. Shu boisdan ajratilgan kengaytiruvchilarni:

a) ajratilgan gap kengaytiruvchilari;

b) ajratilgan so'z kengaytiruvchilari

tarzida ikkiga bo'lib o'rganish mumkin.

unsuri egallashi soʻzi kesim mavqeida kelganda konstruktiv boʻlak, boshqa hollarda (hol va ega bogʻlanganda) esa soʻz kengaytiruvchisidir.

Demak, maʼlum boʻladiki, muayyan aktant birlikning gap yoki soʻz kengaytiruvchisi mavqeida boʻlishi kengayuvchi soʻzning sintaktik mavqei bilan belgilanadi.

Gap boʻlagi maqomida soʻz ham, soʻz birikmasi ham kelishi mumkin. Gap boʻlagi vazifasida kelgan soʻz oʻz kengaytiruvchilari bilan bir butun holda bitta gap boʻlagi (yoki boʻlakning boʻlagi) sanaladi.

Gapni boʻlaklarga ajratish va soʻz birikmasiga ajratish sintaktik tahlilning ikki xil koʻrinishidir. Gapni boʻlaklarga ajratish kommunikativ birlik tahlili boʻlsa, soʻz birikmalariga ajratish nominativ birlik tahlilidir.

Demak, toʻldiruvchi va aniqlovchi soʻz kengaytiruvchilari boʻlganligi bois gap boʻlaklari tahlilida eʼtiborga olinmaydi. Gapni soʻz birikmalariga ajratishda esa kengayuvchi soʻz kengaytiruvchi soʻz bilan birikma sifatida olinadi. Gap kengaytiruvchilari biror soʻz (atov birligi) maʼnosini emas, balki kesimlik qoʻshimchasi maʼnosini muayyanlashtirganligi bois, soʻz birikmalari sifatida olinmaydi.

Demak, xulosa qilish mumkinki, soʻz kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilari munosabatidan kelib chiqqan holda soʻz birikmalari tahlilini gap boʻlaklari tahlili bilan qorishtirmaslik kerak.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Neʼmatov H. va b. Oʻzbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
2. Mengliev B. Oʻzbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. Oʻzbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

4. Akramov Sh. Oʻzbek tili gap qurilishida toʻldiruvchi va hol munosabati (WPM valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
5. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oliy oʻquv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: Oʻzbekiston, 1992. - 399 b.
6. Umumiy oʻrta taʼlimning Davlat taʼlim standartlari va oʻquv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Taʼlim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

oʻtgan yili soʻz shakli gap boʻlagi (hol)dir. Demak, birinchi qurilmadagi kesimlik kategoriyasi azosi emas, shu boisdan uning birikuvchisi (oʻtgan yili) gap boʻlagi emas. Ammo ikkinchi qurilmada -gan kesimlik kategoriyasini tarkibiy qismi boʻlib, uning birikuvchisi gap boʻlagidir. Gap kesimlik tarkibidagina gap boʻlaklarini oʻziga tobelaydi. Bu uning butunlik tarkibida kasb etgan yoki namoyon boʻlgan belgisidir.

Kesimlik kategoriyasining nutqiy gaplarda voqelanishidagi ikki holatini farqlash lozim.

1. Kesimlik kategoriyasining grammatik (morfologik) shakllar orqali voqelanishi.

2. Kesimlik kategoriyasining semantik-funksional ifodalanishi.

Bundan kelib chiqqan holda gaplarni ikkiga ajratish mumkin:

1. Grammatik shakllangan gaplar.

2. Semantik-funksional shakllangan gaplar.

Grammatik shakllangan gaplar. Grammatik shakllangan gaplarda kesimlik kategoriyasi shakli kesimlik qoʻshimchalarining faqat oʻzi bilan yoki bogʻlama va kesimlik qoʻshimchalari vositasida yasalishi mumkin.

Oʻzbek tilida kesimlik qoʻshimchalarining quyidagi turlari mavjud.

1. Kesimlik kategoriyasining tarkibiy qismlari sinkretik, yaʼni ajralmas, bitta moddiy koʻrinishda berilgan qoʻshimchalar boʻladi: oʻqi -y, ket- aylik, kel- di. Bu qoʻshimchalar (-y, -aylik, -di) ning har birida tasdiq-inkor, shakl, zamon va shaxs-son maʼnolari birgalikda umumiy shaklga egadirlar. Masalan, oʻqiy kesimidagi -y qoʻshimchasi boʻlishlilik (-may uning boʻlishsiz shakli), buyruq- istak mayli (bunda -sin, -ng, (oʻqisin, oʻqing) bilan paradigma - oʻxshashlik qatori hosil qiladi), kelasi zamon, birinchi I shaxs (II shaxs oʻqi), birlik (koʻplikda oʻqiylik) maʼnolariga ega. Bunday holatni borsa, yozsa soʻzshakllari tarkibidagi shart mayli qoʻshimchasida ham koʻrish mumkin. Bunday sinkretik shaklli maʼnolar nol morfemalarda ham mavjud: 1. Oʻqi! 2. SHavkat - shoir. 3. Qish.

2. Kesimlik qoʻshimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida qoʻshimcha bilan, modallik, mayl, zamon, shaxs-son qorishiq ravishda bitta qoʻshimcha bilan beriladi: kel - ma - di, kel - ma -y,

3. Kesimlik qoʻshimchasi tarkibida tasdiq-inkor, modallik, zamon maʼnolari qorishiq holatda bir qoʻshimcha bilan, shaxs-son maʼnosi boshqa qoʻshimcha bilan beriladi: bor- sa -ng, oʻqi- sa -ngiz, koʻr- di - mi.

4. Kesimlik qoʻshimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida, shaxs-son alohida, modallik va zamon maʼnolari qorishiq qoʻshimcha bilan ifodalanadi: koʻr-ma-di-ngiz.

5. Kesimlik kategoriyasining har bir maʼnosi alohida-alohida qoʻshimchalar bilan ifodalanadi: koʻr-ma-sa-ydi-ngiz.

6. Kesimlik kategoriya maʼnolarini ifodalashda bogʻlama yoki toʻliqsiz feʼl vositalarida yuzaga chiqadi. Masalan: Borgan yigit men boʻlaman (A. Muxtor). Hamon yodimdadir: gul chogʻi erdi (Uygʻun, I. Sulton).

7. Kesimlik kategoriyasi maʼnosi harakat tarzida shakllari bilan analitik usulda ifodalanadi: Uni koʻrdi-yu, baqirib yubordi. Siringni hech kimga ayta koʻrma.

Sanab o'tilgan barcha vositalar lisoniy mohiyat nuqtai- nazaridan bir kategoriyaning shakllari sifatida baholanadi va lisoniy sintaktik qolipda, aytilganidek, bitta ramz - (Pm) shartli belgisi bilan beriladi. Quyidagi gaplarning kesim oldiga diqqat qiling.

Sensan har narsadan mutabar aziz(W-sen, Pm-san).

Ha, ha, ammanni buzog'isan (W-buzog', Pm- san).

U cho'l burguti edi (W - cho'l burguti, Pm- edi.)

U shu yerda yashaydi, uyi ham shu maktabda (W-yasha, maktabda, Pm -di).

Ma'lum bo'ladiki, [W Pm] (W) va (Pm) qismlaridan iborat bo'lib, atov ma'nosini (W), kesimlik ma'nosini (Pm) ko'rsatkichlari beradi. (Pm) ko'rsatkichlari formal jihatdan ifodalanganda Pm morfemali deyiladi. Masalan, Uyim shaharda gapidagi shaharda so'zshakli alohida olinganda unda kesimlik ma'nosi, vazifasi mujassamlashgan emas. Bu vazifa unga kontekst (nutq sharoiti, gapdagi o'rni va h.) kabilar tomonidan kiritilmoqda. Bunda Pm morfemali ekanligiga uni shahardadir, shaharda edi, shaharda bo'ladi tarzida o'zgartirish bilan ham amin bo'lish mumkin. Demak, Uyimiz shaharda gapida Pm tarkibiy qismlari quyidagicha: T - tasdiq, M - aniq, Z - hozirgi zamon, Sh - III shaxs. Bunda ham kesimning tarkibiy qismlari W va Pm ajralib turibdi. Shu xususiyatga ko'ra, ular semantik- funksional shakllangan gaplardan ajralib turadi.

Semantik-funksional shakllangan gaplar. Semantik-funksional shakllangan gaplar to'rtga bo'linadi:

Modal so'z- gaplar (Kelasizmi?- Albatta)

Undov so'z- gaplar (Beh-beh! Oh-oh)

Tasdiq inkor so'z- gaplar (Ha, yo'q)

Taklif-ishora so'z-gaplar (Ma.)

Bu so'z-gaplarning barchasida kesimlik kategoriyasi ma'nosi (TMZSH) so'zning lug'aviy ma'nosida mujassamlashgan bo'ladi. Shuning uchun bunday so'z-gaplar:

a) hech qachon kesimlik qo'shimchalarini qabul qila olmaydi.

b) nutqda alohida gap bo'lib kela oladi.

v) boshqa gap tarkibiga kirganda, uning biror bo'lagi bilan semantik aloqaga kirishmaydi va o'z mustaqilligini saqlab qolaveradi.

Semantik-funksional shakllangan so'z-gaplarda kesimlik ma'nosi atov birligi (W) ning lug'aviy ma'nosi tarkibida mujassamlashgan bo'lib, bunday gaplar kesimi Wm ramzi bilan beriladi.

Semantik-funksional shakllangan gaplarda kesimlik ma'nosi so'z-gaplarning lug'aviy ma'nosi bilan bir butunlikni tashkil etganligi sababli kesimlik kategoriyasi uchun xos bo'lgan tasdiq-inkor, modallik, mayl, zamon, shaxs-son (TMZSH) ma'nolarining rang-barangligi yo'q. Bunda kesimlik kategoriyasining barcha ma'nolari uchburchak burchaklarining yig'indisiga o'xshaydi. Ma'lumki, uchburchak burchaklarining yig'indisi 1800 teng bo'lib, bir burchak kattaroq bo'lsa, buning evaziga boshqa burchaklar kichrayadi. Semantik-funksional shakllangan gaplarda ham kesimlikning to'rtta ma'nosidan biri yuzaga chiqqanda boshqalari 0 (nol) ga teng bo'ladi. Bu tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarining har biri uchun alohida-

bo'ladi. Misolga murojaat qilamiz: Shavkat tayyorlanayotganda bexabar edi. Bu gapning struktur sxemasi quyidagicha:

Ko'rinadiki, bu gap qanchalik keng bo'lmasin, uning struktur qolipi o'ta sodda va oldingi nutqiy gap qolipidan mutlaqo farqlanmaydi.

So'zlarning nutqiy voqelanishi ular bevosita konstruktiv bo'lakka bog'langanda yuz beradi. Konstruktiv bo'lak bo'lishi uchun kesimlik shakllanishi zarur bo'ladi. Chunki kesim mavjud bo'lsagina, unga bog'langan ayrim so'zlar konstruktiv bo'lak tabiatiga ega bo'ladi. Masalan, Qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori o'rinni egallashi nutqiy hosilasi xabar ifodalash xususiyatiga ega emas. Chunki unda kesim yo'q. Demak, bu hosila gap emas va unda gap bo'laklari ham mavjud emas. Bu hosila gap qolipiga daxldor qilinsa, qolip to'ldiruvchisi maqomini olsa, so'zlardan mutlaq hokimlarining mavqei o'zgaradi va boshqalari ham shu hokim unsur orqali gap qolipiga kiradi. Bu yoyiq unsur gapda kesim, ega, hol kabi konstruktiv bo'laklar mavqeini egallashi mumkin.

Kesim: Mening orzuim - qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori o'rinni egallashi.

Ega: Qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori o'rinni egallashi -mening orzuim.

Hol: Qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori o'rinni egallaganligi uchun biz behad ruhlandik.

Demak, dastlabki nutqiy hosila gap tarkibiga kiritilsa, undagi bosh kengayuvchi unsur (egallashi) gapning konstruktiv bo'lagiga aylanadi, sifat o'zgarishiga uchraydi, gap qolipiga bevosita daxldorlik kasb etadi. Lekin uning kengaytiruvchilari u orqali - bilvosita gap qolipiga aloqador bo'ladi, ular mavqeidagi o'zgarish sifat o'zgarishi darajasida bo'lmaydi.

So'z va gap kengaytiruvchilari bir-biriga aylanib turadigan hodisalardir. Masalan, Kecha kelgan bolani tanimadim gapida kecha so'zi kelgan so'zining kengaytiruvchi. Lekin Bola nega keldi? gapida u gap kengaytiruvchisi maqomini olgan. Birinchi birikuvda u kelgan so'zshaklidagi zamon ma'nosiga bog'langan. Ikkinchi gapda esa so'zshakl kesimlik kategoriyasi tarkibidagi zamon ma'nosiga daxldordir. Kecha kelgan bola birikuvdagi kelgan so'zshaklidagi zamon ma'nosi bilan keldi so'zshaklidagi zamon ma'nosi farqlanadi. Birinchi so'zshaklidagi zamon sifatdosh shaklining ma'nosi bo'lsa, keldi gap markazida tasdiq-inkor, modallik, shaxs-son va kesimlik pozitsiyasi unsurlari sistemasidan iborat butunlikning tarkibiy qismidir. To'g'ri chiziq uchburchakning tomoni sifatida boshqa mohiyatga, kvadratning tomoni sifatida boshqa mohiyatga ega bo'lgani kabi, zamon ham Kecha kelgan bola birikuvda boshqa, Bola kecha keldi birikuvda boshqa butunlikning tarkibiy qismidir. Harakatning bajaruvchisi ham goh so'z kengaytiruvchisi, goh gap kengaytiruvchisi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Salim kecha kelgan. Salim kecha kelganda men yo'q edim juftligining birinчисida Salim gap kengaytiruvchisi (ega), ikkinchi gapda esa so'z kengaytiruvchisidir, ya'ni konstruktiv bo'lak emas. Shuningdek, keltirilgan misoldagi mintaqa bosqichida

qaralmish] qolipi emas, balki so'zlarning ma'noviy munosabatlari hosilasidir.

Qaralmishdagi egalik affiksi qaratuvchining qaysi shaxsda ekanligini bildirib turadi. Shu boisdan ko'p hollarda qaratuvchi qo'llanilmasligi ham mumkin: ukang, kitobing kabi. Bunda ta'kid muhim rol o'ynaydi. Qaratuvchini ta'kidlash lozim bo'lganda, u, albatta, qo'llanadi. Boshqa hollarda qaratuvchining qo'llanishi nutqiy ortiqchalikni keltirib chiqaradi.

Umuman, qaratuvchining qo'llanilmasligi quyidagi hollarda yuz beradi:

1. Qaratuvchi vazifasida o'zlik olmoshi qo'llanishi lozim bo'lganda: Salim o'rtoqlariga xat jo'natdi.

2. Qaratuvchidan anglashilgan ma'no birinchi gaplardan ma'lum bo'lib turgan bo'lsa, uslubiy ortiqchalikdan qochish maqsadida: Men sevgan qizimga uylandim. (Mening) Xotinimning otasi savdogar edi.

3. Ta'kidlash lozim ko'rilmaganda: Bog'imda anorim bor.

So'z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilarining muvofiqlashuvi va farqlanishi. So'z kengaytiruvchisi so'z semantik imkoniyatidagi bo'sh o'rinlarni to'ldiruvchi antantlardir. Aktantlar nutqiy gaplar tarkibida so'z birikmalarini hosil qiladi. Bu birikuvchilarda bo'sh o'rinlari to'ldirilayotgan (biriktiruvchi) so'z hokim so'z, bush o'rinni to'ldirayotgan so'z tobe so'z sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, qizil olma birikuvida qizil so'zi olma so'zi zamiridagi ma'noviy mohiyatning «belgi» ma'no bo'lakchasini muayyanlashtiruvchi aktant bo'lib, olma so'ziga «xizmat qilayotganligi» bois unga tobe unsur maqomida bo'ladi. Demak, biror so'zga tobelanib kelayotgan so'z bo'sh o'rinni to'ldiruvchi, aktant atamallari bilan yuritiladi. Ana aktantlar nutqda, an'anaviy tahlil usullari asosida aytganda, ega, hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi atamallari bilakn nomlanadi. Biroq bu atamalar ostida tushuniluvchi hodisalar so'z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilari farqlanishi nuqtai nazaridan baholansa, butunlay boshqa holat vujudga keladi. Kengayuvchi so'z gapning kesimi mavqeida kelganda, gap kengaytiruvchilari gap lisoniy strukturasiiga bevosita daxldor bo'ladi. Masalan, Jahongir kitobni tez o'qidi gapining lisoniy struktur sxemasi quyidagicha:

Bundagi uchta so'z bevosita konstruktiv bo'laklari voqelantiruvchidir. Bular: Jaxongir, tez, o'qidi. Faqat kitobni so'zi bevosita o'qi so'zi orqaligina lisoniy strukturaga daxldor bo'ladi. Bular Jahongir tez o'qigan kitobni men olaman tarzida o'zgartirilsa, oldingi gapda gap kengaytiruvchisi va gapning konstruktiv bo'laklari ifodalovchilari bo'lgan Salim, tez so'zlari endi oldingi mavqelaridan mahrum bo'ladi. Ulardagi konstruktiv bo'laklarga bevosita daxldorlik bilvositalikka, gap kengaytiruvchilik so'z kengaytiruvchilikka aylanadi.

Oldingi gapda bevosita gap kesimidagi Pm ga daxldorlik kasb etib turgan Jahongir va tez so'zlari kesimdagi atov birligi (W) kengaytiruvchisi bo'lgan kitobni so'zshaklining aktanti hisoblangan o'qigan so'zining kengaytiruvchilaridir.

Ko'rinadiki, gapning konstruktiv tizimidan faqat Pm ga bog'langan hokim uzv o'rin oladi. Hokim uzvga tobelangan, ergashib kelayotgan aktantlar nutqiy gap tarkibidagina bo'ladi. Nutqiy gap qanchalik kengaymasin, u, kengaymagan ko'rinishida bo'lgani kabi, lisoniy strukturaga bir xil daxldor

alohida so'zlar borligi bilan belgilanadi. Masalan, «qat'iy bo'lishlilik» ma'nosi (ya'ni mayl ma'nosining ko'rinishi) albatta so'zi bilan ifodalansa, kesimlik shaklidagi - ma qo'shimchasi ifodalaydigan shunday bo'lishsiz ma'no mutlaqo so'z gapi bilan beriladi. Ha, so'zida tasdiq, yo'q so'zida inkor ma'nosi mavjud.

Kesimlik kategoriyasi ma'nolari kesimdagi atov birligi lug'aviy ma'nosiga singganligi tufayli so'z-gaplarda bu ma'nolarning har biri alohida-alohida va rang-barang ko'rinishlarda ifodalash imkoniyatlari cheklangan. Shu boisdan o'zbek tilida kesimlik qo'shimchalarini qabul qiladigan, kesimlik kategoriyasining barcha ma'nolarini ifodalay oladigan, lug'aviy ma'nosi kesimlik qo'shimchalariga befarq bo'lgan, ya'ni ularni erkin biriktira oladigan mustaqil so'z (fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid va olmosh) lardan lug'aviy ma'nosida kesimlik kategoriyasi qo'shimchalarini biriktira olmaydigan, lekin ularning ma'nolaridan birini o'z lug'aviy ma'nosi bilan ko'chaytirgan holda ifodalab, boshqalarini nutqqa o'ta kuchsiz holda voqelantiruvchi so'z-gaplar guruhi alohida ajralib turadi

Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari. O'zbek tilida kesimlik qo'shimchalari o'z voqelanishlari uchun boshqa bir gapni talab qilishi ham, talab qilmasligi ham mumkin. Quyidagi gaplarning kesimlariga diqqat qiling:

Men kecha maktabga bordim.

O'qituvchi kelsa, dars boshlanadi.

Yomg'ir yog'masa edi, ekin-tekin ishlarini saranjomlab olgan bo'lur edik.

Birinchi gapning kesimi (bordim) o'z ma'nosini boshqa gaplarga ehtiyoj sezmasdan voqelantirmoqda. Ikkinchi gapdagi kelsa, uchinchi gapdagi yog'masa edi, saranjomlab olgan bo'lur edik kesimlarining ushbu gaplarda voqelangan ma'nolari uchun boshqa gaplar talab qilinadi. Boshqacha aytganda, kelsa va yog'masa edi kesimlaridan anglashilgan shart ma'nosi boshlanadi, saranjomlab olgan bo'lur edik kesimlari yordamida, saronjomlab olgan edik kesimning ma'nosi esa undan oldindagi yog'masa edi kesimi yordamida yuzaga chiqadi. Agar ikkinchi va uchinchi gaplarning ikkinchi qismi olib tashlansa, oldingi gaplardagi kesimdan shart emas, balki istak ma'nosi yuzaga chiqadi: O'qituvchi kelsa. Yomg'ir yog'masa edi. Saranjomlab olgan bo'lur edik kesimi esa oldingi gapsiz hech qachon, boshqacha bo'lsa ham, ma'nosini voqelantira olmaydi. Ma'nosini yordamchisiz voqelantiradigan kesimlik shakli mustaqil kesimlik shakli (MKSH) deyiladi.

Boshqa gaplarsiz, ya'ni qurshovsiz o'z ma'nosini voqelantira olmaydigan, voqelantirgan taqdirda esa butunlay boshqa ma'no kelib chiqadigan kesimlik shakli nomustaqil kesimlik shakli (NKSH) deyiladi.

Kesimning W ga ko'ra turlari. Kesimlikdagi atov birligi vazifasida barcha mustaqil so'z turkumlari kela oladi. Shunga ko'ra, kesimlarni umumlashtirib, ism (ot, sifat, son, ravish, taqlid olmosh)li va fe'l (fe'l, olmosh)li kesimlarga ajratish mumkin.

Ism bilan ifodalangan kesimlar.

Ot: Qarg'a nima deyotganini bilmaymiz, chunki u qarg'a, biz -odam. («Husniobod».)

Sifat: E taqsir, qissamiz uzun. (O.)

Son: Ikki karra ikki - to'rt.

Ravish: O'zlashtirish - yodaki.

Taqlid: Hamma tomon g'uvur- g'uvur, tinchlik yo'q.

Olmosh: Sen - mensanu, men - senman, qissamni bayon etsam.

Fe'l bilan ifodalangan kesimlar:

1. Maqsadim - o'qimoq. 2. Qarasam, qaramaysan. 3. Ishning boshi boshlanguncha. 4. Yashnaganim - yashnagan. 5. Yigit kishining uyalgani - o'lgani. 6. Ko'rdi-yu, kapalagi uchib ketdi.

Kesim tuzilishiga ko'ra sodda, murakkab va tarkibli bo'ladi.

1. Sodda kesim bir mustaqil so'z bilan ifodalanadi:

Sen bahorni sog'inmadingmu? (A.O.)

Majlis shunga qaror qildi.

Mana bu - yer yong'oq.

SHerzod yulduzni benarvon uradi.

2. Murakkab kesim so'z birikmasi holiday kengaygan so'z bilan ifodalanadi. Bu kun biz uchun og'ir kun.

SHerzod yulduzni benarvon uradigan yigit.

3. Tarkibli kesim yetakchi va yordamchi komponentdan tuzilib, yetakchi komponent lug'aviy ma'noga ega bo'ladi, yordamchi komponent esa grammatik ma'no tashiydi. Misollar:

Anjir kulchaday yirik va holvaytarday yumshoq edi. (O.): yumshoq - yetakchi komponent, edi - yordamchi komponent.

Hammasi sen uchun, dilovar uchun. (A.H.): sen+ yetakchi komponent, uchun - yordamchi komponent, dilovar - yetakchi komponent, uchun - yordamchi komponent.

Bunday odamlarni nodon hisoblashadi. («Kalila va Dimna») : nodon - yetakchi komponent, hisoblashadi - yordamchi komponent.

Hamma ham halqiga xizmat qilgisi keladi. (N. Safarov.) - xizmat qilgisi+ yetakchi komponent, keladi - yordamchi komponent.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet,
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.:
4. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
5. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

6. Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qosimova N. Ona tili. 8-sinf uchun darslik (sinov). -T.: O'qituvchi, 1998. - 176 b.
7. Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qosimova N. Ona tili. 9-sinf uchun darslik (sinov). -T.: O'qituvchi, 1998. - 160 b.
8. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [Wpm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
9. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
10. Umumiy o'rt ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

qiyoslaymiz: yangi xo'jalik rahbari - yangi xo'jalik rahbari. Birinchi gapda yangi so'zi xo'jalik so'zining kengaytiruvchisi bo'lib, bu hokim so'zning qaratqich kelishigini olishini taqozo etadi. Keyingi birikuvda yangi sifatlovchisi xo'jalik rahbari birikmasining kengaytiruvchisidir.

Sifatlovchilar ketma-ket kelib sifatlovchilar zanjirini tashkil etadi. E'tibor bering: Sifatlanmish uyushiq holatda bo'lganda sifatlovchining barcha uyushgan birikmalarga yoki ularning biriga tegishli ekanligi anglashilmay qoladi. Bunda belgining qaysi birlikka xos ekanligi matndan, biriktiruvning valentlik imkoniyatlaridan va boshqa nutqiy omillardan ayon bo'lib turadi.

Sifatlovchi va sifatlanmish orasiga izofa shaklida - sifatlanmish-sifatlovchi ko'rinishini olgan bo'lish mumkin: majnuni gumrox, devonai Mashrab, oynai jahon va boshqalar. Bunday birikuvlar o'zbek nutqi nuqtai nazaridan sifatlovchili birikma sifatida qaralishi ma'qul emas.

Sifatlovchi va sifatlanmish tobolanishida uning birikuv omillari MJSH tartibida bo'ladi. Chunki sifatlovchi maxsus ko'rsatkichsiz tobe uzv maqomini egallaydi. Shu boisdan unda shakliy omil o'ta kuchsizlanadi. Sifatlovchi va sifatlanmish orasiga so'z kiritish, ularni bir-biridan uzish imkoniyati bo'lmaganligi, bog'lanishda sintaktik pozitsiya ustivor ahamiyatga ega bo'lganligi bois joylashuv omili faollashadi. Birikuvda ma'noviy omil birinchi o'rinda bo'ladi. Uning joylashuv omilidan ustunligi birikuvchi unsurlarning ma'noviy muvofiqligi har doim ham ahamiyatli bo'lib qolishi bilan belgilanadi.

Qaratuvchi aniqlovchi. Qaratuvchili birikmada qaralmishdan anglashilayotgan predmet yoki predmet tasavvuridagi narsaning qaratuvchidan anglashilgan narsa/shaxsga mansublik, tegishlilik ma'nosidagi daxldorligi anglashiladi. Qaralmish vazifasidagi so'zning lisoniy valentligida qaratuvchi to'ldiruvchiga qaram bo'lgan bo'sh o'rin fakultativ, nozaruriydir. Shu boisdan qaralmish egalik qo'shimchalari bilan shakllanib, bu lisoniy nozarurlikni zaruriyatga aylantiradi.

Qaratuvchi va qaralmish munosabati ikki tomonlamadir. Birinchi a'zo (qaratuvchi) qaratqich kelishigi yoki bosh kelishik bilan, hokim a'zo esa egalik qo'shimchasi bilan yoki usiz shakllanadi.

1. Qaratuvchining qaratqich kelishigi bilan shakllanishi: olmaning shoxi, ammaning daftari, Salimning kitobi.

2. Qaratuvchining bosh kelishikda bo'lishi: mart oyi, bozor kuni, nafrat hissi.

3. Qaralmishning egalik qo'shimchasisiz shakllanishi: bizning uy, sizning ayvon, Bizning yorni ko'rgan bormi(

Qaratuvchili birikmadan bu vazifada kelayotgan so'zlarning o'zaro munosabatlaridan turli ma'nolar anglashilishi mumkin:

1. Qarashlilik: Azizaning kitobi, mening onam.

2. Xoslik: olmaning bari, piyozning pusti.

3. Butun bo'lak: stolning oyog'i, uyning eshigi,

4. Tur-jins: olmaning yaxshisi, odamning aqllisi.

5. Bajaruvchi va harakat munosabati: bolaning yig'isi, itning hurishi.

Bu ma'nolarning barchasi [Ism q.k. - Ism e.q. = qaratuvchi va

Aniqlovchi gapda turlicha ifodalanishga ega. Aniqlashning o'ziga xosligiga ko'ra, aniqlovchining materiali ham, shunga muvofiq, uning kengayuvchi so'z bilan sintaktik aloqasi ham turlicha bo'ladi.

Aniqlovchining turlari. Predmetning qandayligi, tusi, xususiyati, maza-ta'mi, shakli, tabiati kabilarni muayyanlashtirish lozim bo'lganda aniqlovchi sifat, sifatdosh, ba'zan ot turkumlaridan bo'lgan so'zlar bilan ifodalanadi. Biror shaxs yoki predmetga qarashlilikni anglatish zaruriyati bo'lganda aniqlovchi ot yoki ot o'rnidagi so'z bilan ifodalanadi. Shunga ko'ra, aniqlovchi ikki xil bo'ladi:

1. Belgini muayyanlashtiruvchi aniqlovchi (sifatlovchi)
 2. Qarashlilikni muayyanlashtiruvchi aniqlovchi (qaratuvchi).
- Sifatlovchi aniqlovchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Sifat bilan: A'lo mamlakatning a'lo farzandi, bilib qo'yki, seni vatan kutadi.

2. Sifatdosh bilan: Oqar daryo oqmasdan qolmas.
 3. Ravish bilan: Kechagi noxush manzarani bir umr unutmasa kerak.
 4. Son bilan: O'ninchi yillarning sargardonligi.
 5. Belgi aniqlovchisi (sifat vazifasidagi) ot bilan: anor yuz, oltin kuz.
 6. Olmosh bilan: Qaysi yuzim bilan unga qarayman?
- Qaratuvchi aniqlovchi quyidagi so'zlar bilan ifodalanadi:

1. Ot yoki ot o'rnidagi so'z: 1. Ona yerning otash qaridan, o'g'lim degan nido keladi. (E.V.) 2. Mening ikki onam bor.

2. Otlashgan so'z bilan: 1. Ko'pning duosi ko'l 2. O'qiganning tili ko'p uzun bo'ldi.

Aytilganidek, aniqlovchi mohiyatan uch xil bo'ladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.

Sifatlovchi. Sifatlovchi birikmada tobe uzv (sifatlovchi) xokim uzvning biror xususiyatini aniqlab keladi va unga tobe aloqaning bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Sifatlovchining qo'llanishida ikki holatni farqlash lozim.

1. Sifatlovchining sifatlanmish ma'nosini toraytirishi-muayyanlashtirishi: Oq ilon, oppoq ilon, oydinda yotganing qani. Bunda oq so'zi bilan ifodalangan sifatlovchi sifatlanmish zamiridagi tushunchani ajratish, farqlash vazifasini bajargan (qora ilon, sariq ilon).

2. Sifatlovchining ta'kid vazifasini bajarishi. Bunda ajratish, muayyanlashtirish vazifasi kuzatilmaydi: oppoq qor, oq sut bergan ona, oq paxta. Bu holat nutqiy jihatdan me'yoriy bo'lsa-da, lisoniy nuqtai nazardan ortiqlik sanaladi. Chunki qor, sut, paxta tabiatan oq bo'lganligi sababli uni yana aniqlovchi bilan takrorlab o'tirishga hojat bo'lmaydi.

Sifatlovchi vazifasida tabiatan tobe uzvlikka xoslangan so'zlar kelganligi bois, u sifatlanmishga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Sifatlovchi vazifasida kelgan otlar ham «tobega xos»lardek xususiyat kasb etib, hokim uzvga bitishuv yo'li bilan bog'lanadi.

Sifatlovchi qaratuvchili birikmaga kengaytiruvchi bo'lganda, ikki holat farqlanadi. Sifatlovchi bunda qaratuvchili birikmaga butunicha yoki undan faqat qaratuvchiga kengaytiruvchi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Quyidagi gaplarda sifatlovchi kengaytiruvchining kengayuvchiga munosabatini

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Kesim haqida ma'lumot bering
2. Kesimlik kategoriyasining a'zolarini sanang.
3. Grammatik shakllangan gaplar haqida ma'lumot bering.
4. Semantik-funksional shakllangan gaplar haqida ma'lumot bering.
5. Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari haqida ma'lumot bering.
6. Kesimning [W] ga ko'ra turlarini sanang.
7. Kesimning tuzilishiga ko'ra turlarini sanang.

8-ma'ruza. Ega va uning gap qurilishidagi o'rni

(Tayanch tushunchalar: ikki bosh bo'lakli gaplar va egasiz gaplar, atov gap, so'z gap, egasi yashiringan gaplar, so'z turkumlari va gap bo'laklari)

Reja:

1. Ega.
2. Egali gaplar.
3. Egasiz gaplar.

Ega. Ega gap kesimini shakllantiruvchi [Pm] - kesimlik kategoriyasida mujassamlashgan shaxs-son (SH) ma'nosini muayyanlashtiruvchi gap kengaytiruvchisidir: 1. Elchibek asta o'rnidan turdi. (A.M). 2. Biri - sensan, biri men. (O) 3. Shunday o'lka doim bor bo'lsin. (H,O) 4. (Sen) Ayta so'zni ayt, (sen) aytmas so'zdan qayt (Maqol). Birinchi gapda Elchibek so'zi kesimdagi uchinchi shaxs birlik (nol) kesimlik qo'shimchasining, ikkinchi gapdagi biri so'zlari sen-san kesimining ikkinchi shaxs birlik (-san) va men so'zidagi birinchi shaxs birlik (-man), uchinchi gapdagi o'lka so'zi bor bo'lsin kesimidagi uchinchi shaxs (-sin), to'rtinchi gapdagi ifodalanmagan (sen, sen) ayt, qayt so'zlari bilan ifodalangan kesimdagi ikkinchi shaxs birlik (nol) kesimlik ma'nolarining muayyanlashtiruvchisi, kengaytiruvchisidir. Ega gapdagi fikr o'zi haqida borayotgan, belgisi kesim tomonidan ko'rsatilayotgan bo'lakdir. Kesimdan axborot (kommunikatsiya) anglashilsa, ega ana shu kommunikatsiya predmetidir.

Ega bevosita kesimlik shakli - [Pm] ga bog'lanayotganligi tufayli, hol va kesim bilan birgalikda, gapning konstruktiv bo'laklari qatoriga kiradi.

Gapning lisoniy qurilishida eganing ifodalangan yoki ifodalanmaganligiga ko'ra ikki ko'rinishi bo'ladi:

1. Egali gaplar.
2. Egasiz gaplar.

Egali va egasiz gaplarni gaplarning lisoniy sintaktik qolipi bilan emas, balki gap kesimining lug'aviy (W) va kesimlik qo'shimchalari (Pm) qismlarining ba'zi bir ifodalanish xususiyatlari bilan bog'liq.

Egasiz gaplar. Bunday gaplarda kesim tarkibidagi Pm ning shaxs-son ma'nosi o'ta kuchsizlanib, gap tarkibidagi eganing mutlaqo bo'lmasligini keltirib chiqaradi. Egasiz gaplarning mavjudligiga olib keluvchi omillar kesimdagi [W] va [Pm] ga bog'liq ikki guruhga bo'linadi.

I.[W]ga bog'liq ravishda egasiz gaplarning vujudga kelishi. 1.O'timsiz fe'llar (masalan, bormoq, yurmoq, yugurmoq, qolmoq, erishmoq, minmoq) vositasiz to'ldiruvchiga ega bo'lganligi tufayli majhul nisbat shaklini olganda, gap egasiz qo'llanadi. 1.Bugun stadionga boriladi. 2.O'n minut qadar yo'l yurildi.(O) 3.Institutning o'ttiz yili davomida ulkan yutuqlarga erishildi. 4.Katta trassaga chiqish uchun o'ng tomonga yuriladi. 5.Jizzaxga borish uchun Samarqanddan o'tiladi. Bu gaplardan bittasining lisoniy qolipini kuzatamiz:

Ma'lum bo'ladi, gapning maksimal lisoniy qolipidagi eganing o'rni bo'shdir. Buning boisi, aytilganidek, o'timsiz fe'l (erishmoq) majhul nisbatga o'tganda ega o'z-o'zidan tushib qoladi. Agar fe'l o'timli bo'lganda edi (masalan, o'qimoq), uning vositasiz to'ldiruvchisi ega mavqeyini egallari edi: Nilufar kitobni o'qidi -Kitob Nilufar tomonidan o'qildi tarzida.

2. To'g'ri kelmoq qo'shma fe'li o'zining izohli lug'atdagi 8-ma'nosida jo'nalish kelishigidagi harakat nomi bilan zich aloqaga kirishib, egasiz gaplar hosil bo'lishiga olib keladi: 1.Nargizaga og'ir bo'ldi, ko'p qiyinchiliklarni yengishga to'g'ri keladi. 2.Buning uchun Toshkentga o'z vakillarimizni yuborib, korxonadan zarur yordamni surashimizga to'g'ri keladi.

II.Egasiz gaplarning ikkinchi turi kesimdagi [Pm] ning xususiyatlari bilan bog'liq.

1.kepak, lozim, mumkin, zarur, darkor, muhim, shart, joiz, farz kabi kesimlik so'zlari harakat nomlari bilan kesim mavqeida kelganda, egasiz gaplar vujudga keladi. Bunda [Pm] tarkibidagi uchta - mayl, zamon, inkor, tasdiq turli shakl va ma'nolarda bo'lib, ularning shaxs-son shakli III shaxs birlikda bo'ladi. 1.Bu haqda boshqarmada tashkil etilgan «ishonch telefonlari» orqali batafsil javob olish mumkin. 2.Bu topshiriqni bajarish shart. 3.Ustozlar ishini har doim davom ettirmoq va rivojlantirmoq kerak.

Bu gaplar kesimidagi mumkin, shart, kerak kesimlik so'zlari Pm dagi mayl ma'nosi ifodalovchilari bo'lib, ulardan keyin zamon va tasdiq, inkor ma'nolarini ifodalovchi vositalar keladi.

2.Kesimi «fe'lining III shaxs shart mayli+bo'ladi» qurilmasi asosida ifodalangan gaplar ham o'zbek tilida egasiz gaplarni hosil qiladi. 1.Hosilni o'n-o'n besh kunda yig'ib olsa bo'ladi.3.Bu ig'voning sabablarini tahlil qilsa bo'ladi.

Bunda kesimlarning yig'ib ol, tahlil qil qismlari W (lugaviy birlik) va -sa bo'ladi qismlari esa Pm voqelanishlaridir.

3.Kesim ravishdoshning -(i)b shakli va bo'lmoq fe'lining turli ko'rinishlari bilan ifodalanganda ham egasiz gaplar vujudga keladi. 1.Bu xatning mazmunini bironvga aytib bo'lmaydi.(A.Q) 2.Falakka qo'l uzatib, shamsi anvarni olib bo'lmas. (Mashrab). Bu kesimlarda aytib bo'l, olib bo'l qismlari W va -maydi, -mas qismlari Pm takomilidir.

III. O'zbek tilidagi atov gaplar egasiz gaplarning o'ziga xos turini namoyon qiladi.1.Keng sahr. Quruq cho'l. Suv manbalaridan darak yo'q. 2.Yoqimli ohang. Zavqli qo'shiqlar. Anorxon yo'llaridan to'xtab tinglaydi.(I.R) Bu gaplar bir qarashda kesimsiz, faqat egadan iborat gaplardek tasavvur uyg'otadi. Biroq gaplarni zamonlar bo'yicha paradigмага solsak, quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

bo'lmagan predmetni ifodalaydi. Vositali to'ldiruvchi turli grammatik ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi.

jo'nalish kelishigi: Senga oldim.

chiqish kelishigi: Sendan oldim.

o'rin-payt kelshigi: Menda qoldi.

ko'makchi: Sen uchun oldim.

To'ldiruvchining tuzilish turlari. Boshqa bo'laklar kabi to'ldiruvchilar hamda sodda yoki murakkab bo'ladi:

1.Sodda to'ldiruvchi bir so'z yoki bir so'zga teng birliklar bilan ifodalanadi:

1.Xotirangiz mening xotiramdan o'tkir ekan. 2. U yana Pushkinga murojaat qildi. 3.Turmushimizda hamma narsa bir-biri bilan bog'liq.

2.Murakkab to'ldiruvchi kengaygan birikmalar bilan ifodalanadi:

1.Men Mirzacho'lni ham, Surxon diyorining Sherobod dashtini ham, Farg'ona vodiysining Yozyovon qumliklarini ham ko'rganman. 2.Hasharchilarning shart-sharoitlarini yaxshilash, ularga yordam ko'rsatish to'grisida ko'rsatma berildi.3.Tevarak-atrof qushlar chug'uriga, anvoyi gullar isiga to'lib ketdi.

Izohlanayotgan fe'ning bo'sh o'rnini to'ldirishda sodda to'ldiruvchi ham kengaygan to'ldiruvchi ham bir xil mavqega ega bo'ladi - u qancha kengaygan bo'lmasin, baribir bir o'rinni to'ldiradi. Bir so'zdan iborat to'ldiruvchiga ham, bir necha so'z bilan kengaygan to'ldiruvchiga ham fe'l valentligidan bitta bo'sh o'rin «ajratilgan».

Aniqlovchi va yning ifodalanishi. Aniqlovchi ot bilan ifodalangan, shuningdek, bo'lak yoki bo'lak bo'laklarining, undalma yoki kirish birikmalarining kengaytiruvchisidir. To'ldiruvchi kabi aniqlovchi ham so'z kengaytiruvchisi sifatida gap tarkibida qatnashayotgan otlarning lug'aviy valentligini to'ldiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi va gap konstruktiv tuzilmasi o'rin egallamaydi. Uning lisoniy satrga aloqadorligi muayyanlashuvchi otning qanday valentligiga muvofiq kelishi va uni sintaktik aloqa bilan voqelanirishidir.

Aniqlovchi so'z kengaytiruvchisi ekan, u istagan gap bo'laklariga tobelanishi mumkin:

1.Kesim aniqlovchisi: Nilufar a'lochi talaba.

2.Ega aniqlovchisi: Kimning gapi to'g'ri.

3.Hol aniqlovchisi: So'lim va xushhavo vodiya o'rnatdilar.

4.To'ldiruvchi aniqlovchisi: Bizning yorni ko'rgan bormi(

5.Undalma aniqlovchisi: Xayr endi, yashil vodiy, xushmanzara tog'.

Aniqlovchi mustaqil holda biror bo'lakka bog'lanishi ham, kengaytiruvchilar tarkibida kelishi ham mumkin. Qiyoslang:

Bir yonda lojuvard Bahri muhit bor

Bir yonda zafaron Sahroyi kabir

Bir yonda oq sochli tog'lar purviqor

Sening toleinga o'qiydi takbir

Misralardagi lojuvard so'zi Bahri muhit (ega), zafaron so'zi esa Sahroyi kabir (kesim) so'ziga aniqlovchi bo'lib, bo'laklar kengaytiruvchisi sifatida namoyon bo'lgan. Uchinchi misradagi sochli so'zi tog'lar (ega) so'ziga tobelangan bo'lib, o'z navbatida oq so'zini o'zi tobelangan.

vositasini ifodalovchi gap bo'lagini uning predmet yoki nopredmetlik ma'nosidan qat'i nazar, to'ldiruvchi yoki fe'l deb atashning o'zi ham muammolidir. Chunki ular bir vaqtning o'zida nimada so'rog'iga ham, qanday, qay holda, qay yo'sinda so'roqlariga ham javob bo'lishi tabiiylikka yaqin hamda ularning mohiyatini to'laroq ochishga xizmat qiladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, misollardagi so'zlarning bunday so'roqlarni olishida o'rin-payt kelishigi ko'rsatkichining roli muhimdir. O'rin ma'nosini ifodalovchi -da kelishik shakli gap propozitsiyasining tayanch bo'lagi bo'lgan makonni ifodalashda alohida mavqega ega. Ma'lumki, makon va zamon ma'nosidagi hollar gap kesimini shakillantiruvchi [Pm] ning o'rin va payt ko'rsatkichlariga mos keladi. Xususan, quyidagi ko'rinishli:

Men hozir Qarshida
yashayman
o'qituvchiman
xursandman
ikkinchiman

gaplarida o'rin ma'noli Qo'qon so'zi bilan yasha fe'li orasida, Qo'qon so'zi bilan o'qituvchi so'zi orasida, shuningdek, sifatga xos xursand, songa xos ikkinchi so'zlarining bir-biriga bog'lanish xususiyatlari yo'q edi. Keyin keluvchi hokim uzvga kesimlik qo'shimchalarining qo'shilishi unga kengayishi imkoniyatini berdi va natijada [WPm] hosilasi bo'lgan gap shaxs kengaytiruvchisi qatorida o'rin va payt kengaytiruvchilariga ham ega bo'ldi. Demak, zikr etilgan gaplarda qatnashgan havoda, dengizda so'zshakllaridagi o'rin-payt shakli Pm ta'siriga berilgan bo'lib, bu ularning gap kengaytiruvchilari ekanligidan dalolat beradi. To'ldiruvchi esa so'z kengaytiruvchisi bo'lib, Pm ga befarqdir.

To'ldiruvchining ma'no turlari. To'ldiruvchi o'zi birikayotgan fe'lning tabiatiga ko'ra vositali va vositasiz turlarga ajraladi.

Vositasiz to'ldiruvchi bilan birikish faqat o'timli fe'llarga xos. Shu boisdan vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'lning ob'ekt valentligini to'ldiruvchi so'z kengaytiruvchisidir. Vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bosh yoki tushum kelishigidagi so'z keladi.

1. Bosh kelishikdagi vositasiz to'ldiruvchi:

Bunda bulbul kitob o'qiydi.
Bunda qurtlar ipak to'qiydi.
Bunda ari keltiradi bol,
Bunda qushlar topadi iqbol.

2. Tushum kelishigidagi vositasiz to'ldiruvchi:

1. Sen bahorni sog'inmadingmi?.

2. Har bir tuki kiyimlarini teshib chiqib ketgan edi.

Vositasiz to'ldiruvchi vazifasidagi so'z turli-tuman ma'nolarni ifodalaydi.

Vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'lga bog'lanadi deyish o'timli fe'l vositasiz to'ldiruvchini qabul qila olmaydi degani emas. O'timli fe'llar ham vositali, ham vositasiz to'ldiruvchini o'ziga birlashtiradi. O'timsiz fe'llar esa faqat vositali to'ldiruvchilarnigina o'ziga birlashtiradi.

Vositasiz to'ldiruvchi bevosita harakatni o'z ustiga olgan predmetni anglatrsa, vositali to'ldiruvchi harakat qamrab olgan, lekin harakatga daxldor

Keng sahro - Keng sahro edi.

Tun - tun edi.

Demak, atov gaplar hozirgi zamon ko'rinishidagi kesimlardan iborat egasiz gaplardir. Qiyoslang:

1. Navbahor, ochildi gullar, sabza o'ldi bog'lar. (Muqimiy)

2. Hamon yodimdadir, gul chog'i erdi.

3. Ko'rishgan maskanim, gul bog'i erdi. (I. Sulton)

IV. Semantik-funksional shakllangan gaplar ham egasiz gaplarning alohida ko'rinishidir. 1. -Bugun bormoqchimisan? -Ha. 2. -U ham bormoqchimi? -Yo'q. 3. -Kitobni olasanmi? - Bo'lmasamchi! 4. Nasriddin xaltani uloqtirib yubordi: Ma! Sen to'y! (Afandi latifalaridan). 5. Salom, - dedi ko'rish bilan hamma birdan. Qo'llar o'tdi biqinlarining orasidan. (G'afur G'ulom.)

Egali gaplar. Egasiz gaplar tilimizda chegaralangan bo'lib, ular egali gaplarga nisbatan juda kam miqdorni tashkil etadi. Egali gaplar esa tilimizning me'yoriy xossasidan biridir. Chunki gap markazini tashkil etuvchi kesimning tarkibidagi Pm (kesimlik kategoriyasi)ning qismlaridan biri shaxs-son ma'nosi bo'lib, u hamisha o'zining to'dirilishini, muayyanlashtirilishini talab qiladi. Bu esa gaplarning egali bo'lishini taqozo qiladi.

Yuqorida aytilganidek, o'zbek tilidagi gaplarning lisoniy strukturasi uch uzv (ega, hol, kesim) dan iborat bo'lib, egali gaplarda ega pozitsiyasi bo'sh bo'lmaydi, to'dirilgan bo'ladi. U nutqda esa yuzaga chiqqan hol, yuzaga chiqqan kesim bo'lishi mumkin. Quyidagi ikki gapni qiyoslang:

1. Men kitobni o'qidim.

2. Kitobni o'qidim.

Har ikkala gap ham [Ye-N-Pm] qolipi hosilasi bo'lib, ularning kesimidagi Pmga xos shaxs-son qo'shimchalari ega, uning tabiati (qaysi shaxs, son) haqida to'liq axborot berib turibdi. Har ikkala gap uchun ham ega l-shaxs birligidagi kishilik olmoshidir. Biroq, ulardan birinchisida bu lisoniy to'liqlik (ega pozitsiyasining bo'sh emasligi) nutqda namoyon bo'lgan, ikkinchisida esa nutqiy ehtiyoj bo'lganligi tufayli namoyon bo'lmagan. Ko'rinadiki, har ikkala gap ham lisoniy egali, ega pozitsiyasi to'dirilgan gap qismining hosilasidir.

Egasi ifodalangan (nutqda namoyon bo'lgan) gaplar.

Egasi ifodalanmagan (nutqda namoyon bo'lmagan) gaplar.

Egasi ifodalanishi ixtiyoriy bo'lgan gaplar.

Egasi ifodalangan gaplar. Kesimdagi W, Pm xususiyatlari va ularning o'zaro munosabati tufayli nutqda eganing tushirib qoldirilishi mumkin bo'lmaydi. Bunda ham eganing nutqiy voqelanishini zarur qilib qo'yadigan:

Wga bog'liq omillar.

Pm ga bog'liq omillar mavjud.

I. Kesimdagi [W] ga bog'liq holda ega ifodalanishining zarurligi.

1. Kesimning [W] qismi vazifasida frazema (ibora) kelganda, egani tushirib qoldirishning iloji yo'q. 1. Bu voqeadan Jamshidning kapalagi uchib ketdi. (Gazetadan.) 2. Markazga kelib, bo'lib o'tgan voqealarning butun tafsilotini eshitgan Qalandarovning fig'oni falakka chiqdi.

Bunda ega ifodalanishining zarurligi, ko'rinib turibdiki, gapning qolipiga

emas, balki iboralarda ega bilan kesim aloqasining o'ta zichligi, iboralarning barqaror hodisa ekanligi bilan bog'liqdir.

2.Ma'lumki, ayrim xollarda o'timli fe'llarning semantikasi ularning vositasiz to'ldiruvchi bilan kompletiv (o'ta zich) aloqa bo'lishini taqozo qila (masalan, kuzatmoq, ko'rmoq, aytmq). Bu so'zlarning ob'ekt valentligi (tushum kelishigidagi kengaytiruvchisi) zaruriydir. Shu boisdan fe'l majhul nisbatga o'tgach, ularning vositasiz to'ldiruvchisi egaga aylanadi, shuningdek, mazkur kompletiv aloqa ham saqlanib qoladi, avval to'ldiruvchi, endi esa eganing ifodalanishi zarur bo'lib qoladi. 1.Oqibat, hozirgacha ham ayrim fuqoralar, ayniqsa, yoshlar orasida ikkilanishlar, hatto muxolifat tomoniga og'ib ketish kabi achinarli hollar kuzatilmoqda. (Gazetadan) 2.Natijada ko'plab fuqoralar uchun buzg'unchi muxolifatning asl basharasi, uning maqsad va vazifalari mohiyati, kirdikorlari to'laqonli bayon etib berilmadi. (Gazetadan.) 3.Yig'inda fermer xo'jaliklari taraqqiyoti uchun mahalliy fermerlar tomonidan qo'yilayotgan sun'iy g'ovlarning sabablari ham aytili. (Gazetadan.)

3.Kesimning [W] qismi taqlid so'zlardan yasalgan fe'llar ham eganing ifodalanishini taqozo etadi. 1.Eshik taq-taq qildi. 2.Yuragim shuvillab ketdi. 3.Qarg'a qag'illaydi.

Tabiat hodisalarini ifodalovchi ayrim fe'llar ham eganing mazmuni bilan o'ta zichlashib ketganligi bois nutqda eganing tushib qolishiga yo'l qo'ymaydi: Tong otdi. Kun botdi. Chaqmoq chaqdi. Qorong'i tushdi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

1. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet,
2. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi -Qarshi., 2003.
3. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WPm valentligi asosida): F. f. n. dis..avt- T., 1997. - 21 b.
2. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress, 1978.
3. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
4. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
5. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992- 399
6. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999. - B. 55-145.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ega haqida ma'lumot bering.
2. Qanday gaplar egali gaplar.
3. Qanday gaplar egasiz gaplar.

10-ma'ruza. To'ldiruvchi. Aniqllovchi

(Tayanch tushunchalar: gap bo'lagi, vositali va vositasiz to'ldiruvchi, to'ldiruvchining ifodalanishi, sifatlovchi aniqllovchi, qaratqich aniqllovchi)

Reja:

1. To'ldiruvchi haqida
2. To'ldiruvchining ma'no turlari.
3. To'ldiruvchining tuzilish turlari:
4. Aniqllovchi va uning ifodalanishi
5. Aniqllovchining turlari
6. So'z kengaytiruvchi va gap kengaytiruvchilarning muvofiqlashuvi va farqlanishi

Aytilganidek, so'z kengaytiruvchilari gapning konstruktiv bo'laklari sirasiga kirmaydi, balki so'zlarning lug'aviy ma'nolarini muayyanlashtiruvchi vosita sanaladi. To'ldiruvchi ham nutqiy gap qurilishida so'z kengaytiruvchisi sifatida ishtirok etadi va fe'l bilan ifodalangan har qanday bo'lak yoki bo'lak qismining ma'noviy valentligini to'ldiradi. To'ldiruvchini faqat kesimga bog'lanadi deb tushunish yaramaydi. Quyidagi gaplarga diqqat qiling: 1.Kitobni olib kel. 2.Kitobni olib kelishni unutma. 3.Kitobni keltirish sening vazifang. 4.Kitobni to'shunishning yaxshi tomonlari ko'p.

Ko'rinadiki, to'ldiruvchi birinchi gapda kesimga (olib kel), ikkinchi gapda to'ldiruvchiga (olib kelishni), uchinchi gapda egaga (keltirish), to'rtinchi gapda aniqllovchiga (tushunishning) bog'langan. Kesimga bog'langanda ham undagi Pm ma'nolariga emas, balki W ga tortiladi - uning ma'nosini oydinlashtirishga xizmat qiladi. To'ldiruvchi qaysi gap bo'lagiga aylanishidan qat'i nazar, shu bo'lak ifodalanyotgan fe'lning ma'nosini muayyanlashtiradi. To'ldiruvchi so'z kengaytiruvchisi bo'lganligi bois u kengaytirayotgan ma'nosi muayyanlashayotgan so'z gap bo'lagi maqomiga ega bo'lmasligi ham mumkin. Yuqorida aytilganidek, kesim, ega, hol gapning konstruktiv bo'laklari bo'lib, to'ldiruvchi va aniqllovchi bo'lakning bo'laklari sifatida keladi. Bu, ayniqsa, kengaygan ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi gap bo'laklari modeliga ega bo'lganda, yaqqol ko'zga tashlanadi. E'tibor bering: 1.Shalola kitobni keltirdi. 2. Kecha kitobni keltirgan Shalola bugun kelmadi. Birinchi gapda kitobni to'ldiruvchisi kesimga bog'langan. Ikkinchi gapda esa aniqllovchiga (keltirgan) tobelangan. Birinchi gapda to'ldiruvchi kesim (keltirdi) ning emas, balki uning tarkibiy qismi bo'lgan keltir fe'li ma'nosini izohlagan va gap bo'lagining bo'lagiga daxldordir. Ikkinchi gapda esa aniqllovchi (so'z kengaytiruvchisi) ning kengaytiruvchisi vazifasida kelgan. To'ldiruvchi o'zi bog'lanayotgan fe'lning ob'ekt valentligini to'ldiradi va, shunga muvofiq ravishda, uning mazmunidan shaxs/predmetlik ma'nosi anglashilib turadi.

Ko'pincha to'ldiruvchi va holni farqlash qiyin bo'ladi. Masalan, Baliq dengizda yashaydi, Samalyot havoda uchadi gaplaridagi dengizda, havoda so'zlari hol yoki to'ldiruvchi ekanligini aniqlash mushkul. Chunki bu so'zlarda vosita yoki o'rin ma'nosini keskin ajratish qiyin. Shuningdek, harakatni bajarish

- 1.[SHMJ-MSHJ]:1.Uydan keldi. 2. Go'dakday kuldi. 3. Shoshilib gapirdi.
- 2.[MJSH-MSHJ]: 1.Tez o'qirdi. 2.Qo'qqisdan kulib yubordi. 3.CHindan qiynaldi.

Demak, hol va kesimning bog'lanishida birikuvchi unsurlarda bog'lanish omillari munosabati ikki xil kombinatsiyali bo'ladi: [SHMJ-MSHJ] va [MJSH-MSHJ]. Bu hol va kesim birikuvida LSQlardan biri [Wmsh-WPm] va ikkinchisi [W-WPm] ekanligini ko'rsatadi.

Tavsiya etiladigan zarur adabiyotlar

4. Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet, 2000.
5. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
6. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1989.
7. Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
8. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - T.: Fan, 1975. - 548 b.

Tavsiya etiladigan yordamchi adabiyotlar

1. Akramov Sh. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol munosabati (WPm valentligi asosida): Filol. fan. nomz. dis. ...avtoref. - T., 1997. - 21
2. Solntsev V.M. Yazk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie. -M.: Progress,
3. Bobokalonov R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 2000. - 19 b.
4. Raupova L. O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WPm-WPm] qurilishli gaplar: Filol. fan. nomz. dis. ... avtoref. - T., 1999. - 24 b.
5. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Oliy o'quv yurtlari uchun. 3-nashri. - T.: O'zbekiston, 1992. - 399 b.
6. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. «Ta'lim taraqqiyoti». 1-maxsus son. - T.: Sharq, 1999.

9-ma'ruza. Hol

(Tayanch tushunchalar: holning ma'naviy va shakliy turlari, payt, sabab, o'rin, maqsad hollari, gap va so'z kengaytiruvchilari)

Reja:

1. Holning gap qurilishidagi o'rni
2. Holning ma'naviy turlari haqida
3. Hollarning tuzilishiga ko'ra turlari
4. Holning ifodalanishi

Holning gap qurilishidagi o'rni. Hol ega kabi gap kesimidagi kesimlik shakllari - Pm ning ma'naviy xususiyatlarini muayyanlashtiruvchi, oydinlashtiruvchi bo'lak, ya'ni gap kengaytiruvchisi sanaladi. Quyidagi gaplarni qiyoslaylik:

- 1.Jamshid ishladi.
- 2.Jamshid kecha ishladi.
- 3.Jamshid ertaga ishlaydi.

Keltirilgan gaplardagi ishladi va ishlaydi so'zshakllari gap kesimi vazifalarida kelgan bo'lib, boshqa bo'laklar ana shu markaziy bo'lakning muayyanlashtiruvchilaridir.

Jamshid leksemasi har uchala gapda ham kesimdagi Pm ning shaxs-son, kecha, ertaga so'zlari esa payt ma'nolarini muayyanlashtirgan. Ega va gap markazidagi shaxs-son ma'nolari kabi, hol va kesimlik kategoriyasi (Pm) voqelanishidagi zamon ma'nolari ham bir-biriga muvofiqlashgan. Aniqrog'i, kesimlikda o'tgan zamon ma'nosi voqelanganda hol hozirgi yoki kelasi zamon ma'nosida bo'lmaydi. Demak, ma'lum bo'ladiki, gap qurilishida gap markazidagi kesimlik kategoriyasi ma'nosi bilan uzviy bog'langan gap kengaytiruvchisi payt holidir. Payt holi kesimga bog'lanar ekan, undagi lug'aviy qism ma'nosi bilan emas, balki kesimlik kategoriyasi tarkibidagi zamon ma'nosi bilan bog'liq ekanligi ot kesimli gaplarda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, ot leksema o'z semantik valentligini to'ldiruvchi har xil aniqlovchilar bilan erkin birikuvlar hosil qila oladi: a'lochi talaba, shaharlik talaba, o'nta talaba va h. Bunda birikuv hosil qilish uchun talaba so'zining gap hosil qilishi, gap tarkibidan o'rin egallashi shart emas. Qiyoslang: a'lochi talaba, Jamshid a'lochi talaba. Har ikkala holatda ham hosil bo'lgan birikuv me'yoriydir.CHunki aniqlovchi so'z kengaytiruvchisidir. Biroq bugun talaba, ertaga talaba, kecha talaba kabi so'z birikmalari g'ayrime'yoriydir. Lekin ular gap tarkibiga kiritilganda, talaba so'zi kesim mavqeini egallaganda, bu g'ayrioddiylik yo'qoladi. 1.Men bugun talabaman. Sen kecha talaba eding. Demak, bugun, kecha so'zlari gap kengaytiruvchilari bo'lganligi sababli va gap markazidagi Pm ga tortilganligi, bog'langanligi sababli so'z birikmasidagi nome'yoriylik gap tarkibida barham topadi.

O'rin hollari ham so'z kengaytiruvchisi emas, balki gap kengaytiruvchisi ekanligi bunday vazifada keluvchi so'zlarni gapda va gapdan tashqarida SB hosil qilish uchun ot leksemalarga tobelab ko'rish asosida amin bo'lish mumkin. Qiyoslang: 1.Qishloqda muallim, zavodda ishchi. 2.Halim shaharda

o'qituvchi, G'afur zavodda ishchi.

Ko'rinadiki, birinchi guruh birikuvlar g'ayrime'yoriy, ikkinchi guruh birikuvchilar esa o'zbek nutqiga xos me'yoriy qurilma ekanligi hech kimda shubha uyg'otmaydi. Demak, o'rin hollari payt hollari kabi gap kengaytiruvchilaridir.

Endi holning boshqa turlariga diqqat qilamiz:

1. Ilgari ikkalamiz birga talaba edik.
2. Bu payt sen kabi o'qituvchiman.
3. SHu boisdan dadam ishchi edi.

Birinchi gapda birga so'zi ravish, ikkinchi gapda sen kabi o'xshatish, uchinchi gapdagi shu boisdan so'z shakli sabab hollaridir. Ular gap kengaytiruvchilarimi yoki so'z kengaytiruvchilari ekanligini aniqlash uchun birikuvlarni gap tarkibidan chiqarib, zikr etilgan so'zshakllar talaba, o'qituvchi, ishchi so'zshakllarining ma'naviy valentligini to'ldirayotgan-to'ldirmayotganligini tekshiramiz:

1. birga talaba.
2. sen kabi o'qituvchi.
3. shu boisdan ishchi.

Ko'rinadiki, birikuvlar nome'yoriy va tobe so'zshakllar hokimlarning lug'aviy-ma'naviy birikuvchilari emas, balki ularning kesimlik vazifasi, mavqei bilan bog'langandir. Demak, holning mazkur turlari ham gap kengaytiruvchilaridir.

Biz holning gap kengaytiruvchisi ekanligini asoslash uchun ot-kesimli gaplardan foydalandik. Chunki hollar otga ular kesim vazifasida kelgandagina bog'lanadi. Fe'llar bilan esa kesim vazifasida kelganda ham, boshqa hollarda ham bog'lanaveradi.

Hol gap markazini shakllantiruvchi Pm bilan bog'lanar ekan, u, umuman, gap konstruktiv tizimida qanday mavqega ega bo'ladi?

Hol gapning mutlaq konstruktiv uzvi emas. Chunki holsiz ham gap tashkil topaveradi. Demak, hol kesimdan quyi mavqeni egallaydi. Ko'pincha holning gap tarkibiga kiritilishi Pm ma'nolari bilan zich bog'lanmaydi. Shu boisdan hol egadan ham quyi mavqeni egallaydi. Chunki nutqiy gaplarda kesim orqali egani tiklash holni tiklashdan ancha o'ng'aydir. Ifodalanmagan holni tiklash qiyin. Ammo shuni takidlash lozimki, ba'zan kesimning W si maqomida o'rin, payt, sabab, maqsad va boshqa ma'noli aktantlar bilan kuchli aloqada bo'ladigan leksemalar yuzaga chiqqanda, gapning yuza qolipida hol egadan ko'ra zarurroq foliyatga ega bo'ladi. Masalan, yurish fe'llari (bormoq, kelmoq, yetmoq, ketmoq) kesim vazifasida kelganda gapda o'rin hollarining ishtirok etishi zaruriyati kuchayadi: Uyga bordi. Shahardan keldi. Maktabga ketdi. Manzilga yetdi. Bu albatda, kesimlik kategoriyasi birikuvchanligi bilan emas, balki kesim vazifasida kelayotgan fe'lining ma'naviy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Demak, holning gap qurilishidagi zaruriy bo'lak darajasiga ko'tarilishi kesimdagi W ning muayyanlashish ehtiyoji bilan belgilanadi. Hol gapning konstruktiv bo'laklari sifatidagi kesim va egadan keyin uchinchi o'rinni egallaydi.

Holning ma'naviy turlari. Hollar nutqda gapdan anglashilgan

mazmunning, kesim ifodalagan ish-harakat, holat, voqea-hodisaning o'rni, payti, tarzi, miqdor-darajasi, sababi, maqsadi, natijasi, sharti (qatorni yana davom ettirish mumkin) kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Boshqa gap bo'laklariga nisbatan holning ma'naviy turlari nisbatan ko'proq ajratiladi. Lekin, o'laylik, aniqlovchining rang-tus aniqlovchilari, xususiyat aniqlovchilari, hajm-shakl aniqlovchilarini ajratish grammatik, sintaktik qurilish nuqtai nazaridan mantiqsiz bo'lgani kabi, holning ma'naviy turlari ham gap sintaktik qurilishi uchun daxlsizdir. Shuningdek, ko'p hollarda o'rin-payt hollarini (Botir urushda bilinadi), sabab va maqsad holini (O'qish uchun Toshkentga keldi), ravish va miqdor holini (Isroil qayta-qayta o'qidi) farqlash qiyin. Chunki hol va so'zlararo munosabatlar nutq sharoiti, voqea-hodisaning tabiatiga va so'zlovchining maqsadiga mos ravishda turlicha tovlanishi mumkin.

Hollarning tuzilish turlari. Lisoniy sintaktik qolipning asosiy xususiyatlaridan biri shuki, uni to'ldiruvchi nutqiy birliklar bir uzv huquqiga ega har qanday katta-kichiklikda bo'lishi mumkin.

Holning bir so'z bilan ifodalanishi: 1. Tog'am shaharga meni ham olib bordi. 2. SHalola shoshilib jo'nadi. 3. Qiz bilan salomlashib suhbatlashdi.

Holning so'z birikmasi bilan ifodalanishi: 1. Tog'am notanish shaharga meni ham olib bordi. 2. SHalola favqulodda shoshilib jo'nadi. 3. Qiz bilan do'stlarcha salomlashib suhbatlashdi.

Demak, bir so'z shakl bilan ifodalangan hol sodda hol va kengaygan (birikma holiday) birikma bilan ifodalangan hol murakkab hol deyiladi.

Holning ifodalanishi. Hol barcha mustaqil so'z turkumlari bilan ifodalanadi.

Fe'l: Shalola shoshilib gapirdi.

Ot: Uydan chiqarib ketdi.

Sifat: U yaxshi o'qiydi.

Son: Bir keldi, bir ketdi.

Olmosh: Bunda ari keltiradi bol.

Taqlid: U piq-piq kuldi.

Ravish: Ish kech tugadi

Holning kesimga bog'lanish usullari bitishuv va boshqaruvdir. Bitishuv aloqasida hol vazifasida tobe uzvlik vazifasiga xoslangan so'zlar keladi. Ular sifat, ravish, son, olmosh va taqlidlardir.

1. Vazifani xo'b uddaladi (sifat).

2. Qo'qqisdan kulib yubordi (ravish).

3. G'ung'ir-g'ung'ir suhbatlashdi (taqlid).

4. Bir gapirib, o'n kular (son).

5. Kun botguncha kelmadi (fe'l)

Ot, fe'l, olmosh hol vazifasida kesimga boshqaruv usulida bog'lanadi. Buning uchun ot kelishik shakllari va ko'makchi, o'xshatish, fe'l esa ravishdosh va o'xshatish shakllariga ega bo'ladi: 1. SHahardan qaytdi. 2. SHoshilib gapirdi. 3. Odamdek yashadi. 4. Uxlagandek yotardi.

Holning kesimga birikishida bog'lanish omillari munosabati quyidagicha bo'ladi: